

Q. TO`XSANOV

SOLIQ TARIXI VA NAZARIYASI

TOSHKENT – 2012

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

TOSHKENT DAVLAT IQTISODIYOT UNIVERSITETI

Q. TO'XSANOV

SOLIQ TARIXI VA NAZARIYASI

**fanidan
MA'RUZALAR MATNI**

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti 2012 yil.

Taqrizchilar: Jo`raev A. i.f.d. prof., Toshkent moliya instituti «Soliqlar va soliqqa tortish» kafedrasini mudiri.
Qo`zieva N.R. i.f.d. prof., Soliq akademiyasi «Soliqlar va soliqqa tortish» kafedrasini mudiri.

Ushbu ma'ruzalar matnida soliqlarning vujudga kelishi tarixi, soliqlar haqida ilmiy qarashlar, soliqlarning iqtisodiy mohiyati, ularning elementlari, shuningdek soliq tizimining makroiqtisodiy barqarorlikka ta`siri va boshqa masalalar o`z aksini topgan.

Mazkur o`quv qo`llanma iqtisodiy oliy o`quv yurtlarining talabalari aspirantlar, ilmiy tadqiqotchilar va sohaga qiziquvchilarga mo`ljallangan.

© To`xsanov Q.N. Soliq tarixi va nazariyasi (Ma'ruzalar matni) TDIU, 2012 yil.
176 bet.

MUNDARIJA

Kirish .....

- 1-mavzu:** Jahon moliyaviy iqtisodiy inqirozi sharoitida «Soliq tarixi va nazariyasi» fanining predmeti, mazmuni va uni o`rganish usullari
- 2-mavzu:** Soliqlarning vujudga kelishi va rivojlanish tarixi
- 3-mavzu:** Jahon moliyaviy iqtisodiy inqirozi sharoitida soliqlar haqida ilmiy qarashlar va nazariyalar
- 4-mavzu:** Jahon moliyaviy iqtisodiy inqirozi sharoitida soliqlarning iqtisodiy mohiyati va tamoyillari
- 5-mavzu:** Jahon moliyaviy iqtisodiy inqirozi davrida soliq siyosati va uning asosiy yo`nalishlari
- 6-mavzu:** Soliq elementlari
- 7-mavzu:** O`zbekiston Respublikasi soliq tizimi shakllanishining nazariy asoslari
- 8-mavzu:** Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida soliqlar va makroiqtisodiy holatning uzviy bog`iqligi
- 9-mavzu:** Jahon moliyaviy iqtisodiy inqirozi sharoitida soliq ishini tashkil etish asoslari

Foydalanilgan adabiyotlar

«Bozor munosabatlariga o'tish sharoitida soliqlar iqtisodiy siyosatni amalga oshirishda eng muhim boshqaruvchi omil bo'lib hisoblanadi»

I. Karimov

Kirish

O'zbekiston mustaqillikka erishib, iqtisodiy islohotlar yo'lini tanlaganidan so'ng, oldimizda mamlakatimizning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olib, boshqa bozor iqtisodiyotiga o'tishdek murakkab jarayonni boshidan kechirgan rivojlangan va rivojlanayotgan xorijiy davlatlarning ilgor tajribalaridan kelib chiqqan holda mohiyatan yangi, soliq tizimini vujudga keltirish vazifasi turar edi.

Bozor munosabatlari, xo'jalik yuritishning yangi shakllari rivojlanishi bilan soliq qonunchiligiga zikr etilgan tamoyillardan kelib chiqadigan hamda islohotlarning tegishli bosqichi sharoitiga mos keladigan jiddiy o'zgarishlarga uchradi.

Prezidentimiz I.Karimov 2012 yilning 19 yanvar kuni O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2011 yilning asosiy yakunlari va 2012 yilda O'zbekistonni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan majlisida jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida iqtisodiyotni isloh qilish va erkinlashtirish jarayonlarini jadallashtirish, uni tarkibiy o'zgartirish va modernizatsiya qilish chora-tadbirlarining izchil amalga oshirilishi natijasida iqtisodiyotning yuqori barqaror o'sish sur'atlari va makroiqtisodiy barqarorligi, inflyatsiya darajasining pasayishi, aholini ish bilan bandligi va turmush darajasining oshayotganligi ta'kidlab, "Izchillik bilan amalga oshirilayotgan, birinchi navbatda soliq yukini kamaytirishga qaratilgan oqilona soliq siyosati iqtisodiyotdagi tarkibiy o'zgarishlarga, xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning ishbilarmonlik faolligi va moliyaviy barqarorligini yuksaltirishga xizmat qilmoqda.

Xususan, 2011-yilda soliq yuki, 1991-yil bilan solishtirganda, yalpi ichki mahsulotga nisbatan qariyb 2 barobar kamayib, 41,2 foizdan 22 foizga tushganini qayd etish zarur.

2011-yilda mikrofirma va kichik korxonalar uchun yagona soliq to'lovi stavkasining 7 foizdan 6 foizga kamaytirilishi xo'jalik yurituvchi sub'ektlar

investitsiya faoliyatining kengayishiga xizmat qildi. Buning natijasida bo‘shab qolgan qariyb 80 milliard 300 million so‘m mablag‘ni birinchi navbatda ishlab chiqarishni texnologik yangilash va zamonaviy texnikani joriy etishga yo‘naltirish imkoni paydo bo‘ldi”.¹ deya e‘tirof etdi.

Prezident I.Karimovning “Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O‘zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo‘llari va choralari” nomli asarida dunyoning hozirgi vaqtda bir qator etakchi tahlil va ekspertlik markazlari global moliyaviy inqiroz holatini va uning yuz berishi mumkin bo‘lgan oqibatlariga doir materiallarni o‘rganish va umumlashtirish natijasida quyidagi xulosalarga kelayotganligini ta‘kidlab o‘tdilar. Ya‘ni, **«Birinchiidan, moliya-bank tizimidagi inqiroz jarayonlari deyarli butun dunyoni qamrab olayotgani, retsessiya va iqtisodiy pasayishning muqarrarligi, investitsiyaviy faollik ko‘lamining cheklanishi, talab va xalqaro savdo hajmining kamayishi, shuningdek, jahonning ko‘plab mamlakatlariga ta‘sir ko‘rsatadigan jiddiy ijtimoiy talofotlar sodir bo‘lishi mumkinligi o‘z tasdig‘ini topmoqda»**².

Yuqoridagi vazifalardan Prezidentimiz tomonidan soliq siyosatini yanada takomillashtirish eng printsiptial ustuvor vazifa sifatida e‘tirof etildi. Bu bejiz emas albatta. Chunki soliq siyosati iqtisodiy siyosatning ajralmas qismi hisoblanib, olib borilayotgan iqtisodiy siyosatning samarasi ko‘p jihatdan to‘g‘ri tanlangan soliq siyosati strategiyasi va uni amalga oshirish buyicha olib borilayotgan adolatli chora-tadbirlarga chambarchas bog‘liq bo‘ladi.

O‘tgan davr mobaynida soliq organlari tarkibini malakali kadrlar bilan ta‘minlashga ham juda katta e‘tibor berildi. Soliq xizmati xodimlarini tayyorlashda va qayta tayyorlashda ularga nazariy jihatdan ko‘mak beradigan o‘quv qo‘llanma va darsliklar yaratish muhim ahamiyat kasb etadi. “Soliq tarixi va nazariyasi” fani «Soliqlar va soliqqa tortish» ta‘lim yo‘nalishidagi talabalar uchun ilk mutaxassislik fan hisoblanib, talabalarni o‘z tanlagan sohalari bo‘yicha bilim va ko‘nikmalarni shakllantirishga xizmat qiladi.

---

¹Karimov I.A. 2012 yil Vatanimiz taraqqiyotini yangi bosqichga ko‘taradigan yil bo‘ladi. Xalq so‘zi, 2012 yil 20 yanvar, № 14 (5434), 1-3 b.

² Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O‘zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo‘llari va choralari. – T.: O‘zbekiston, 2009, 5-b.

Soliq tushunchasi paydo bo`lganidan boshlab, uni joriy qilish va rivojlantirish bilan muntazam shugullanib kelingan. Soliqlar bo`yicha klassik iqtisodchi olimlardan A.Smit, D.Rikardo, U.Petti, N.Turgenov, A.Laffer hamda hozirgi zamon iqtisodchi olimlaridan R.Kempbell, K.Makkonel, V.Tverdoxlebov, S.Fisher, A.Voznesenskiy, V.Gluxov, E.Teyt, E.Glazova, D.Cherniklarning asarlarida batafsil yoritilgan. Bundan tashqarii respublikamiz iqtisodchi olimlaridan I.Karimov, M.Sharifxo`jaev, S.G`ulomov, H.Sobirov, T.Malikov, E.Gadoev, O.Olimjonov, M.Alimardonov, A.Jo`raev, B.Toshmurodova kabilarni ilmiy asarlarida soliqlar va soliq munosabatlari to`g`risida fikr yuritilgan. Mazkur qo`llanmani yaratish jarayonida yuqorida nomalari zikr etilgan iqtisodchi olimlarning soliqlar bo`yicha olib borgan ilmiy ishlaridan keng foydalanildi. Shu bilan birgalikda O`zbekiston Respublikasi Soliq Kodeksi, Prezident Farmon va qarorlari, Vazirlar Mahkamasining Qarorlari, O`zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi va Davlat soliq qo`mitasi tomonidan tasdiqlangan me`yoriy hujjatlar va internet tarmog`i ma`lumotlaridan hamda Davlat soliq qo`mitasi hisobot materiallaridan foydalanildi.

1-mavzu: Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida “Soliq tarixi va nazariyasi” fanining predmeti mazmuni uni o`rganish usullari.

Reja.

1. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida «Soliq tarixi va nazariyasi” fani ijtimoiy-iqtisodiy fan sifatida.
2. Fanining boshqa iqtisodiy fanlar bilan bog`liqligi.

1. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida «Soliq tarixi va nazariyasi” fani ijtimoiy-iqtisodiy fan sifatida.

Soliq munosabatlari davlatning bajaradigan vazifa va faoliyati amaliy jarayonining ibtidosini tashkil etadi. Chunki, har qanday ustqurtma muayyan iqtisodiy bazisdan oziqlanadi. O`z navbatida, bazisning fundamental asosini yaratuvchi omillar, ayni paytda uning qismatini ham belgilaydi. Mazkur ta`kiddan kelib chiqib, ana shu bazisning oqilona asosini shakllantiruvchi soliq hamda uning tizimini jamiyat tarixi taraqqiyotida tutgan rolini ko`zdan kechiradigan bo`lsak, o`ziga xos dastak ekanligini ilg`ash qiyin emas.

Chunki, har qanday jamiyat o`zining xususiyati va tabiatiga ko`ra, bu jarayonga hamohangdir. G`oyat ma`suliyatli, o`z navbatida o`ta yuqori darajadagi ehtiyojni o`zida ifodalagan soliqlarning o`ziga xos rivojlanishi natijasida ularning jamiyat taraqqiyotida yangi qirralari, imkoniyatlari ortib bordi.

«Soliq tarixi va nazariyasi” fani soliqlarning nazariy jihatlarini, xususiyatlarini o`rganishdagi asosiy fan hisoblanadi. Fanning predmetiga to`xtalishdan oldin “Soliq” kategoriyasiga qisqacha to`xtalib o`tadigan bo`lsak, “Soliq” kategoriyasi - bu muhim iqtisodiy jarayon bo`lib, uning paydo bo`lishi va amal qilishi kishilik jamiyatining mavjudligi bilan chambarchas bog`liqdir. Soliqlar har bir davlat faoliyatini moddiy jihatlarini ta`minlaydi. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning muhim vositasi hisoblanadi.

Amaliyotda va umuman iqtisodiy fanda soliqlarning mohiyatiga nisbatan turlicha qarashlar mavjud. Shu sababli, ushbu kategoriya har bir davlat tomonidan o`ziga xos tarzda foydalaniladi.

Davlat asta sekin rivojlanib borishi bilan, uning funktsiyalari ham muvofiq ravishda kengayib boradi. Bu esa, soliqlarga nisbatan qo`yiladigan talabning kuchayishiga olib keladi. Shu sababli, soliq tizimi tobora murakkab va ko`p qirrali bo`lib boradi. Kishilik jamiyati rivojlanishi tarixi shuni ko`rsatadiki, davlat ma`muriy boshqaruv bilan shug`ullangan hollarda, uning ehtiyojlari ma`lum darajada saqlanib qoladi, davlatning iqtisodiyotni boshqarish majburiyati paydo bo`lsa, uning xarajatlari va aholidan olinadigan tushumlari ko`payadi. Bunday holatda, soliqlarning shakllari pang baranglashib boradi.

Har qanday fan o`zining predmetiga ega, ya`ni izlanish ob`ektiga ega bo`ladi. Masalan, texnologiya fanining predmeti bo`lib kimyoviy moddalarning tarkibini o`rganish hisoblansa, mashinasozlik fani uchun mashinalar mexanizmi xarakteristikasi bo`lsa, «Soliq tarixi va nazariyasi» fanining predmeti soliq munosabatlarini (harakatini) o`rganishdir. Demak, «Soliq tarixi va nazariyasi» fanining predmeti - bu soliq to`lovchilarning majburiy to`lovlar bo`yicha davlat byudjeti bilan iqtisodiy munosabatlarga kirishish jarayonining o`ziga xos xususiyatlari va qonuniyatlarining nazariy jihatlarini o`rganishdan iborat. Ushbu keltirilgan ta`rifdan ko`rishimiz mumkinki, fan o`z predmetini o`rganishda turli usullarning o`zaro aloqasining nazariy jihatlarini o`rganar ekan. Jumladan, soliq to`lovchilar va uni o`zlashtiruvchi, davlat byudjeti, majburiy to`lovlar, moliyaviy munosabatlar kabi elementlarning o`zaro iqtisodiy munosabatlarga kirishish jarayonlarining nazariy jihatlarini, qirralari keng ko`lamda o`rganiladi.

Fanning mohiyati shu o`rtadagi moliyaviy munosabatni ya`ni soliq to`lovchi bilan davlat o`rtasidagi munosabatni chuqur o`rganish, soliq munosabatlarida qatnashuvchi tomonlarning iqtisodiy manfaatini e`tiborga olish, muvozanatni saqlash kabi munosabatlarni tashkil qilish tushuniladi. Bu muvozanatni saqlashda, tomonlar adolatlik tamoyiliga amal qilish zarur. Tushunarliroq qilib aytilsa, byudjetga soliqlarni olishda soliq to`lovchilar bo`yniga ortiqcha og`irlik osmaslik, ularni o`z ishlab chiqarishdan manfaatdorligini so`ndirib qo`ymaslik, ularning dasturlari va rejalarini tez-tez o`zgartirishga olib bormaslik va hokazolarga e`tibor berish ko`zda

tutiladi. Bu erda tomonlarning do'stona munosabatda bo'lishi, bozor iqtisodiyoti talablariga mos iqtisodiy munosabatlar bo'lishini o'rgatadi.

Fanning predmetini chuqur o'rganish shuni ko'rsatadiki, munosabatlarda bir tomonlama zo'ravonlik munosabati bo'lguday bo'lsa, ikkinchi tomon unga javoban o'z daromadlari, boshqa soliq ob'ektlarini har xil yo'llar bilan yashiradi. Bunday hollarda, har qanday huquqiy hujjatlarning ham kuchi etmay qolishi mumkin. Daromadlarni soliq sub'ektlarini yashirish holati ham munosabatlarni buzadi.

Demak, «Soliq tarixi va nazariyasi» fanini chuqur o'rganish orqali amaliyotda soliq tushumlari rejalarini muvaffaqiyatli bajarish vazifasiga ham erishish mumkin.

2. Fanining boshqa iqtisodiy fanlar bilan bog'liqligi

Har bir fanning shakllanishi fanning predmetini shakllanishi bilan birgalikda, uning ilmiy bilish usullarining qaror topishi bilan ham bog'liq. Har qanday fanni o'rganishdagi usullar umumiy tavsifga ega, lekin har bir fan o'z predmetidan kelib chiqib, o'zining ilmiy bilish usullariga ega. Shuning uchun, fanni o'rganishdagi usullar umumiy va alohida usullarga bo'linadi.

Tabiat, jamiyat va tafakkurning rivojlanish qonunlarini o'rganishning birdan-bir to'g'ri ilmiy usuli dialektik usuldir. Shuning uchun, ham ushbu ilmiy bilish usuli barcha fanlarning, shu jumladan «Soliq tarixi va nazariyasi» fanining ham nazariy va metodologik asosini tashkil etadi. Dialektik usul shuni ko'rsatadiki, rivojlanish quyidan yuqoriga qarab sodir bo'ladi. Bilish esa oddiydan murakkabga tomon rivoj topib boradi. Shuning uchun, ushbu usul tadqiqotning induksiya va deduktsiya usullarini o'z ichiga oladi.

Xususiyl, yakka fakt olinib, uning asosida umumiy qoida hosil qilinadigan bo'lsa - bu induktsiyadir. Avval, boshdanoq barcha xususiyl hollarni o'z ichiga olgan umumiy qoida hosil qilinsa bu - deduktsiyadir.

Shu bilan, birga barcha iqtisodiy fanlar kabi «Soliq tarixi va nazariyasi» fanining ham o'ziga xos ilmiy bilish usullari mavjud. Ulardan biri ilmiy abstraktsiya usulidir. Ilmiy abstraktsiya usulining mohiyati shundan iboratki, bunda tahlil paytida ob'ektning faqat bir tomoniga, o'rganilayotgan jarayonning asl mohiyatiga e'tibor

qaratiladi va halal berishi mumkin bo'lgan ikkinchi darajali unsurlarning ta'siri e'tiborga olinmaydi.

«Soliq tarixi va nazariyasi» fani shuningdek, o'z predmetini o'rganishda nazariy tahlil va sintez usulidan ham foydalanadi. Tahlil - bu o'rganilayotgan butun ob'ektni qismlarga ajratish va ularni izchillik bilan tahlil qilish, bo'lsa, sintez esa, o'rganilgan qismlardan olingan xulosa va natijalarni bir butun yaxlit jarayon deb qarab, umumiy xulosa chiqarishdir. Soliqlarga doir murakkab nazariy masalalar mana shu yo'l bilan o'rganiladi.

Fan o'z predmetini o'rganishda makroiqtisodiy va mikroiktisodiy holda tahlilni qo'shib olib borish muhim o'rin tutadi. Soliqlarning nazariy masalalarini mikroiktisodiy jihatdan o'rganishda iqtisodiyotning boshlang'ich bo'g'ini bo'lgan xo'jalik yurituvchi sub'ektlar nuqtai-nazaridan, ular bilan davlat byudjeti o'rtasidagi munosabatlar tadqiq etilsa, makroiqtisodiy jihatdan tahlil etishda esa, davlat miqyosida, ya'ni soliqlarning nazariy masalalari makroiqtisodiy darajada o'rganiladi.

Shuningdek, fan o'z predmetini o'rganishda taqqoslash, statistik, grafik usullaridan ham foydalanadi. Jumladan soliqlarni davrlar bo'yicha taqqoslash, ulardan tushumlarni jadvallar orqali ifodalash, o'zgarishlarni aniqlash, ularga nazariy jihatdan baho berish, soliqlarning boshqa iqtisodiy kategoriyalarga ta'sirini grafik usulida tasvirlash va shu kabilardir. Masalan, soliqlar o'zgarishini yalpi talab va yalpi taklifga ta'sirini mana shu usul bilan ifodalash mumkin.

Soliqlar masalalariga doir bilimlarni o'rganish boshqa fanlardan ham xabardor bo'lishni talab etadi. Jumladan, "Iqtisodiy ta'limotlar tarixi", "Iqtisodiyot nazariyasi", "Moliya", "Soliq qonunchiligi", "Soliq menejmenti", "Soliqlar va soliqqa tortish" kabi fanlar shular jumlasidandir.

Fanning iqtisodiy ta'limotlar tarixi bilan bog'liqlik jihati shundan iboratki, agarda iqtisodiy ta'limotlar tarixi fani o'z predmetida asosan jamiyat taraqqiyoti davrlarida ulardagi muammolarni echib berishga qaratilgan turli shaxslarning iqtisodiy fikrlarini, g'oyalarini, turli nazariyalarni o'rgansa, «Soliq tarixi va nazariyasi» fani ham o'z predmetini o'rganishda soliqlarga tegishli bo'lgan turli xil g'oyalar va nazariyalarni o'rganadi.

«Soliq tarixi va nazariyasi» fani iqtisodiy nazariya fani bilan chambarchas bogʻliqdir va uning maxsus boʻlimi, yaʼni chuqurlashtirilgan, kengaytirilgan boʻlimidir. Chunki soliq nazariyasining qonuniyatlari umumiy iqtisodiy nazariya qonuniyatlaridan chetga chiqmasdan, ularga asoslanadi.

Shuningdek, mazkur fan “Moliya nazariyasi” fani bilan ham chambarchas bogʻliqdir. Shuning uchun moliya ham, soliq ham pul munosabatlarini ifodalaydi. Ularning ikkalasi uchun yagona asos pul munosabatlarining mavjudligidir. Lekin soliq nazariyasi oʻziga xos boʻlgan pul munosabatlarini, yaʼni soliq toʻlovchilar bilan davlat oʻrtasidagi majburiy pul munosabatlarini oʻrganadi.

“Soliq menejmenti” fani bilan soliq nazariyasining bogʻliqligi shundan iboratki, soliq menejmentida soliq ishini tashkil etish davlat nuqtai-nazaridan yoki davlat miqyosida va korxonada olinadigan boʻlsa, soliq menejmenti ishlarini tashkil etish nazariyalari soliq nazariyasining ajralmas qismini tashkil etadi.

Fan shuningdek, “Soliqlar va soliqqa tortish” fani bilan ham chambarchas bogʻliqdir. «Soliq tarixi va nazariyasi» fani oʻz predmetini oʻrganar ekan, birinchi navbatda bugungi kundagi mamlakatimiz soliq tizimi bilan hamnafas boʻlishi lozim. Bunda amaldagi soliq mexanizmining nazariy masalalari ochib beriladi.

«Soliq tarixi va nazariyasi» fani “Davlat byudjeti” fani bilan ham oʻzaro bogʻliqdir. Chunki soliqlar oxir oqibatida byudjet daromadlarini shakllantiradi. Soliqlar (daromadlar) boʻlmasa, byudjet munosabatlarining oʻzi boʻlmaydi.

Tayanch soʻz va iboralar

1. Soliq, Davlat byudjeti, soliq toʻlovchilar, Moliyaviy munosabatlar, dialektik usul, tahlil va sintez usuli, ilmiy abstraktsiya usuli, makroiqtisodiy va mikroiqtisodiy tahlil usuli.

Nazorat savollari.

1. «Soliq tarixi va nazariyasi» fani nima uchun iqtisodiy fanlar tarkibidan oʻrin olgan?
2. Fanni oʻrganishdagi umumiy usullar haqida tushuncha bering?
3. Fanni oʻrganishdagi alohida usullar haqida tushuncha bering?

4. «Soliq tarixi va nazariyasi» fani o`z predmetini o`rganishda qaysi fanlar bilan aloqada bo`ladi?
5. «Soliq tarixi va nazariyasi» fanini o`qitish nima uchun kerak?
6. «Soliq tarixi va nazariyasi» fani nimani o`rgatadi uning qanday vazifalari bor?
7. «Soliq tarixi va nazariyasi» fanining mazmunida nimalarni o`rgatish maqsadi yotadi va uning mutaxassislar tayyorlashdagi roli qanday?

2-mavzu: Soliqlar va soliq munosabatlarining vujudga kelishi va rivojlanish tarixi.

Reja.

1. Soliqlarning paydo bo`lishi, ilk ko`rinishlari va rivojlanish bosqichlari.
2. Mamlakatimiz hududida soliqlarning paydo bo`lishi, o`ziga xos xususiyatlari va rivojlanishi.
3. Amir Temur va temuriylar davrida soliqlar, soliqqa tortishning xususiyatlari.
4. Oktyabr inqilobigacha bo`lgan davrda soliqlar, soliqqa tortishning rivojlanishiga umumiy tavsif.
5. Sobiq ittifoq davrida soliqlarga bo`lgan yondashuv.

1. Soliqlarning paydo bo`lishi, ilk ko`rinishlari va rivojlanish bosqichlari.

Prezident I.Karimovning “Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O`zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo`llari va choralari” nomli asarida ta`kilaganidek: “Shuni mamnuniyat bilan ta`kidlash kerakki, o`zlashtirilgan barcha investitsiyalarning qariyb 54 foizini korxonalar va aholi mablag`lari tashkil etadi. Bu mamlakatimizda soliq yukini kamaytirish va xo`jalik yurituvchi sub`ektlarning investitsiya faolligini rag`batlantirish bo`yicha olib borilayotgan soliq siyosati qanchalik to`g`ri ekanini yana bir bor tasdiqlaydi.

Iqtisodiyotimizda tarkibiy o`zgarishlarni amalga oshirish va uni modernizatsiya qilish borasida strategik muhim rol o`ynaydigan loyihalarni amalga oshirish, birinchi navbatda, ishlab chiqarish infratuzilmasini shakllantirishda 2006 yilda tashkil etilgan, bugungi kunda 3 milliard 200 million AQSh dollaridan ortiq nizom jamg`armasiga ega bo`lgan O`zbekiston Respublikasi Tiklanish va taraqqiyot fondi faoliyatiga katta ahamiyat berilmoqda. Yaqin istiqbolda ushbu Fond aktivlarini 5 milliard dollarga etkazish ko`zda tutilmoqda. O`tgan ikki yil mobaynida o`nlab yirik sanoat va infratuzilma inshootlarini moliyalashtirish va hamkorlikda

moliyalashtirish uchun Fond tomonidan 550 million AQSh dollaridan ziyod miqdorda kreditlar ajratildi”¹.

Soliqlarning paydo bo`lishi va rivojlanishi davlat moliyasining shakllanishi va rivojlanishi jarayonida soliq to`lovchilar mol-mulkinging bir qismini majburiy ko`rinishda davlat xazinasiga o`zlashtirilishi sifatida undirish uzoq davrga borib taqaladi. Soliqlarning qachon paydo bo`lganligi haqida hech qanday aniq ma`lumot tarixiy kitoblarda uchramasada, lekin soliqlarning ilk ko`rinishi sifatida qurbonlik qilingan noz-ne`matlar e`tirof etiladi. Buning xususiyati shundan iboratki, u majburiy bo`lmay ixtiyoriy tarzda amalga oshirilgandir. Qilingan qurbonliklar esa, kambag`allarga, nochorlarga, etimlarga, muhtojlarga ulashib berilgan.

Keyinchalik joriy etilgan soliqlar esa, bevosita qabila hamda urug`lar o`rtasida davom etib turgan urush-janjallarga bog`liqdir. Bunday soliqlar natura shaklida bo`lib, bir qabilani bosib olish yoki o`zini muhofaza qilish uchun safarbar etilgan.

Soliqlar tarixda inson tsivilizatsiyasi bilan birga rivojlanib, uning ajralmas qismi hisoblanadi. Soliqlarning iqtisodiy munosabatlarda asosiy o`ringa chiqishiga avvalambor davlatning shakllanishi, jamoalarning sinflarga bo`linishi, qadimgi ijtimoiy tuzumning vujudga kelishi, hamda ularning ma`lum moliyaviy manbaga ehtiyoj sezishlari sabab bo`lgan.

Ingliz iqtisodchisi S. Parkinson so`zi bilan aytganda: “Soliqlar ko`hnadir – xuddi dunyodek, uning yuzaga kelishida qachondir bir mahalliy qo`mondan o`z hududida joylashgan daryo yoki tog`dan savdogar hamda sayohatchi o`tsa, ulardan haq olishi sabab bo`lgan”².

Soliqlar paydo bo`lishi va rivojlanishi jarayonida ularning shakllari ham o`zgarib kelmoqda. Agarda bugungi kunga kelib soliqlar asosan pul shaklida undirilayotgan bo`lsa, ular qadimda bir qancha ko`rinishlarda, jumladan, mehnat shaklida, natura shaklida undirilgan. Shu bilan birgalikda jamiyat iqtisodiy taraqqiyoti yuksalishiga mos ravishda soliqlarning pulli shaklda undirilishi ham tobora rivojlanib bordi.

---

¹ Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O`zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo`llari va choralari. – T.: O`zbekiston, 2009, 21-b.

² Паркинсон С. Закон и доходы. - М.: ПКК "Интерконтакт", 1992. - С.14-15.

V.Pushkaryova soliqlar rivojlanish tarixini 3 bosqichga ajratib ko`rsatadi¹. Ularning har biri u yoki bu xususiyatlari hamda afzalliklari bilan ajralib turadi.

Birinchi bosqichda soliqlarning rivojlanishi qadimgi va o`rta asrlar qishloq xo`jaligi tizimiga xos bo`lib, tartibsiz hamda asossizligi bilan ajralib turadi. Xuddi, shu davrda soliq mexanizmi undirilishi joriy etildi.

Soliqlarning joriy etilishi davlatning paydo bo`lishi bilan bog`liq bo`lib, ularning amal qilishiga davlat apparatining shakllanishi, armiya, sud va ularning moliyaviy manbalar bilan ta`minlash zaruriyati, tovar ishlab chiqarishni yo`lga qo`yilishi kabi omillar sabab bo`lgan.

Ilk soliqlar tizimsiz to`lovlar ko`rinishida bo`lib, ular natura shakliga ega bo`lgan. Aholi soliqlarni ekinlar hosilidan, savdo-sotiqdan hamda ovlagan hayvonlaridan to`laganlar. Urush vaqtida esa, qo`shimcha oziq-ovqat, kiyim-kechak, qurol-aslahalar etkazish, nochor bo`lsa askar sifatida qo`shimcha jalb etilgan. Rim imperiyasi hamda Afinada tinch-totuv paytlarda soliq olinmagan. Soliqlarni joriy etish va undirish faqat urush davrlariga to`g`ri kelgan.

Tovar-pul munosabatlarining rivojlanishi va mustahkamlanishi soliqlarning hozirgidek pul ko`rinishiga kelishiga olib keldi. Oldin soliqlar, asosan, chegara va qo`shin ehtiyojlariga, shahar atrofini mustahkamlashga, yo`l va ibodatxona qurilishlariga yig`ilgan bo`lsa, vaqt o`tishi bilan soliqlar davlat xazinasini daromadining birinchi galdagi manbai bo`lib qoldi.

Hozirgi davr soliq tizimiga mohiyatan o`xshash ilk soliq tizimi qadimgi Rimda shakllangan. Bu soliqlar faqat urush xarajatlarini moliyalashtirish uchun zarur bo`lgan. Rim aholisi o`zining mol-mulki, turmush darajasi hamda oilaviy ahvolidan kelib chiqqan holda, soliq to`lashgan. Soliq summalari maxsus shaxslar tomonidan hisob kitob qilingan.

Rimda davlat tashkilotlarining rivojlanishi bevosita imperator Oktavian Avgustin (er.av. 63-14 yillar) tomonidan soliq islohotini amalga oshirishga, oqibatda esa, ilk pul soliqlari joriy bo`lishiga olib keldi. Soliqlarni joriy etish va uni nazorati

---

¹ Пушкарева В. История финансовой мысли и политики налогов. Учебное пособие. - М.: Инфра-М, 1996. - С.17.

bilan shug`ullanuvchi moliyaviy muassasa shakllandi. Yer solig`i davlat soliqlarining asosiy ulushini tashkil etgan. Shu qatori ko`chmas mulkdan, baliqlardan, chorva va boshqa mollardan soliqlar undirilgan. To`g`ri soliqlardan tashqari egri soliqlar ham bo`lgan. Masalan, oborot solig`i 1 %, qullar savdosidan oborot solig`i 4 % va boshqalar. Bu davrga kelib soliqlar nafaqat fiskal, balki u yoki bu iqtisodiy tarmoqlar bo`yicha tartibga soluvchilik vazifasini ham bajara boshlagan.

Ammo XVII asrgacha Yevropada soliqlar tartibsiz undirilganligi uchun yagona tizimga ega bo`lmagan. Ularning taqdiri urush natijalariga bog`liq bo`lib, goh kamayib, goh ko`payib ketar, natijada aholining tinka-porasini quritgan edi. Faqatgina XVII asr oxiri XVIII asr boshlariga kelib soliqlar rivojlanishining ikkinchi bosqichi boshlanadi.

Ikkinchi bosqichning o`ziga xos xususiyati shundan iboratki, unda soliqlar davlat byudjetini shakllantirishning asosiy manbasi sifatida ko`rilgan. Soliq ob`ektlarini aniqlash va soliqqa tortish qonun qoidalarini tartibga soluvchi ilk soliq tizimi yuzaga kelgan. To`g`ri va egri soliqlar ilk bor ajratilib, bu soliqlarning muhim va ahamiyatli jihatlari ochib berilgan. Soliqlar ichida asosiy o`rinni aktsizlar egallagan. Bular qonuniy ravishda shahar darvozalarida mamlakatga kiritiluvchi yoki undan chiqariluvchi tovarlardan undirilib, hamma daromadlar va tushumlar soliqqa tortilgan.

Yevropa mamlakatlarida demokratiyaning rivojlanishi natijasida soliqlarni hisoblash va undirish borasida aholining haq-huquqlarini himoya qilish masalalari o`rtaga tashlandi. Natijada 1689 yil Angliyada «Bill huquqlari» kitobida qat`iyan xalq vakillari organlariga davlat daromadlari hamda xarajatlari to`g`risida ma`lumot berishi belgilandi.

Frantsiyada faqatgina 1791 yil «Ulug` Frantsuz revolyutsiyasi» dan keyin davlat byudjeti va soliqlari haqida ma`lumot berila boshlandi.

Soliqqa tortish tizimi rivojlanishi bilan bir qatorda soliqqa tortish nazariyasi ham asta-sekin takomillashib bordi. Soliqqa tortish nazariyasining ilk asoschisi shotlandiyalik iqtisodchi Adam Smitdir (1723-1790). U o`zining «Xalqlar boyligining sabablari va tabiatlari» nomli kitobida (1776) ilk bor soliq tamoyillarini asoslab berdi,

solliqlarning davlat moliyasi tizimidagi ahamiyatini soliq to'lovchilarga tushuntirib, ularni davlatga to'lash qullik emas, balki erkinlik alomati ekanligini asoslab berdi.

Uchinchi bosqichning o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, unda solliqlarning kamayishi hamda solliqlarni o'rnatish va undirishga oid qonun-hujjatlarning kuchayishi yaqqol ko'zga tashlanadi. Jamiyatda moliya ilmining rivojlanishi bilan solliqqa tortish muammolari va uslubiyatlariga bag'ishlangan yangi-yangi ilmiy-nazariy qarashlar vujudga keldi. Ammo hech qanday iqtisodiy maktab solliqlarning fiskal funktsiyasidan muhimroq qarashni ilgari sura olmadi. XIX asrning ikkinchi yarmida ko'p mamlakatlar yangi ilmiy nazariyalarni hayotga tatbiq etishga uringanlar, lekin faqatgina birinchi jahon urushidan so'ng yangi ilmiy qarashlarning samarasi o'laroq solliq tamoyillari hozirgi mukammal ko'rinishga ega bo'lgan. Ayni shu vaqtda zamonaviy solliq tizimining poydevori qurila boshlandi, to'g'ri solliqlarning ahamiyati ilmiy jihatdan asoslab berildi hamda byudjet daromadlari ulushining katta qismini to'ldiruvchi jismoniy shaxslarning daromadiga solinadigan solliqlarni progressiv stavkalari joriy etildi. Shu bilan birga tan olish lozimki, shu vaqtgacha biror bir davlatda mukammal solliq tizimi amal qilmaydi. Hozirgacha iqtisodiyot ilmi solliqqa oid ko'pdan-ko'p savollarga javob topa olmayapti. Ammo rivojlangan mamlakatlarda doimo amalga oshiriladigan islohotlar shundan dalolat beradiki, barcha hatti-harakatlar solliqlarning adolatli, teng taqsimlangan hamda aholini ijtimoiy muhofaza qilish kabi unsurlarning rivojlanishiga katta ahamiyat berilgan.

2. Mamlakatimiz hududida solliqlarning paydo bo'lishi, o'ziga xos xususiyatlari va rivojlanishi

Mamlakatimiz tarixida miloddan oldingi va miloddan keyingi davrlarda hukmronlik qilgan davlatlarda, davlat boshliqlarining oliy maqsadlari o'z xazinasini tinmay to'ldirib borish, keyingi avlodlariga 2-3 barobar ortiq boylik qoldirish bo'lgan. Yig'ilgan xazinalarning eng ko'p qismi unumsiz tadbirlarga tartibsiz sarflanib, hatto isrof bo'lganligi ayon. Miloddan oldingi birinchi ming yillikning boshlaridayoq Markaziy Osiyo hududlarida ko'chmanchilik sharoitida, o'zlari uchun

qulay joy izlab yurgan ko`plab urug` va qabilalar, er maydonlari, suv, o`tloqlarni egallash maqsadida kurashib kelganlar, ayrim hollarda esa, o`zlaridan kuchliroq, yirik qabilalarga er solig`i, ya`ni o`lpon to`lab turganlar.

Tarixiy manbalar podshoh xazinasining dastlabki asosiy manbai sovg`a-salom bo`lganligidan dalolat beradi. Lekin Doro hukmronligi davriga kelganda soliqlar joriy qilinadi. "Doroni Forslar savdogar deyishlariga sabab, u birinchi bo`lib soliqlarni joriy etganligidadir" deb yozgan edi Gerodot. Doro soliq tizimini faqat o`z mamlakatida emas, balki zo`rlik bilan qaram qilib olgan mamlakatlarga ham joriy etdi. Soliq miqdori satin pul birligi talant hisobida aniqlangan. Ahamoniylar hukmronligi davrida Markaziy Osiyoda yashovchi qabilalardan soliqlar salkam ikki asr mobaynida yillik xiroj va harbiy otryadlar etkazib berish shaklida undirilgan. Bu davrda soliq turlari ham har xil bo`lgan. Masalan, sak va kasbiylar kabi qabilalar 250 talant (1 talant 25 kg. 248 gr. Sof oltinga teng bo`lgan), ya`ni 6312 kg. miqdorida, parfiyaliklar, xorazmiylar, so`g`dlar va oriylar 300 talant, ya`ni 7575,4 kg. miqdorida xiroj to`lashgan. Qat`iy belgilangan xirojlardan tashqari har xil sabablarni ro`kach qilib qo`shimcha soliqlar ham joriy etilar va ular suv yo`lini to`sib qo`yish yoki boshqa xil zo`ravonlik kabi tahdidlar orqali undirib olinar edi.

Erondagi qadimgi Persapoli shahridan topilgan uzoq ajdodlarimiz - baqtriyaliklar, xorazmliklar, so`g`dlar va saklar tasvirlagan rasmlarda, saklar kiyim-kechak, baqtriyaliklar tuya va idishlar, xorazmliklar dudama xanjar, jangavor bolta, bilakuzuk va otni shohga olib borayotgan manzara chizilgan. So`g`d bitiklariga ko`ra O`rta Osiyoga mashhur otlar, oltin, firuza va qimmatbaho toshlar olib kelingan.

Aleksandr Makedonskiy Markaziy Osiyoni bosib olib, uni o`z saltanati tarkibiga kiritgach, bu erda istiqomat qiluvchilar soliqlarni yunonlar tamoyili bo`yicha to`lay boshlaganlar. Yunonistonda soliqqa tortish Markaziy Osiyodagidan farq qilib, soliqlar daromad solig`i va ehsonlardan iborat bo`lgan. Daromad solig`i daromadning o`ndan yoki yigirmadan biri miqdorida undirilgan va jamoat manfaatlarini himoya qilish maqsadlari yo`lida ishlatilgan. Aleksandr Makedonskiy Markaziy Osiyoda asosan Ahamoniylar barpo etgan davlat apparati tuzilmasini saqlab, mahalliy zadagonlar tarkibidan satraplar hokimiyatini tuzgan. Maxsus soliq xizmati joriy

qilmagan, soliq undirish vazifasi muayyan kishi zimmasiga yuklatilgan. Ular esa soliq to'lovchilardan xazina bilan tuzilgan shartnomada belgilangandan ko'ra ko'proq soliqlar yig'ib, o'z manfaatlarini uchun ham qo'shimcha mablag'lar to'plab olishgan.

Eramizdan oldingi 140 yilda Yunon-Makedon mamlakati barham topdi. I asrning oxiridan boshlab to hozirgi eramizning IV asr o'rtalarigacha Markaziy Osiyoda Kushon podsholigi hukmronlik qildi. Bu davrda soliqlarni hisoblash va undirish tartibi haqida etarli ma'lumot bo'lmasa ham, lekin ayrim arxeologik topilmalar, soliqlar oltin bilan hisoblanishini, undagi hujjatlar soliqlarni qabul qiluvchi xazinabon lavozimi bo'lganligidan darak beradi. Surxondaryoning Denov shahriga yaqin Dalverzintepa qishlog'idan topilgan Kushon davlati davrida bunyod etilgan saroy qoldiqlari orasidan 40 kg dan ortiq oltin joylashtirilgan xum topilgan. Ashxobod yaqinidan topilgan bitiklar, yozuvlar esa soliq to'lash bo'yicha katta devon bo'lganligidan darak beradi. Bu hujjatlarni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, soliq yig'ish va mahsulotlarni asrashga ko'pdan-ko'p amaldorlar jalb qilingan.

IV-VI asrlardagi turkiy qavmlar tarixiga oid qadimgi manbalarda qabilalar, urug'lar o'rtasida sodir bo'lgan to'qnashuvlarda mag'lubiyatga uchragan tomon aholisi yangi hukmdorlariga mavjud er yoki chorvalari uchun soliqlar to'lab turganligi, dehqonchilik yoki chorvachilik bilan shug'ullanish imkoni bo'lmagan joylarda esa soliq o'rniga belgilangan miqdorda konlardan ma'danlar qazib berganliklari kabilar haqida ma'lumotlarni uchratish mumkin.

Arablar istilosigacha Markaziy Osiyoda shakllangan soliqlar tizimining xususiyati shundan iboratki, bu davrda quldorlik va feodal davlat boshqaruvining o'ziga xos belgilari birlashib ketgan, hatto ayrim hollarda zadagonlar lashkar boshilarga maosh to'lamasdan, uning o'rniga ikkitoy tizimi joriy qilingan. Soliqlarni undirishda mahalliy oqsoqollar bilan birga soliq undirishni ijara usuli ham qo'llanilgan. Soliqlar ko'pchilik hollarda tumanlar bo'yicha belgilanib, to'lovchilarning xususiyatlari e'tiborga olinmagan.

651 yildan boshlab mamlakatimiz hududida arablar hukmronligi o'rnatildi. Soliqqa tortish tizimi bir muncha murakablashdi va soliqlarning turli xillari paydo bo'ldi. Masalan, xayr-ehson ehtiyojlari uchun soliq - zakot (mol-mulkdan 2,5 foiz

miqdorida) ijtimoiy keskinlikni yumshatish uchun mo'ljallangan, kambag'allar, etimlar va yo'lovchilarga xayr-ehson berishda foydalanilgan.

Bundan tashqari, quyidagi soliqlar mavjud edi, vazifa - o'lpon, juzya - jon solig'i, xiroj - er solig'i.

Xiroj quyidagi shakllarda undirilgan:

Misaha - ishlov beriladigan maydon birligidan qat'iy stavkalarda;

Muqota - qat'iy belgilangan summada;

Muqosama - hosilning muayyan ulushida (1/3 qismi).

Xiroj Navro'z bayrami arafasida yig'ib olingan. Juzyani musulmon bo'lmagan fuqarolar (ozod erkaklar) to'laganlar. Xotin-qizlar, keksalar, kambag'allar va qullar bu soliqni to'lashdan ozod qilingan. Juzyani hisoblashda o'ziga to'qlik darajasi hisobga olingan va soliq pul yoki natura shaklida undirilgan. Yuqoridagi soliqlardan tashqari chorvadorlardan, hunarmandlardan va savdogarlardan soliqlar olingan.

Arablar hukmronlik qilgan davr soliq siyosatida ancha muvaffaqiyatlarga erishilgan bo'lsada, ammo ba'zi kamchiliklar ham mavjud bo'lgan. Xususan, Noib Ashras olib borgan soliq siyosatida, qisqa vaqt ichida ikki qarama-qarshi yo'l tutilgan. Oldiniga musulmonlar juzya va xirojdan ozod etilgan. Ammo ko'p vaqt o'tmay xazinaga tushumlarning keskin qisqarib ketishi bu farmonni bekor qilishga majbur etgan. Oqibatda So'g'd va Buxoroda norozichilik kuchayib, u qo'zg'olonga aylangan. Ashrasning muvaffaqiyatsiz soliq siyosati tufayli arablarga qarshi qudratli harakat avj olib, Movaraunnahrning tez orada arablar ixtiyoridan chiqishi bilan yakunlandi.

Ikki asrdan ko'proq hukmronlik qilgan arablar saltanati tugab, Somoniylar (869-1005 yillar) hukmronligi o'rnatilgach, ular davlatida o'nta devon tashkil etildi. Devonlardan uchtasi Devoni mustavfiy (kirim-chiqim ishlarini boshqargan) va Devoni muhtasib (bozorda toshu-tarozi, narx-navo va musulmonlar tomonidan shariat qoidalari bajarilishi ustidan nazorat qilgan), Devoni mushrif (davlat ishlari, xususan kirim-chiqim ishlarini yuritgan hamda) soliqlarni ham nazorat qilgan.

Movaraunnahrda IX-X asrlarda yerlarni soliqqa tortish ular kimga tegishli ekanligiga bog'liq edi. Erlar uch toifaga bo'lingan:

Birinchi toifa yerlar - sultonga tegishli bo`lib (mulki sultoni), bunday er ustidan nazorat keyinchalik «Mulki devoniy» deb nomlangan devon (mahkama) amaldorlari tomonidan amalga oshirilib, ushbu toifadagi yerlar haddan tashqari ko`p edi. Bunday yerlarga asosan dehqonlar yerlari kirgan.

Ikkinchi toifa - yerlar shaxsan hukmron sulolaning ayrim a`zolari, qadimiy dehqon zadagonlar, shunchaki boy dehqonlarga, sayyidlar (Muhammad payg`ambar xonadoni avlodlari), ayrim ruhoniylar, turk gvardiyasining ayrim rahbarlari, savdogarlarga tegishli bo`lgan xususiy mulk yerlar.

Uchinchi toifa yerlar - musulmon diniy muassasalariga, ya`ni masjid, madrasa, xonaqoh maqbaralarga vaqtincha yoki umrbod foydalanish uchun berilgan vaqf yerlar.

Xiroj uchala toifa yerlaridan ham olingan bo`lib, ular «mulki xiroj» deb atalgan, lekin bunda oliy musulmon ruhoniylarga, avvalo sayyidlarga tegishli yerlar soliqqa tortishdan to`liq yoki qisman ozod qilingan.

X asr boshlarida Movaraunnahrni Qaraxoniylar egalladi, ya`ni dariyzabon sulolasi o`rmini turkiyzabon sulolasi egallagach, markazlashtirilgan davlat o`rniga mamlakatni boshqarishning ulus tizimi o`rnatilib, barcha er xon mulki hisoblangan, dehqonchilik er egaligi instituti sifatida tarix sahnasidan tushishiga sabab bo`ldi. Bu davrda “iqta” soliq yig`ishning asosiy manbaiga aylangan. “Iqtadorlar” o`z navbatida dehqonlarning oddiy jamoatchiga aylanishiga zamin yaratdi. Erklar muayyan muddatga “Iqtadorlar” foydasiga muayyan daromadni to`liq yoki qisman olish huquqi bilan sovg`a qilingan. “Iqta” sohiblari dehqonlardan maxsus qaror bilan belgilangan soliqlarnigina olishi mumkin edi. “Iqta”ga nafaqat erdan, balki soliqqa tortishning boshqa ob`ektlaridan (tegirmon, hammom, bozordagi do`konlar) olinadigan soliqlar va daromadlar ham berilishi lozim edi.

1221 yilda O`rta Osiyoda mo`g`ullar hokimiyati o`rnatildi. Bu hududlarda soliq siyosatini olib borish maqsadida ular tomonidan qurultoyda taklif etilgan tadbirlar hayotga tatbiq etila boshlandi va Mahmud Yalavoch boshchiligida o`lkadagi xalqlardan turli xildagi soliqlarni undirar edilar. “Kalon” solig`i dehqonlardan yig`iladigan asosiy soliq bo`lib, u hosilning o`ndan bir qismini tashkil etgan.

Chorvadorlardan “ko`pchur” solig`i olingan bo`lib, uning miqdori har yuz bosh qoramoldan birga teng edi. Bundan tashqari “Yaso” qonuni bo`yicha aholidan davlat foydasiga “shulsi” deb atalgan soliq undirilgan. Ushbu soliq turining miqdori har bir otardan ikki yashar qo`y va har ming otidan bir biyani (qimiz uchun) tashkil etgan. Shuningdek, mamlakatdagi savdo yo`llarida joylashgan bekat – “yom” (jom) larning xarajatlari ham aholi zimmasiga yuklatilib, ularning miqdori shu darajada ko`payib ketar ediki, ba`zi hollarda har bir “yom” uchun 20 ot-ulov, so`yish uchun qo`ylar, sog`ish uchun sog`uvchisi bilan biyalar, aravalar va boshqa sarf-xarajatlar ajratilgan.

Mo`g`ullar istilosi davrida dehqonlar va hunarmandlarning ahvoli yil sayin yomonlashib bordi, chunki er solig`ini to`lashdan tashqari dehqonlar turli xil majburiyatlar va xizmatlarni bajarishardi. Hunarmandlar, ayniqsa, qurol tayyorlab berish kabi majburiyatlarni olgan edi. Feodal va zadogonlarga xonzoda va xon xotinlari yorliq hamda payzalar tarqatgan, bu unvonlar dehqon va hunarmandlardan turli xizmat hamda majburiyatlarni bajarishni talab qilish huquqini bergan. Payza ko`rsatilganda mahalliy aholi, masalan sayohat qiluvchini ovqatlantirishi va unga xona, otiga em berishi va boshqa qulayliklar yaratishi shart edi.

Yil sayin aholining yashash sharoiti og`irlashib borishi mamlakatning ko`p joylarida qo`zg`olonlar ko`tarilishiga sabab bo`ldi. Bu qo`zg`olonlar zudlik bilan bostirilgan bo`lsada, lekin mo`g`ul hukmdori Munnexon Movaraunnahrda soliq to`lovchilar amalga oshirayotgan tartibsizliklar va suistemolliklarga tegishli farmon chiqardi. Unga ko`ra boy kishi 10 dinor, kambag`allar esa 1 dinor to`laydigan bo`ldi. Chorva solig`i 100 tuyoqdan bir bosh olinishi belgilandi. Musulmon, xristian va butparastlar ruhoniylari, shuningdek, keksa va ishlashga noqobil kishilar soliq to`lamaydigan bo`ldilar.

Soliq yig`ishga mas`ul etilgan Mahmud Yalovoch qo`zg`olondan so`ng o`z lavozimidan bo`shatildi va Movaraunnahrdan haydab yuborildi. Soliq yig`uvchi va noib etib uning o`g`li Mas`udbek tayinlanib, u bu lavozimda 51 yil xizmat qildi. U mo`g`ullarga o`lpon va soliqlarni o`z vaqtida to`lab turdi. Natijada mo`g`ullar Movaraunnahrni boshqarish ishiga aralashmaganlar. Bunday holat Amir Temur hokimiyati o`rnatilguncha davom etdi.

3. Amir Temur va temuriylar davrida soliqlar, soliqqa tortishning xususiyatlari

Amir Temur insoniyat tarixida yirik davlat arbobi va o`rta asrning engilmas, betakror lashkarboshisi sifatida Markaziy Osiyo hududida yirik saltanat barpo qilib, o`z saltanati tarkibiga hozirgi 27 ta davlatni birlashtirdi. U hamisha o`z davlat tizimini takomillashtirib borishni o`ylar, mo`g`ullardan farqli o`laroq, boshqa o`lkalarni zabt etishnigina emas, balki aksincha, u yerlarni idora qilish to`g`risida ham qayg`urar edi.

Shu bilan birgalikda davlatni adolatli idora etishda soliq siyosatining o`rni beqiyos ekanligini yaxshi tushunar edi. Amir Temurning soliqlar masalasi bilan jiddiy shug`ullanganligini isbotlaydigan qator dalillar bor.

Amir Temur soliq siyosatining asosiy yo`nalishlari uning farzandlariga siyosiy vasiyati bo`lmish “Temur tuzuklari” da ifodalangan: “Amr etdimki, raiyatdan mol-xiroj yig`ishda ularni og`ir ahvolga solib qo`yishdan yoki mamlakatni qashshoqlikka tushirib qo`yishdan saqlanish kerak. Negaki, raiyatni xonavayron qilish (davlat) xazinasining kambag`allashishiga olib keladi. Xazinaning kamayib qolishi esa sipohning tarqalib ketishiga sabab bo`ladi. Sipohning tarqoqligi, o`z navbatida, saltanatning kuchsizlanishiga olib keladi”¹.

Soliqlarni hisoblash qoidalari ham ishlab chiqilgan: “Yana amr qildimki, xirojni ekindan olingan hosilga va erning unumdorligiga qarab yig`sinlar. Chunonchi, doim uzluksiz ravishda koriz, buloq va daryo suvi bilan sug`oriladigan ekin yerlarini hisobga olsinlar va unday yerlardan olinadigan hosildan ikki hissasini raiyatga, bir hissasini oliy sarkorlik (saltanat xazinasini) uchun olsinlar. Lalmikor yerlarni esa, jariblarga bo`lsinlar, hisobga olingan bu yerlardan (soliq olishda) uchdan bir va to`rttdan bir qoidasiga amal qilsinlar². Ushbu jumalardan ko`rishimiz mumkinki, soliq erning lalmikor va sug`oriladigan qismlaridan alohida-alohida tartibda undirilgan. Bundan tashqari yangi yerlar o`zlashtirishni rag`batlantirish maqsadida soliq imtiyozlari ham belgilangan: “Yana amr etdimki, kimki biron sahroni obod

---

¹ «Темур тузуклари». Тошкент «Чўлпон», 1991 й. 98 бет.

² «Темур тузуклари». Тошкент «Чўлпон», 1991 й. 99 бет.

qilsa, yoki koriz qursa, yo biron bog` ko`kartirsa yoxud biron xarob bo`lib yotgan erni obod qilsa, birinchi yili undan hech narsa olinmasin, ikkinchi yili raiyat o`z roziligi bilan berganini olsinlar, uchunchi yili esa oliq-soliq qonun-qoidasiga muvofiq xiroj yig`ilsin”¹.

Mahsulot tarzidagi soliqni soliq puli bilan almashtirib turish mumkin bo`lgan: “Agar raiyat ro`yxatga olingan yerlaridan beriladigan soliqni naqd aqcha bilan to`lashga rozi bo`lsa, naqd aqcha miqdorini sarkorning hissasi hisoblangan g`allaning mazkur davridagi narxiga muvofiq belgilasinlar”<sup>2</sup>. Amir Temur olib borgan soliq siyosatining muhim xususiyatlari sifatida shuni ham ta`kidlab o`tish lozimki, u tomonidan zabt etilgan o`lkalarga nisbatan alohida soliq siyosati yuritilgan. “Agar erlik fuqaro azaldan berib kelgan xiroj miqdoriga rozi bo`lsa, ularning roziligi bilan ish ko`rsinlar, aks holda (xirojni) tuzukka muvofiq yig`sinlar”³.

Amir Temur farmoyishiga binoan soliq undirish ishlari rahm-shavqatga asoslangan bo`lishi lozim: “Amr qildimki, hosil pishib etilmasdan burun raiyatdan molu jihat olinmasin. Hosil etilgach, hosilni uch bo`lib olsinlar. Agar raiyat soliq to`lovchi yubormasdan, soliqni o`zi keltirib bersa. U holda u erga soliq to`plovchi yubormasinlar. Agarda oliq-soliq oluvchini yuborishga majbur bo`lsalar, ular soliqlarni buyruq berish va yaxshi so`z bilan olsinlar, kaltak, arqon ishlatish, ishni urish-so`kishgacha olib bormasinlar. Ularni band etib, zanjir bilan kishanlamasinlar. Yana buyurdimki, xirojni raiyatdan kaltaklash va savalash yo`li bilan emas, balki ogohlantirish, qo`rqitish va tushuntirish yo`li bilan undirsinlar. Qaysi hokim hukmining ta`siri cho`p va kaltaklash ta`siridan kamroq bo`lsa, unday hokim hukumat yurgizishga yaroqsizdur”⁴.

Ma`lumki, Amir Temurgacha soliq to`lovchilarning ish haqi soliq to`lovchilar hisobiga bo`lib, ular qonunda ko`zda tutilmagan soliqlarni undirishga ham harakat qilar edilar. Amir Temur soliq undiruvchilarga xalqning ustiga yuk bo`lmasligi uchun ularga maosh tayinladi.

---

¹ «Темур тузуклари». Тошкент «Чўлпон», 1991 й. 99 бет.

² «Темур тузуклари». Тошкент «Чўлпон», 1991 й. 98 бет.

³ «Темур тузуклари». Тошкент «Чўлпон», 1991 й. 98 бет.

⁴ «Темур тузуклари». Тошкент «Чўлпон», 1991 й. 72 бет.

Amir Temur davrida mamlakat iqtisodiyotida qishloq xo'jaligi muhim ahamiyatga ega hisoblangan. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini asosan er egalari bo'lgan dehqonlar va erga ishlov beruvchi ijarachilar amalga oshirganlar. Bu davrda asosan dehqonchilik bilan bog'liq bo'lgan xiroj va ushr soliqlari amal qilgan. Bundan tashqari mamlakatda bog'dorchilik va chorvachilik rivojlanishi uchun mol sardaraxt, mol o'tloq, mol suvoq, mirobona soliqlari ham amal qilgan. Yer solig'i etishtirilgan hosilga va erning sifatiga qarab hosilning 1/10 dan (ushr) to 1/3 qismigacha miqdorida olingan. Savdogarlar va hunarmandlar tamg'a yoki zakot to'lashgan, chegaradan o'tgan mollar hisobidan ham boj olingan. Bu soliqlar davlat xazinasining asosiy manbai hisoblangan.

Yuqoridagi soliqlardan tashqari favqulodda soliqlar ham amal qilgan bo'lib, ularga: molujihot - er solig'ining bir turi; tag'or - oziq-ovqatlarni rekviziya qilishda qo'llanadigan natura solig'i; ixrojot - saroylarga qarash uchun maxsus yig'im; boj - savdogarlardan chegarani kesib o'tishda undiriladigan bojxona solig'i; sarmushar - jon solig'i; xonamushar - har bir xonadondan olinadigan yig'im; qo'nalg'a - elchi, amaldorlar, choparlarni bepul qabul qilish va mehmon qilish yig'imi; shilon puli - noiblarni ziyofat qilish yig'imi; peshkash - yuqori mansabdagi amaldorlarga sovg'a berish uchun yig'implarni kiritish mumkin.

Amir Temurning o'zbek davlatchiligi tizimini takomillashtirishga qaratilgan katta xizmatlaridan biri davlat boshqaruv tizimining mumtoz namunalarini qayta tiklash bilan chegaralanmasdan, zamon talablarini ko'zda tutib, yangi usullarni joriy qilishidir. Uning strategiyasida insonparvarlikka asoslangan mukammal jamiyat qurish g'oyasi markaziy o'rin tutadi. Ungacha xazinani idora qilish nafaqat dargoh tamoyiliga asoslangan bo'lsa, u dargoh va vazirlik tamoyillarini qo'shib olib bordi. Xazina daromadlari solikli va soliqsiz daromadlarga ajratildi. Xazina xarajatlari tarkibidan obodonchilik, ijtimoiy-madaniy, shu jumladan, fan, madaniyat, ijtimoiy ta'minot xarajatlarining hissasi ortib bordi. Bularning hammasi mamlakatning iqtisodiy va madaniy jihatdan mustahkamlanishi, uning xalqaro mavqeini oshirishda faol ta'sir etdi.

Amir Temur Markaziy Osiyo iqtisodini rivojlantirishga, fan va madaniyatni qanchalik ko`tarishga uringan bo`lmasin, shafqatsiz to`lqinlar u tashkil etgan buyuk saltanatni parchalanishiga, parokanda bo`lishiga olib keldi. Uning vafotidan so`ng avlodlari o`rtasida taxt uchun kurash uzoq davom etib, shahzodalar o`rtasida olib borilgan kurash o`lkaning moliya-soliq tizimiga ta`sir ko`rsatmay qolmadi. Harbiy xarajatlarning ko`payib borgani sari uning manbai hisoblangan soliq tizimi izdan chiqdi.

XV asr davomida Movaraunnahr va Xurosonda avvalgidek er mulkchiligining asosan to`rt shaklidagi: mulki devoniy - davlat yerlari, mulk - xususiy yerlar, mulki vaqf - madrasa va masjidlar tasarrufidagi yerlar va nihoyat jamoa yerlari bo`lgan. Dehqonchilik yerlarining eng katta qismi davlat mulki hisoblangan. Bu yerlarga, avvalgidek, mamlakat hukmdori sulton yoki amirlar egalik qilgan. Temuriylar davrida davlat yerlarini suyurg`ol tarzida in`om qilish ham keng tarqalgan. Suyurg`ol yerlar hajmi, sharti hamda yer va yorliqqa ega shaxslarning tabaqasi jihatidan turlicha bo`lgan. Odatda, shahar yoki viloyatlardan to alohida qishloqqacha suyurg`ol shaklida in`om etilgan. Butun bir shahar yoki viloyat ko`pincha hukmron sulola namoyondalari yoki yirik harbiy va davlat mansabdorlariga berilgan. Amir Temur davrida bo`lganidek temuriylar davrida ham suyurg`ollarni ulashish amaliyoti keng tarqaldi. Markaziy hokimiyat vakillari - Shohrux, Ulug`bek, Abu Said, Sulton Husayn yoki uluslarni boshqargan shahzodalar yerlarga meros tarzida egalik qilish uchun ulashganlar.

Suyurg`ol egasiga o`z suyurg`oli doirasida amaldorlar tayinlash, soliqlar va turli to`lovlarni to`plash hamda aybdorlarni jazolash huquqi berilgan. Abdurazzoq Samarqandiyning yozishicha, Shohrux davrida Xorazm - Shoh Malik; Farg`ona - Mirzo Ahmad; Tus, Mashhad, Obivard, Nisoni o`z ichiga olgan Xuroson - Boysung`ur; Qobul, G`azna va Qandahor viloyatlari Mirzo Qaydu bahodirning suyurg`oli edi. Suyurg`ol yorlig`iga ega bo`lgan viloyat hukmdorlari markaziy hokimiyatga faqat nomigagina qaram bo`lib, odatda, ular deyarli mustaqil edi. Suyurg`ol egalari tobeligini kuchaytirish maqsadida markaziy hokimiyat ba`zan ular tasarrufidagi er maydonlarini qisqartirar yoki ularning ma`muriy va adliya jihatidan

haq-huquqini cheklab qo`yar edi. Suyurg`ol egasi markaziy hukumatga bo`ysunmagan taqdirda suyurg`ol huquqidan mahrum bo`lar va hokim uning viloyatini boshqa shaxsga berar edi.

Temuriylar davrida dehqonchilik maydonlarining ikkinchi kattagina qismi xususiy yerlardan iborat bo`lib, yirik mulkdorlarning katta er maydonlari ham, mehnatkash ziroatchilarning mayda paykallari ham xususiy mulk qatoriga kirgan. Mulk yerlarining katta qismi ma`muriy, harbiy va diniy arboblarning tasarrufida bo`lgan. Bosh hukmdor tomonidan yirik mulk egalariga biron xizmati uchun tarxonlik yorlig`i berish keng tarqalgan. Tarxonlik yorlig`ini olgan mulkdorlar, asosan barcha soliq, to`lov va majburiyatlardan ozod qilingan. Tarxonlik yorlig`i, odatda amirlar, beklar, saroy amaldorlari, sayyidlar va boshqa yuqori tabaqa vakillariga berilgan. Bunday yorliqni olgan mulkdor ismiga tarxon so`zi qo`shib aytilgan.

Ulug`bek davrida Samarqand yana ravnaq topdi. Bu davrda san`at va ilm-fan rivoji uchun shu qadar katta ishlar qilindiki, bu davrni “Samarqandning oltin davri” deb atay boshlashdi. U soliq siyosatida dehqonlardan olinadigan soliqlarni kamaytirdi va dehqonlar faravonligini o`stirishga imkon yaratdi. Tushumlar qisqarishining o`rnini esa tamg`a - hunarmand va savdogarlardan olinadigan yig`imni ko`paytirish hisobiga to`ldirdi.

Temuriylar davridagi soliqlarni o`rganishda ayrim faktlarni keltirib o`tish o`rinli. Masalan, temuriylardan Husayn Boyqaro mamalakatdagi isyonlar tufayli xarajatlar ko`payganini hisobga olib, Hirot hokimi Muboriziddin Valibekka nishon yuborib, yangi xarajatlar uchun Hirot va uning tevarak atrofidagi tumanlardan 100 ming dinor kepakiy to`plab jo`natishni buyurdi. Hirot hokimi tumanlardan faqat yarmini, qolganini esa aholidan sarmushar, ya`ni jon solig`i sifatida undirishga qaror qildi. Bunday mehnatkash xalqqa judayam qiyin bo`lgan bir sharoitda Alisher Navoiy Hirot aholisi zimmasiga tushgan 50 ming dinorni o`z jamg`armasi hisobidan to`ladi.

Yuqoridagilardan xulosa qilib aytish mumkinki, Amir Temur va temuriylar davrida bir qadar tartibli soliq tizimi amal qilgan.

4. Oktyabr inqilobigacha bo`lgan davrda soliqlar, soliqqa tortishning rivojlanishiga umumiy tavsif.

Temuriy shaxzodalarning o`zaro to`xtovsiz olib borgan taxt talashishlari oxir oqibatda saltanatning Shayboniyxon qo`liga o`tishiga olib keldi va XVI asr boshlaridan Movaraunnahrda yangi shayboniylar sulolasi qaror topdi. Ular deyarli yuz yil hukmronlik qilib, temuriy zadagonlar va ular bilan bog`langan oliy ruhoniylar va er sohiblari yo`q qilindi, ularning yerlari, mulklari va boshqa boyliklari ko`chmanchi o`zbek zadagonlari qo`liga o`tdi. Lekin shayboniylar davlatining ijtimoiy tuzumi temuriylar davlati xususiyatlarini saqlab qoldi. Avvalgidek muayyan shaxslarga dastlab davlat xazinasiga tushgan soliqlarni ma`lum vaqt o`z foydasiga undirish huquqi berildi. Buxoroda bunday shartli tuhfa forscha «tanho» atamasi bilan atala boshladi.

Shayboniylar davlatida soliq, o`lpon va majburiyatlar tizimi ancha murakkab bo`lgan. Rasman 90 ga yaqin soliq va o`lponlar undirilgan. Asosiy soliq xiroj bo`lib, u sug`oriladigan yerlarning 30-40 foiziga solingan; davlat apparati, sipohiylar va xon saroyini boqish uchun ixrojot olingan; bog`lar, polizlar, bedazorlar ham soliqqa tortilgan. Agar davlat apparati pulga juda muhtoj bo`lsa, favqulodda soliqlar joriy etilgan. Soliq va o`lponlardan tashqari majburiy ishlab berish majburiyati bo`lib, ular ichida eng og`iri yasoq bo`lgan, ya`ni aholi kanallar, xandaklar qazish, yo`llar qurish, o`tin, somon, shox-shabba yig`ishga safarbar qilingan va tekin ishlab bergan. Yuqoridagilardan tashqari shayboniylar davrida tog`or, ulufa, qo`nalg`a, madadilashkar, boj, tansuqot, tuhfa va boshqa soliqlar amal qilgan.

XVII asr va XVIII asrning birinchi yarmida Markaziy Osiyoda markazlashgan davlat uchta mustaqil davlatga: Buxoro amirligi, Xiva va Qo`qon xonliklariga bo`linib ketdi. Ularning har biri o`z chegarasi, davlat tizim va xazinasini, o`zining mustaqil moliyasiga ega edi.

XVI asrdayoq tashkil topgan Xiva xonligi inqirozni boshidan kechirar edi. Soliq yukining og`irligi dehqonlar, shaharliklar va ko`chmanchi – turkman qabilalari zimmasiga tushardi. Turkmanlar yer-mulk solig`i - hosilning o`ndan bir qismini va o`nlab ming bosh qo`yni «xon qozoni» uchun soliq sifatida to`lar edilar. Adoqli-xizir

qabilasi xonga navkarlar yoki gvardiya etkazib berar edi. O'lon faqat xon uchun emas, balki xon sulolasining ayrim vakillari uchun ham undirilardi. Turkman qabilalari tez-tez qo'zg'olonlar ko'tarib, vaqti-vaqti bilan muayyan mustaqillikka erishardilar.

Xiva xonlari xazinasini XVII asrda alohida xazinachilar qo'lida edi. Quyi ma'muriy apparat arboblari (qishloq oqsoqollari) dan iborat edi. Qishloqlarda er egalari zimmasiga ularga bo'ysunuvchi aholi hisobidan yo'ldan o'tib boruvchi elchilarni oziq-ovqat bilan ta'minlash majburiyati yuklangan edi. Xiva xonligida shu vaqtda xon xazinasiga daromadning asosiy qismi o'troq va yarim ko'chmanchi aholi ishlov beradigan haydaladigan yerlardan tushar edi. Xazinaga qarashli yoki davlat yerlarida yashaydigan dehqonlar forscha dahyak yoki arabcha ushr so'zi bilan nomlanadigan xiroj, chig'irlar yordamida sug'oriladigan yerlardan hosilning beshdan bir qismi miqdorida to'lagan. Xususiy mulk qilib berilgan yerlardan xiroj ular qanday toifaga bog'liqligiga qarab olinardi. Xon yorlig'i bo'yicha muayyan mulk qilib berilgan xususiy mulk yorliq yerlari va azaldan xususiy mulkni tashkil etgan odatdagi xususiy mulk yerlar solg'it deb nomlanuvchi, pul bilan to'lanadigan er solig'iga tortilgan. Aday mulk (oddiy xalq tilida atay mulk) yerlaridan er solig'i emas, balki qura solig'i undirilgan, bu soliqni to'lovchilar o'z mulkiy ahvollariga ko'ra kiritiladigan toifaga muvofiq hisob-kitob qilingan va shu sababli daromad solig'i xususiyatlariga ega bo'lgan. Solg'itni xazinaga va dahyakni o'z vaqf muassasasi foydasiga kiritishga majbur bo'lgan vaqf erining ijarachilari eng og'ir ahvolga tushib qolgan edilar. Sayyidlar, xo'jalar, shayxlar va mansabdor shaxslarning yerlari maxsus xon yorliqlari bilan xiroj to'lashdan ozod qilingan. Bunday shaxslar turkcha-forscha so'z bilan yorliqdor deb nomlangan. Navkarlarga tegishli yerlar ham xirojdan ozod qilingan. Tovar bitimlar uchun soliqlar - zakot va tarozi yig'implari belgilangan. Xonlik savdo markazlari (Urganch, Xonqa, Xiva, Gurlan va boshqa shaharlar) savdogarlari bundan tashqari har yili xonga boy puli solig'ini to'lashgan. Uning hajmi xonning maxsus farmoni bilan savdo shaharchalariga yuborilib, har bir savdogarni xon xazinasiga go'yo qaytarish sharti bilan muayyan summani taqdim qilishga majbur qilingan, biroq odatda bu summa hech qachon qaytarilmagan. Ana

shu o`ziga xos tarzdagi qarzlari bir yilda ikki-uch marotaba olingan. Ko`chmanchi va chorvadorlardan xon xazinasiga chorva umumiy tuyog`ining qirqidan bir miqdorida zakot olingan. Bundan tashqari Amudaryoning o`ng sohilidagi chorva egalardan olinadigan tarcho`b yig`imi ham bo`lib, pada sohildagi to`qaylar orasidan o`tganida shox-shabbalardan kavshanganligi uchun ana shu soliq olingan. To`qaydan o`tgan har bir podadan bitta qo`y olingan. Xiva xonligida o`lpon yig`ish uchun hokimlar (okrug hukmdorlari), ularning noiblari yoki qozilar javob berishgan. Ular huzurida bojmonlar (boj yig`uvchilar) va zakot yig`uvchilar, agar hududda davlat yerlari ham bo`lsa, mushriflar (natura shaklida to`lanadigan o`lponlarni yig`uvchilar) ham xizmat qilgan. Qishloqlarda ma`muriy-mirshablik tarkibidagi barcha ishlar bilan oqsoqollar shug`ullanib, ular aholidan o`lponlar ham yig`ishgan. Xonlikning ma`muriy va moliya-soliq apparati pul bilan ta`minlanmaganligi sababli, o`lponlarni, ayniqsa, dahyakni yig`ishda jiddiy suiste`molliklar qilishga yo`l qo`yilgan.

XVIII – XIX asrlarda xonlikda turli ijtimoiy-iqtisodiy omillar ta`sirida ayrim soliqlarning nomi, mohiyati o`zgarib turdi, yangi soliqlar va yig`imlar joriy qilindi. Masalan, Xiva xonligida solg`it, solg`it-kesma, cho`p puli, changalak kabi soliqlar amal qilgan. Xonlikda salkam 25 ta mahalliy soliqlar undirilgan. Ular orasida lavozimlarni sotishdan ko`riladigan daromadlar alohida ajralib turardi. Natura shaklida o`lponlar boshqa xonliklarga qaraganda og`irroq bo`lgan. Masalan, qazuv - katta va kichik soylarni yig`ilib qolgan loyqalardan tozalash, 15-25 kun davom etgan. Ko`chuv - suv toshqiniga qarshi inshootlarni barpo qilish 15 - 25 kun, begor - ko`priklarni ta`mirlash, xon va uning amaldorlari uchun saroylar qurish 12 kun va undan ortiq davom etgan.

Tarixiy manbalar Xiva xonligida quyidagi soliqlarning amal qilganligidan dalolat beradi: begor; qazuv (balo qazuv deb ataluvchi 6 kunlik majburiy mehnat va suv taqsimlovchi tarmoqlarni tozalash); qochuv (ehtiyot dambalarini qurish uchun safarbar qilish); olg`ut (bir yo`la olinadigan yig`imlar, solg`ut bunga kirmaydi); solg`ut (er solig`i); miltiq solig`i (qo`shinga qurol-aslaha sotib olish uchun olinadigan pul solig`i); arava oluv (aravalardan davlat ehtiyoji uchun safarbar qilish); uloq tutuv (tuya va otlarni, aholini safarbar qilish); qo`nolg`a (dehqonlar tomonidan

amaldorlarga kechasi tunash uchun joy berish); so`ysin (uy egasining qo`noqda qolgan kishini qo`y yoki buzoq so`yib mehmon qilishi); chopar puli (soliq yig`ish xabarini etkazganlik uchun to`lanadigan haq); tarozi haqi (soliq to`lash jarayonida tarozibonga beriladigan pul); mirobona (mirob foydasiga beriladigan pul); darvozabon puli (yuk bilan shaharga kirganda shahar darvozaboniga beriladigan pul); otlanuv (xalq lashkari va xon qatnashadigan ovda majburiy qatnashish); ipak moli (aholi ipakchilik daromadining 1/40 qismini olish); mir tumon haqi (mahalliy hokim haqi); shig`ovul puli; pul solig`i to`lash paytida xazinachiga to`lanadigan soliq; qo`ruvbon puli (daraxt qorovuli yoki yaylovni nazorat qilib turuvchi shaxsga to`lanadigan haq; mushrifona (hosilni tekshiradigan va miqdorini belgilaydigan kishiga beriladigan pul); afanak puli; chiviq puli; ommaviy ishlar o`tkazish davrida ruhoniylar foydasi uchun yig`iladigan pul va boshqalar.¹

Buxoro amirligi moliya tizimi negizida arablar istilosi davrida butun musulmon Sharqi o`zlashtirgan soliq - xiroj turgan. Xiroj erdan olinadigan hosilning beshdan bir yoki uchdan bir qismi sifatida olingan, ushr solig`i esa o`ndan bir qismni tashkil etgan. Hunarmandlar o`z qobiliyati, didiga mos ravishda bayramlarda xonga o`z buyumlarini taqdim etishgan. Favqulodda hollarda ular har bir do`kondan yig`im to`lashgan.

Buxoro amirligida o`lpon yig`ish bilan devonbegi - moliya vaziri shug`ullangan. Ular daftarlar - o`lpon ro`xatlarini tuzgan. Moliya amaldorlari devonbegi rahbarligida kadastrlar, amir saroyining moliya hisoboti va moddiy qismi bilan shug`ullanganlar. Natura majburiyatlari ustidan nazoratni arbob olib borgan. XIX asrning birinchi yarmida xususiy mulk er soliqlari Buxoro amiri xazinasiga eng ko`p daromad keltirgan. Ular ichida eng ahamiyatlisi hali ham xiroj edi. Xiroj yerlari (zamini xirojijiy) amirlikdagi dehqon aholiga tegishli uchastkalarining katta qismini tashkil etgan. Xiroj muayyan er uchastkasidan belgilangan summada pul va ma`lum miqdorda don bilan undirilgan (xiroji vazifa) yoki hosilning beshdan, oltidan, sakkizdan bir qismi miqdorida hosilning mutanosib qismini to`lashda (xiroji

---

¹ Сабурова С. «Хива хонлигида солиқ (Кўнғиротлар даври)». «Солиқ тўловчининг журнали» 2001 йил 12-сон.

muqassama) ifodalangan. To'lanadigan soliq hajmi esa sinov tariqasida yanchish yo'li bilan olingan.

Tokzor, yo'ng'ichqazor, mevali daraxtzorlardan tanobona olingan. 1807 yili amir Haydarning bir yorlig'ida har tanob erdan bir tillodan tanobona olinishi zarurligi ko'rsatilgan. Agar ekinzor egasi tanobona to'lashdan bosh tortsa, hosilning uchdan bir qismi mol (xiroj) tariqasida olingan. Ba'zida xiroj hosilning yarmini tashkil etgan. Shohmurod zamonida har bir ziroatchidan qo'shpuli olingan.

XV-XVII asrlarda zakot beva-bechoralar, musofirlar foydasiga olingan bo'lsa, XVIII asrdan boshlab xazina foydasiga olinadigan bo'ldi. Zakot to'lashdan bosh tortgan qabilalar ustiga omonpuli (moli omoniy) olingan.

Kanallar, inshoot, qal'a, ko'priklar, yo'llar ta'miri hashar yo'li bilan amalga oshirilgan. Boshda hasharchilar oziq-ovqat bilan ta'minlangan. XVIII asrdan boshlab hasharga keluvchilar oziq-ovqati, ish asboblari, ot-aravasi bilan kelishi lozim bo'lgan. Manbalarda qayd etilishicha XVIII asrgacha qadim zamonlardan olimlar, qozilar, sipohiyilar va navkarlar xiroj hamda tanobona to'lashdan ozod etilganlar.

XIX asrning 50-yillari oxirida qishloq dehqon aholisining ko'pchiligi qonun bilan belgilangan er solig'i – xiroj yoki amlokdan tashqari, poliz yoki bog' bilan band bo'lgan har bir tanob er (tanob puli) va yo'ng'ichqazar uchun (alaf puli) alohida soliqlar to'langan. Bu ikkala soliq ko'pincha tanoba yoki tanob puli deb atalardi. Zarafshon vodiysida yashovchi bir necha dehqon jamoasi amir Nasrulloqa murojaat etib, ularning uyidan olisda joylashgan polizlarga solinadigan tanobani kamaytirishni iltimos qiladi. Amir iltimosni qondirgach, polizlardan alohida soliq - qo'shpuli olinib boshlandi. Zakot eng muhim soliq bo'lib, uni to'lash har bir musulmon uchun besh farzning biri hisoblanib kelingan. Bu mol-mulk solig'ini undirish uchun amaldorlar tayyorlangan va zakot olish ob'ektlari aniqlangan. Ko'chmanchi va chorvadorlardan zakot chorvadan pul yoki natura shaklida (besh tuyadan bitta, qirq qo'ydan bitta) undirilgan. Ishchi mollardan olinadigan alohida yig'im ham mavjud bo'lib, uni yaksara deb atashgan. U bir juft ot yoki ho'kizdan bir botmon bug'doy hajmida olingan. Bitta ishchi moliga ega bo'lganlar bu miqdorning yarmini to'lashgan, u nimsara deb atalgan. Suv tegirmonlari va juvozlardan pul yoki naturada yig'im

undirilgan, uning hajmi korxonaning qanday tuzilgani va daromad keltirishiga hamda qishloq xo`jalik jihatidan qanday ahamiyatga egaligiga qarab o`zgarib turgan.

Tarixdan ma`lumki, XIX asrning 50-yillaridan boshlab, Rossiya O`rta Osiyoni bosib ola boshladi. Buxoroning ma`lum qismini bosib olgach, Amir juda og`ir shartnomani qabul qiladi. Rossiya bilan urush paytida amir Muzaffar aminona (sodiq fuqarolik) deb nomlangan maxsus soliqni joriy etdi va u doimiy soliqqa aylanib, amirlik tugatilguncha (1920) amal qildi. Zakot va aminonadan tashqari savdo yig`imlariga (dalloli), bir viloyatdan boshqasiga olib o`tilayotgan tovarlar va umuman yuklardan olinadigan maxsus bojlar ham kirgan. Zakot bilan birga tovar dastlab olib chiqilgan joydan uzoqlashuviga qarab uning narxi ancha ko`paygan. Tovarlarni daryodan olib o`tganlik uchun suv puli, bozordagi joy uchun puli taxtajoy kabi soliqlar ham mavjud bo`lgan.

Buxoro amirligida moliya, asosan mol-mulk solig`i bilan qushbegi poyon shug`ullangan. U ark etagida yashagani, mahkamasi shu erda bo`lgani bois qo`yi qushbegi deb atalgan. Davlatdagi barcha zakot yig`uvchilarning boshlig`i mavjud bo`lib uni ham zakotchi kalon (oliy zakot yig`uvchi) deb atashgan.

XIX asrning birinchi yarmida Qo`qon xonligining soliq tizimi Buxoro amirligi bilan o`xshash bo`lgan. Bu erda ham g`allazorlardan xiroj yig`imi uzumzorlar, polizlar, bog`lar va texnika ekinlari bilan band bo`lgan yerlardan tanobona undirilgan. Tovarlar, mol-mulk va chorvadan zakot olingan. Shaxsan xonga qarashli qishloqlardan xoslik - undiruvchi amaldorlarga emas, balki bevosita xonga beriladigan yoki xonning maxsus farmoni bilan u yoki bu a`yonlarga ta`minot uchun beriladigan soliq undirilgan. Odatdagi soliqlardan tashqari xonlar yangilarini ham joriy etgan. Bunda ayniqsa Xudayorxon ajralib turgan. U ekilgan mevasiz daraxtlardan, poytaxtga olib kelingan pichandan, tog` o`rmonlarida kuydiriladigan pista ko`mirdan soliq olgan. Xudoyorxon xazinadagi etishmovchilikni xilma-xil musodara qilishlar va chayqovchilik vositasida to`ldirgan.

O`rta Osiyoni Chor Rossiyasi tomonidan bosib olinishi bu erda asrlar davomida qaror topgan tizim - qishloq xo`jaligi solig`ining soliq tizimi o`zgara bordi. Avval chor hukumati dehqonlardan soliq olishni kamaytirdi, lekin yerlarni soliqqa

tortishning xiroj va tanob tizimini saqlab qoldi. Soliqlarni mutlaqo pul bilan to'lash tartibi joriy etildi, davlat foydasiga natura shaklidagi majburiyatlar bekor qilindi. Soliq undirish ishlari saylab qo'yiladigan qishloq idoralariga topshirildi.

1886 yilda Turkiston o'lkasini idora qilish to'g'risida yangi nizom joriy qilindi. Unda erga oid munosabatlarda qator tadbirlar o'tkazish ko'zda tutilgan edi: barcha yerlarning xazinaga tegishliligi e'lon qilindi va ilgari kim yerlarga ishlov bergan bo'lsa, er o'shanga foydalanish uchun berildi va barcha yerlar soliqqa tortildi. Chor hukumati 1867 yilda ko'chmanchi aholi uchun o'tov yig'imi joriy qildi, unga binoan har bir o'tovdan soliq undirila boshlandi.

Chor Rossiyasining asosiy maqsadi xonliklarni yarim mustamlakadan haqiqiy mustamlakaga aylantirish edi. Shu munosabat bilan XIX asrning ikkinchi yarmida Turkiston General gubernatorligi tashkil qilindi. Bosib olingan Buxoro amirligi, Xiva va Qo'qon xonliklarini anchagina qismi Chor Rossiyasi uchun faqat xom ashyo va tabiiy resurslar manbaigina emas, balki byudjetning daromad manbai sifatida muhim siyosiy va iqtisodiy ahamiyatga ega bo'ldi.

Xiva xonligida 1898 yildan 1902 yilgacha bo'lgan davrda 250-300 pud mis tangalar zarb qilingan. Xiva xoni bunday tangalar tushumidan savdogarlarga majburiy tarzda qarzlarni berar, buning uchun kredit summasining 15 foizini to'lashni talab qilardi. Ana shu mablag'lar evaziga o'ndan ortiq paxta tozalash zavodi qurildi, paxtaning deyarli hammasi Chor Rossiyasi uchun jo'natilgan edi.

Bu hududlarda Turkiston General gubernatorligi moliyasini tashkil etishda quyidagi vazifalar belgilandi:

A) Xonliklarning zabt qilingan hududlarida o'z valyutalari o'rniga rus valyutalarini joriy qilish;

B) Davlat molisini boshqarishda byudjet-smeta rejimini joriy qilish;

V) Mavjud soliq tizimini Rossiya soliq tizimi andozasiga moslab, tubdan o'zgartirish.

Chor Rossiyasi qo'yilgan vazifalarning deyarli hammasiga erishdi. Bu hududlarda an'anaga aylangan zakot o'rniga hunarmandchilik solig'i, xiroj o'rniga esa - oklad tizimi joriy etildi. Bulardan tashqari aktsiz soliqlari, paxtaga va boshqa

xomashyolarga solinadigan soliqlar to'g'ridan-to'g'ri Chor Rossiyasi byudjetiga borib tushar edi. 1914 yil 12 noyabr qonuniga binoan, temir yo'l va bandargohlarda har pud paxtadan alohida muvaqqat soliq olish belgilandi. 1915 yil yanvaridan boshlab mahalliy aholi harbiy majburiyatlarni bajarish o'rniga, harbiy soliqqa tortildi. Bu soliq jami bevosita soliq turlarining 21 % miqdorida olingan.

Ammo 1914 yilda boshlangan birinchi jahon urushi xazina xarajatlarini keskin oshishiga sabab bo'ldi. Xarajatlarni qoplash maqsadida aholidan yig'iladigan soliqlar miqdori to'xtovsiz ko'payib bordi.

5. Sobiq ittifoq davrida soliqlarga bo'lgan yondashuv.

1917 yil oktyabrda bolsheviklar zo'rlik bilan amalga oshirgan to'ntarish Sobiq Ittifoq xalqlari, shu jumladan O'zbekiston tarixida salkam 75 yil davom etgan yangi mustamlakachilik sahifasini boshlab berdi. Yangi iqtisodiy siyosatga o'tilishi munosabati bilan agrar ishlab chiqarishni yuksaltirishga qaratilgan xo'jalik tadbirlari zanjirida mustaqil ish olib boruvchi yakka dehqonning manfaati oldingi o'ringa qo'yildi. 1919 yil mart oyida yangi iqtisodiy siyosat (NEP) e'lon qilinishi munosabati bilan yangi soliq siyosati tashkil etildi. Mazkur tizim qishloq xo'jaligi, hunarmandchilik, daromad, mulk va renta soliqlari, tamg'a yig'implari, meros va boshqa bojlar kabi majburiy to'lovlarini o'z tarkibiga qamrab olgan. 1922 yil 11 aprelda "Natura solig'i haqida"gi qaror qabul qilindi. Mazkur qarorga ko'ra dehqonlarning noroziligiga sabab bo'lgan oziq-ovqat razvedkasi o'rniga yalpi hosilning 10 foizi miqdorida oziq-ovqat solig'i belgilandi. Lekin oradan ko'p vaqt o'tmay xo'jalikning katta-kichikligidan kelib chiqib, soliqni tabaqalashtirish joriy etildi. Soliq quyidagi proporsiyalarda olinishi belgilab qo'yildi: 2 desyatinagacha eri bo'lgan xo'jaliklardan hosilning 5 foizi, 2-4 desyatinagacha 10 foizi, 4-6 desyatinagacha 12 foizi, 6-8 desyatinagacha 14 foizi va hokazo.

Yangi iqtisodiy siyosat paxtachilik siyosatiga ham muayyan o'zgarishlar kiritdi. Paxtachilikni mehnat qurollari bilan ta'minlashga e'tibor kuchaytirildi. Ularga turli xil imtiyozlar berilib, ot-ulov solig'idan, kamquvvatli xo'jaliklar oziq-ovqat

solig`idan ozod qilindi. Bularning hammasi dehqonlarning kayfiyatiga, ularni ko`proq paxta etishtirishga bo`lgan intilishida o`zgarishlar bo`lishiga olib keldi.

1923 yil 13 iyunda ba`zi ziddiyatlarni bartaraf etish maqsadida oziq-ovqat solig`idan yagona qishloq xo`jaligi solig`iga o`tish to`g`risida dekret chiqarildi. Natijada, tovar-pul munosabatlarining sub`ekti bo`lgan dehqonlarning roli sezilarli ravishda kuchaydi. Xususiy kapital asosida tashkil etilgan vositachilik va savdo shirkatlari qat`iy mafkuraviy nazorat ostida bo`ldi. Ko`pincha, xususiylarga juda katta miqdorda soliq solinar, tadbirkorlarning erkin faoliyati esa butunlay cheklab qo`yilgan edi. Keyinchalik davlat xususiy sektorni tugatishni tezlashtirish maqsadida qo`shimcha soliqlar undirildi.

1923-1925 yillarda quyidagi soliqlar amal qilgan:

1. To`g`ri soliqlar:

- qishloq xo`jaligi solig`i;
- hunarmandchilik solig`i (savdo va ishlab chiqarish korxonalariga);
- mulk solig`i;
- renta soliqlari;
- gerb yig`imlari va boshqalar.

2. Egri soliqlar:

- aktsiz soliqlari (choy, kofe, shakar, tuz, alkogolli ichimliklar, tamaki mahsulotlari, neft mahsulotlari va boshqa turdagi tovarlarga nisbatan joriy etilgan);
- turli xil bojlar.

1922-1923 yillarda to`g`ri soliqlar byudjetni solikli daromadlarining 43 foizini, 1923-1924 yillarda 45 foizini, 1925-1926 yillarda 82 foizini tashkil etgan.

1930 yillarda yangi soliq islohotlarini o`tkazish talab qilindi. Soliq islohotlari o`tkazishning asosiy sababi quyidagi kamchiliklarni yo`qotishga qaratilgan edi.

- soliqlar sonini qisqartirish maqsadida oborot solig`ini joriy etish;
- bir soliq ob`ektini bir necha marotaba soliqqa tortilishi va baholarni rejalashtirishning murakkabligini tugatish. Buning uchun foydadan ajratmalar va kooperatsiyada daromad solig`i joriy etildi.

Oborot solig'i tarkibiga bir necha soliq va foydadan ajratmalarga 6 xil soliq birlashdi. Olib borilgan soliq islohoti natijasida korxonalariga byudjetga olinadigan daromadlar 7 baravar ortdi.

Lekin shunga qaramasdan respublikada birorta og'ir industriya giganti barpo etilmadi, chunki ularni qurish milliy mustamlakachilik manfaatlariga mos kelmas edi. Shuning uchun respublikada paxtachilikni rivojlantirish bilan bog'liq sanoat tarmoqlari, oziq-ovqat, engil sanoat tarmoqlarini kengaytirishgagina ahamiyat berildi. Sanoat korxonalarining aksariyati xom ashyo, yarim tayyor mahsulot ishlashga ixtisoslashtirildi. Chunki tayyor mahsulotdan tushadigan mo'maygina daromad O'zbekiston xom ashyosini qayta ishlashga moslashgan Ittifoqdagi markaziy korxonalar tomonidan amalga oshirildi.

Ikkinchi jahon urushi boshlangandan so'ng O'zbekiston front ehtiyojlarini ta'minlovchi moddiy bazaga aylandi. Byudjetdan harbiy tadbirlarga sarflangan mablag'lar 114,7 milliard so'mni tashkil etib, shundan 58,8 milliard so'm yoki 50,8 foizni harbiy xarajatlar tashkil qilgan edi. Bundan tashqari, respublika frontga 4 mln. 148 ming tonna paxta, 54 ming tonna pilla, 3 mln. 83 ming dona qora ko'l terisi va oziq-ovqat mahsulotlari jo'natgan. O'zining vatanparvarlik burchini yuksak darajada namoyish qilgan O'zbekiston xalqi fashizm ustidan faqat Sobiq Ittifoqni emas, eng avvalo o'z xalqini saqlab qoldi. O'zbekiston hududida urush harakatlari sodir bo'lmagan bo'lsada, boshqa respublikalar qatori bu erda ham iqtisodiy tizim izdan chiqdi. Iqtisodiyotni qayta tiklash ishlari boshlanib, qator tadbirlar belgilandi. Jumladan, soliq tizimiga katta e'tibor qaratildi. Bu yo'nalishda soliq miqdori xo'jalik tomorqasiga qarab belgilanadigan bo'ldi. Natijada ayrim viloyatlarda uzumzorlarni kesib tashlashga o'xshash hodisalarga barham berildi. Soliq 2-3 baravar kamaydi.

1958 yildan boshlab aholi mablag'i hisobidan «ixtiyoriy» tartibda yoziladigan zayomlar bekor qilindi, daromad solig'i va boshqa soliqlar qisman kamaytirildi.

1965 yildan boshlab foydadan ajratmalar to'lovi o'rniga 3 xil ko'rsatkich asosida hisoblanadigan to'lovlar joriy qilindi. Bu to'lovlar turli korxonalar misolida sinovdan o'tkazildi. Lekin ular kutilgan natijani bermaganligi sababli milliy daromadning o'sish sur'atlari pasayib ketdi.

Shu munosabat bilan 1987 yil 7 iyulidagi moliya mexanizmini qayta qurish qaroriga muvofiq sanoat korxonalarini va tarmoqlari asosiy e'tiborni joriy masalalarni hal qilishga qaratib, moliya va iqtisodiy masalalardan chetlashganliklari tanqid qilindi, korxonalarda ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirishga etarli e'tibor berilmaganligi ko'rsatildi. Qarorning ikkinchi bandida oborot solig'ining to'lovchisi bevosita mahsulot etishtiradigan korxonaga bo'lishi kerak deb ko'rsatilgan. Bu moddaning ahamiyati shundan iboratki, bir tomondan respublikaning asosiy hal qiluvchi xom ashyosi hisoblangan paxta, pilla, rangli metallardan foydalanib boshqa respublikadagi korxonalariga mahsulot ishlab chiqarsa, ular joyida soliqqa tortilib, ikkinchi tomondan paxta va boshqa xom ashyolarni sotishdan kelgan daromadlar soliqqa tortilmas, respublika byudjeti bu daromadlardan mahrum edi. Bu tadbirlar O'zbekistonda moliya tizimidagi inqirozlarni kuchaytirdi. Natijada iqtisodiy ko'rsatkichlar bo'yicha respublika Ittifoqda oxirgi o'rinlardan birini egallardi.

Sobiq Ittifoq davrida davlat bilan davlat mulkchiligi o'rtasida soliq munosabatlari bo'lishi mumkin emas degan mafkuraviy aqidaga tayangan holda davlat bilan davlat mulkiga tegishli korxonalar va tashkilotlar o'rtasida soliq munosabatlariga barham berishga harakat qilingan, lekin yuqorida ko'rib o'tganimizdek, Sobiq Ittifoq davlati tashkil etilgandan e'tiboran uning hududida turli xil soliqlar amal qilgan va davlatning soliqsiz mavjud bo'la olmasligini yana bir bor ko'rsatdi.

Soliq sohasidagi o'ta muhim o'zgarishlar Sobiq Ittifoq KPSS MQ ning 1987 yil iyul plenumida tasdiqlangan "Davlat korxonalarini (birlashmalari) to'g'risida"gi qonuni qabul qilinishi bilan bog'liq. Unga muvofiq korxonalar mulkchilik shaklidan qat'iy nazar byudjetga to'lovlar bilan bir qatorda ular foydasini soliqqa tortish mumkinligi ham rasmiy ravishda tan olindi va 1991 yil 1 yanvaridan e'tiboran xalq xo'jaligining barcha tarmoqlarida mulkchilik shaklidan qat'iy nazar korxonalar va davlat o'rtasidagi munosabatlar soliq usuliga o'tkazildi.

Tayanch soʻz va iboralar.

1. Oʻlpon, xiroj, juzya, iqtaʻ, kalon, kopchur, raiyat, mulki devoniy, suyurgʻol, tarxonlik, avarizot, ixrojot, tanho, solgʻit, devonbegi, oklad.

Nazorat savollari.

1. Soliqlar qachon paydo boʻlgan?
2. Mamlakatimizdagi ilk soliqlar haqida nimalarni bilasiz?
3. Arablar istilosi davridagi soliqlarni qoʻllash mexanizmi qanday?
4. Moʻgʻullar davridagi «kalon» va «kopchur» soliqlari qanday soliqlar?
5. Amir Temur davrida soliq undirish tartibi toʻgʻrisida nimalarni bilasiz?
6. Buxoro amirligidagi soliqlarning undirilish tartibi qanday boʻlgan?
7. Oborot soligʻi qay tartibda undirilgan?
8. Xiroj soligʻi maʼnosi nimani anglatadi?
9. Soliqlarning rivojlanish davrlari haqida nimalar bilasiz?

3-mavzu: Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida soliqlar haqida ilmiy qarashlar va nazariyalar.

Reja.

1. Iqtisodiy ta'limotlarda soliqlarga oid g'oyalar va nazariyalar talqini.
2. Umumiy soliq nazariyalari.
3. Xususiy soliq nazariyalari.

1. Iqtisodiy ta'limotlarda soliqlarga oid g'oyalar va nazariyalar talqini

Prezident I.Karimovning 2008 yilda mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2009 yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma'ruzasida soliq tizimidagi islohotlarning samaradorligiga to'xtalib o'tib, «Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning soliq yukini yanada kamaytirish, mikrofirma va kichik korxonalar uchun yagona soliq to'lovining 10 foizdan 8 foizga, 2009 yildan boshlab esa 7 foizga tushirilishi, jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i stavkalarining kamaytirilishi va ayni paytda uni hisoblash tartiblarining takomillashtirilishi tadbirkorlik, kichik va xususiy biznesni izchil rivojlantirish uchun kuchli rag'batlantiruvchi omillar yaratdi. Natijada so'nggi olti yil mobaynida faoliyat yuritayotgan kichik biznes sub'ektlari soni 1,9 barobar ko'paydi va 2008 yili qariyb 400 mingtani tashkil etdi»¹ deya ta'kidlab o'tdi.

Prezident I.Karimovning “Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari” nomli asarida dunyoning hozirgi vaqtda bir qator etakchi tahlil va ekspertlik markazlari global moliyaviy inqiroz holatini va uning yuz berishi mumkin bo'lgan oqibatlariga doir materiallarni o'rganish va umumlashtirish natijasida quyidagi xulosalarga kelayotganligini ta'kidlab o'tdilar. Ya'ni, **«Birinchidan, moliya-bank tizimidagi inqiroz jarayonlari deyarli butun dunyoni qamrab olayotgani, retsessiya va iqtisodiy pasayishning muqarrarligi, investitsiyaviy faollik ko'lamining cheklanishi, talab va xalqaro savdo hajmining kamayishi, shuningdek, jahonning ko'plab**

---

¹ Karimov I.A. “Mamlakatimizni modernizatsiya qilish va yangilashni izchil davom ettirish – davr talabi” – T.: “Xalq so'zi”, 2009 yil 13 fevral.

mamlakatlariga ta'sir ko'rsatadigan jiddiy ijtimoiy talofotlar sodir bo'lishi mumkinligi o'z tasdig'ini topmoqda»¹.

Soliqlarning mohiyati to'g'risidagi qarashlar va ularning jamiyat iqtisodiy tizimidagi o'rnini jamiyat munosabatlarning rivojlanishi bilan mos ravishda rivojlanib bormoqda. Soliqqa tortish to'g'risidagi qarashlarning shakllanishi bir necha bosqichlardan iborat bo'lib, boshlang'ich bosqichlarda soliqqa iqtisodiy kategoriya sifatida qaralgan bo'lsa, so'nggi bosqichlarida ularning huquqiy jihatlariga ko'proq e'tibor qaratila boshlandi.

Soliqqa tortish ilk ko'rinishlaridan biri - bu mag'lub bo'lgan davlatdan sovg'a tariqasida undirilgan. Mag'lub bo'lgan davlatning hamma boyliklari g'olib davlatga harbiy mukofot sifatida va xarajatlarini qoplash uchun o'tgan. Keyinchalik mag'lub bo'lgan davlat g'olib davlatni moddiy jihatdan ta'minlab turishlari (yoki pul to'lab turishlari) shart edi. Boshqacha qilib aytganda - soliqlarning birinchi shakli mag'lublardan soliq (yoki mag'lublar solig'i) sifatida undirilgan.

Davlatchilik munosabatlari rivojlanishining dastlabki bosqichlarida va tinchlik paytlarida soliqqa tortish tizimi zarur qurbonlik sifatida jamiyatning ixtiyoriy emas, balki majburiy talablariga asoslangan tarzda amalga oshirilgan. O'sha davrning o'zidayoq soliqning muhim belgisi - majburiylik sezilib turardi. Bundan tashqari soliqqa tortish hali takomillashmagan bo'lsa ham, uning muhim elementlaridan biri - soliq stavkasi ajralib turgan. Moiseyning beshligida shunday deyilgan "... va barcha erdagi donlarning va daraxt hosillarining 1/10 qismi Xudoga tegishlidir", ya'ni birinchi daromad solig'i stavkasi 10 foizni tashkil etgan.

Qadimgi Misrda va ko'plab sharqiy davlatlarda soliq davlat boshlig'iga tegishli bo'lgan erdan foydalanganlik uchun ijara haqi sifatida undirilgan. Dastlabki feodal davlatlarida soliqlar davlat boshlig'iga sovg'a sifatida berilgan. Tasodif emaski, o'rta asrlarda Angliyada "soliq" va "sovg'a" so'zlari deyarli sinonim so'zlar bo'lib, ikkilasi ham "gift" so'zi bilan ifodalangan. Germaniyada esa soliqning nomi davlat tomonidan soliq to'lash murojaati bilan bog'liq bo'lgan. Keyingi davrlarda soliqqa

---

¹ Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. - T.: O'zbekiston, 2009, 5-b.

xalqni o`z davlatiga yordami sifatida qaralgan. Hozirgi kungacha nemis tilida soliq nomi - "steuer" qo`llab-quvvatlash ma`nosini bildiradi.

Ammo XVIII asrda soliq nafaqat iqtisodiy ma`noga ega bo`lgan, balki huquqiy ma`noga ham egaligi haqida tasavvur shakllangan. Aynan shu davrda soliqlarga fuqarolarni davlat oldidagi yuridik majburiyati sifatida qaraldi. Shunday qilib, ingliz tilida hozirgacha ba`zi bir soliqlar "duty" deb nomlanadi, ya`ni qarz, majburiyat deganidir.

Soliqqa tortishning to`laqonli nazariy asoslanishi chuqur tarixiy ildizga ega emas. XVII asrgacha hamma soliq to`g`risidagi tasavvurlar tasodifiy va tartibsiz xarakterga ega bo`lgan, bu esa ushbu davrgacha soliqlarga bag`ishlangan tadqiqotlar tor doirada olib borilganligidan dalolat beradi. Vaqtinchalik va tasodifiy soliqni doimiy va umumiy to`lovlarga aylantirilishi aholining noroziligiga olib keldi va bu holat moliya ilmidan soliqni nazariy asoslab berishni talab qilar edi.

Uzoq vaqt davomida soliq nazariyasida - klassik qarashlar asosiy nazariya bo`lib keldi. Bundan 200 yillar chamasi ilgari A. Smit tomonidan davlat moliyasi evolyutsiyasini o`rganishga asos solindi. Bu nazariya mustaqil xo`jalik yurituvchi sub`ektlar daromadidan davlat xazinasiga tartibli va samarali ravishda soliq undirishning to`rt tamoyilini o`rtaga qo`ydi: tenglik, aniqlik, to`lashning qulayligi va arzonligi. Klassik-olimlar U. Peti, J. B. Sey va ingliz iqtisodchilari D. Rikkardo, J. Mil iqtisodiyotni samarali va o`zini-o`zi boshqara oladi deb hisoblashgan. Ularning fikricha talab taklifni yaratadi, agar ishlab chiqaruvchilar ko`payib ketishsa, ular o`zlari taqchil tarmoqlarga o`tishini, soliqlar esa faqatgina byudjet daromadining manbai sifatidagina rol o`ynaydi xolos deb hisoblashgan. Soliqlar bo`yicha olib borilgan izlanishlar faqatgina uni undirish (tenglik va progressivlik) va undirilgan mablag`larni fiskal ehtiyojlarni qondirish uchun ishlatish ustida olib borilar edi. Ammo iqtisodiyotning rivojlanishi va iqtisodiy tsikllarning bo`lib turishi klassiklar nazariyalarni bir qadar o`zgarishiga olib keldi, ya`ni davlatning roli va iqtisodiy jarayonlarga ta`sir ko`rsata olishini belgilab berish kerak bo`lib qoldi. Bundan tashqari soliqqa tortishning ijtimoiy-iqtisodiy chegaralarini ham belgilab olish kerak edi.

Asosiy soliq nazariyalari XVII asrdan boshlab shakllana boshladi va asosiy tamoyillarning mujassamlashganligi sifatida burjuaziya ilmida umumiy soliq nazariyasi nomini oldi. Uning asosiy yo`nalishlari bevosita jamiyatning iqtisodiy rivojlanishi ta`siri ostida shakllandi.

Umuman olganda, soliq nazariyasi deganda soliqlarning mohiyati va ahamiyati, ularning jamiyatning iqtisodiy va ijtimoiy-siyosiy hayotidagi o`rni, roli va ahamiyati haqidagi ilmiy bilimlarning u yoki bu tizimi ifodalanadi. Boshqacha qilib aytganda, soliq nazariyasi soliqlarning u yoki bu vazifasini tan olinishiga qarab davlatlarning soliq tizimlarini turli xil shakllanish modellarini o`zida aks ettiradi.

Keng ma`noda soliq nazariyasi har qanday umumiy ilmiy tadqiqotlarni o`rganish bilan birga (umumiy soliq nazariyasi) soliqqa tortishning alohida muammolarini ham o`rganadi (xususiy soliq nazariyasi). Xususiy soliq nazariyalari turli xil soliqlarning o`zaro nisbatlarini, soliqlarning tarkibini, soliq stavkalarini va boshqalarni o`rganadi. Bu nazariyaning yaqqol misoli yagona soliq nazariyasidir. Shu tariqa umumiy soliq nazariyalari soliqqa tortishni umumiy jihatlarini, xususiyatlarini belgilab bersa, xususiy soliq nazariyalari esa qaysi soliqlarni joriy qilish kerakligi, ularning sifat tarkibi qanday bo`lishi kerakligi va boshqalarni belgilab beradi.

2. Umumiy soliq nazariyalari

Umumiy soliq nazariyalarining ilk ko`rinishlaridan biri soliqqa tortishning almashinuv nazariyasi hisoblanadi. Bu nazariyaning mohiyati shundan iboratki, fuqarolar tashqi kuchlar hujumidan himoyalaniшни, davlatda tartib saqlashni va boshqalarni davlatdan to`lagan soliqlari hisobiga sotib olishadi. Ushbu nazariya faqatgina o`rta asrlar sharoitiga mos bo`lib, o`sha davrda boj va yig`imlarga harbiy va huquqiy himoya sotib olinishi sifatida qaralib, go`yo qirol va fuqarolar o`rtasida tuzilgan shartnoma sifatida qaralgan. Bu sharoitda almashinuv nazariyasi mavjud munosabatlarning rasmiy aksi edi.

Almashinuv nazariyasining turli xil ko`rinishlari mavjud bulib, ulardan biri ma`rifat davrida paydo bo`lgan atomistik nazariyadir. Uning namoyondalari bo`lib frantsuz Sebastyan de Voban (1633-1707 yillar "Jamiyat bitimi" nazariyasi) va Sharl

Monteske (1689-1755 yillar “Omnia bitimi” nazariyasi) hisoblanadi. Bu nazariya tarafdorlari soliqlar fuqarolar va davlat o`rtasidagi bitim hisoblanib, fuqarolar davlatning himoyasi, xavfsizlikni ta`minlash va boshqa xizmatlari uchun soliq to`lovlarini to`laydilar deb tushuntirishga harakat qilganlar. Shundan kelib chiqib, hech kim davlat xizmatlarini rad eta olmaganidek, soliqlarni to`lashni ham rad eta olmaydilar deb hisoblashadi. Oxir-oqibat ushbu bitim eng foydali bo`lib, hattoki eng kuchsiz davlat ham har bir fuqaro o`z-o`zini xavfsizligini ta`minlagandan ko`ra yaxshiroq va afzalroq muhofaza qila olishini qayd etadi. Boshqacha qilib aytganda, soliqlar fuqarolarni tinch yashashi uchun to`lovi deb hisoblashgan. Shuningdek angliyalik iqtisodchilar Tomas Gobbs (1558-1679 yillar), Volter (1694-1778 yillar) va Onore Mirabo (1749-1791 yillar) lar ham ushbu nazariya tarafdorlari hisoblanishgan.

XIX asrning birinchi yarmida shveytsariyalik iqtisodchi Simond de Sismondi (1773-1842 yillar) o`zining “Politekonomikaning yangi asoslari” nomli ilmiy asarida (1819 yil) soliq nazariyasini rohatlanish (qanoatlanish) nazariyasi sifatida ta`riflaydi. Soliqlar go`yoki, fuqarolarni jamiyatdan olgan rohatlari uchun to`lov sifatida qaraladi. Fuqarolar soliqlarni to`lash hisobiga jamiyatdagi tartib-intizom, odil sudlov tizimi, mol-mulki va shaxsiyatini muhofaza qilish kabi xizmatlarni sotib oladi va bunday xizmatlarni fuqarolarning rohatlanishi sifatida qaraydi. Shunday qilib, Sismondi o`zining ushbu nazariyasida u almashinuv nazariyasining zamonaviy ko`rinishini ifodalashga harakat qilgan.

Ushbu davrda soliqlarga sug`urta mukofoti sifatida qarash shakllandi, bu qarash tarafdorlari frantsuz hukumati arbobi Adolf Ter (1797-1872 yillar) va angliya iqtisodchisi Djon Mak-Kullox (1789-1864 yillar) lardir. Ularning fikricha, soliq - bu sug`urta to`lovidir, ya`ni har qanday xavf-xatar paydo bo`lish tasodifi uchun fuqarolar davlatga soliq to`laydilar. Soliq to`lovchilar tijoratchilar hisoblanib, ular o`z daromadlariga bog`liq holda mulkini urushdan, yong`indan va talonchilikdan himoya qiladilar. Ammo soliq sug`urta to`lovi kabi sug`urta hodisasi ro`y berganda fuqarolarga qaytarilish uchun emas, balki himoya va xavfsizlikni ta`minlash xarajatlarini moliyalashtirish sifatida to`langan.

Klassik soliq nazariyasi (soliqning neytral nazariyasi) ancha yuqori nazariy ahamiyatga ega bo'lib, ushbu nazariya shotlandiyalik iqtisodchi A.Smit (1723-1790 yillar), ingliz iqtisodchisi D.Rikardo (1772-1823 yillar) hamda ularning davomchilarining ilmiy faoliyatlari bilan bog'liqdir. Bu nazariya tarafdorlari soliqni davlatning xarajatlarini qoplovchi bir daromad sifatida qarashgan. Ushbu qarashlar A.Smitning bozor iqtisodiyoti nazariyasiga asoslangan edi. Bozor sharoitida xo'jalik sub`ektlarining mustaqilligi va erkin faoliyat ko'rsatishi talab etiladi. A.Smit davlat boshqaruvining markazlashgan shakliga qarshi chiqib, bu borada quyidagilarni bayon etadi: «Markazlashgan boshqaruv tizimidan markazlashmagan boshqaruv tizimiga o'tish talabni qondirishning maksimal darajaga etishini ta'minlaydi. Bozor iqtisodiyoti biror bir tarzda boshqarilmasa ham, u qat'iy qoidalarga bo'ysinadi». A.Smit o'zining «Xalqlar boyligining sabablari va tabiatlari» nomli kitobida (1776) bu qoidalarni tahlil qilib, erkin raqobat sharoitida bahoni ishlab chiqarish xarajatlariga mos kelishi va resurslarni tarmoqlar ichida taqsimlanishi misolida ko'rsatib o'tishga harakat qilgan. Shuningdek, A.Smit davlat bozor iqtisodiyoti rivojlanishini ta'minlashi va mulkdorlar huquqlarini himoya qilishi kerak deb hisoblaydi. Bu funktsiyalarni bajarishi uchun davlatga ma'lum miqdordagi mablag'lar kerak. Bozor iqtisodiyoti sharoitida davlatning to'g'ridan-to'g'ri daromadi kamayadi, shuning uchun yuqoridagi xarajatlarni qoplash uchun soliqlardan tushumlar asosiy o'rinni egallashi kerak. Davlatning boshqa xarajatlarini moliyalashtirish (qurilish, yo'llar, sud organlarining binolari va boshqalar uchun xarajatlar) boj va yig'imlar hisobiga, ya'ni ushbu xizmatlardan manfaatdor shaxslar hisobiga amalga oshiriladi. Shuning uchun soliqlar beminnat xususiyatga egaligi, boj va yig'imlar esa soliq sifatida qaralmasligiga urg'u bergan.

Klassik nazariya asoschilaridan biri bo'lmish frantsuz huquqshunos olimi Polya Mari Golmening qayd etishicha, soliqlarning yagona maqsadi davlatning xarajatlarini qoplashdir. Bu kontseptsiya soliqning «g'aznani to'ldiruvchi va faqat soliqni moliyaviy funktsiyasini tan oluvchi» vazifasini chegaralaydi va u «davlat-nazoratchi» kontseptsiyasi bilan bog'liq. Lekin iqtisodiy munosabatlarni rivojlanishi bu nazariyani o'zgarishiga olib keldi. Neoklassik nazariya tarafdorlari iqtisodiy

jarayonni noto'g'ri ko'rsatish oqibatida soliqqa tortish bir sohaga ijobiy ta'sir etsa, ikkinchi sohaga salbiy ta'sir etishini inobatga olgan holda, soliqni iqtisodiyotga ta'sirini rad etmaydilar.

Soliqqa tortishning klassik nazariyasi hozirgi kunga kelib bir qadar o'z kuchini yo'qotgan, chunki hozirgi kunda jiddiy salbiy iqtisodiy oqibatlarsiz soliqlar orqali milliy mahsulotning 1/4 qismini undirish mumkin emas. Soliqlarning undirilishi fuqarolarning sotib olish qobiliyatini kamaytiradi va tadbirkorlarning investitsion imkoniyatlarini pasaytiradi, egri soliqlar tovar narxini oshiradi va iste'molga ta'sir etadi, bu esa o'z-o'zidan jamiyatdagi ko'plab iqtisodiy jarayonlarga ta'sir etadi.

Soliqqa tortishning klassik nazariyasiga ingliz iqtisodchisi Djon Meynord Keyns (1883-1946 yillar) hamda uning izdoshlari izlanishlariga asoslangan keynschilik nazariyasi qarshi chiqdi. Bu nazariyaning markaziy g'oyasi quyidagidan iborat: soliqlar iqtisodiyotni boshqarishning muhim qurolidir, uning muvaffaqiyatli rivojlanishining tarkibiy qismlaridan biridir. Keyns o'zining «Bandlik, foiz va pulning umumiy nazariyasi» (1936 yil) nomli ilmiy asarida bayon qilgan fikriga ko'ra iqtisodiy o'sish faqat to'la bandlik sharoitida pul jamg'armasiga bog'liq bo'ladi. Ammo to'la bandlikka erishish mumkin emas. Bunday sharoitda katta jamg'armalar iqtisodiy rivojlanishga to'sqinlik qiladi, jamg'armalarni ishlab chiqarishga qo'yilmasligi passiv daromad manbai hisoblanadi. Shuning uchun salbiy oqibatlarni bartaraf etish uchun ortiqcha jamg'armalar soliqlar yordamida undirib olinishi kerak.

Keng ma'noda keynsianchilik nazariyasi iqtisodiyotni makroiqtisodiy darajada tahliliga asoslangan. Bu nazariya "samarali talab"ni yaratish, ya'ni yaratilgan mahsulotning butunlay sotilishiga davlatning tartiblashgan siyosati bilan aralashsa samarali bo'lishini isbotlab berdi. Keynsgacha bo'lgan davrda davlatning asosiy boyligi bo'lib tejamkorlik qobiliyatini ham qo'shdi, ya'ni dunyoning boylıklariga erishishning asosiy shartlari deb ko'rsatib berdi. Shuning uchun ham investitsiyalar oqib kelishiga erishishda davlatning roli kichik emasligini ko'rsatadi, ya'ni davlat faqatgina pul-kredit siyosati bilangina emas, balki o'zining byudjet siyosati, ya'ni davlat o'zining siyosatini davr talabiga mos soliq tizimini yaratish, soliq stavkalarini tartibga solishga qaratishini ko'rsatadi. U shu bilan birga yangilikka erishishga davlat

hamkorlik va yordam ko`rsatishini ta`kidlaydi.

Keyns soliq stavkalarini progressiv bo`lishini yoqlagan. Chunki, progressiv soliq stavkalari ishlab chiqaruvchini kapital qo`yilmalarga nisbatan bo`lgan riskni qabul qilishga rag`bat beradi. Uning nazariyasini asosiy shartlaridan biri to`liq bandlik sharoitida jamg`armalarni iqtisodiy o`shishga ta`sir kattaligidir. U katta miqdordagi jamg`armalarni ishlatilmasligi iqtisodiy o`shishga to`squinlik qilishini ta`kidlaydi, chunki u daromadlarning passiv manbai hisoblanadi. Ishlatilmayotgan ortiqcha jamg`armalarni olishini ko`zda tutib, davlatning aralashuvi lozim deb hisoblaydi. Davlat soliqlar orqali daromadlarni olinishiga va olingan mablag`larni investitsiya loyihalarini moliyalashtirishga va o`zining xarajatlarini qoplashga intilishini ko`rsatadi.

Keynsning fikricha yuqori soliq stavkalari ijobiy rol o`ynaydi. Yuqori soliq stavkalari byudjetni ajralmas qismi bo`lib, bu kategoriya iqtisodiyotni tartiblashga yordam beradi. Soliq stavkalarini pasaytirish esa byudjet daromadlarini kamayishiga olib keladi va iqtisodiy nobarqarorlikni kuchaytiradi. Soliqlar xuddi “o`rnatilgan tartiblovchi” kabi bu jarayonni tekislaydi: iqtisodiy o`shish paytida soliqqa tortiladigan daromadlar soliq stavkalariga nisbatan sekinroq o`sadi, iqtisodiy inqiroz paytida esa soliqlar daromadlarga nisbatan tezroq kamayadi. Shuning natijasida jamiyatning ijtimoiy hayotini barqarorlashtirishga erishiladi. Shunday qilib soliqdan tushadigan byudjet daromadlari faqatgina soliq stavkalariga bog`liq bo`lmasdan, balki progressiv shkalada soliqqa tortilayotgan daromadlarning ham o`zgarishiga bog`liq bo`ladi. Angliya hukumati bu nazariyani birinchi jahon urushidan oldin samarali qo`llay oldi. Chunki bu davrda davlatning hamma kuchlari qurollanishni takomillashtirishga qaratilgan edi.

Neokeynschilik nazariyasida soliqlar muammolariga etarlicha joy ajratilgan. Ingliz iqtisodchilari I.Fisher va N.Kaldorlarning fikricha soliqqa tortish ob`ektini ikkiga bo`lishni: iste`molga (iste`mol qilinayotgan mahsulotning pirovard bahosiga) va jamg`armaga (faqatgina quyilmalarga nisbatan foizlar bilan cheklanib qoladi) soliqlarni birgalikda qo`llash. Shundan iste`molga soliq g`oyasi paydo bo`ldi, bu bir vaqtning o`zida jamg`arishga bo`lgan rag`batni cheklamaydi va inflyatsiyani oldini

oladi. Iste`mol tavarlarini sotib olish uchun qaratilgan mablag`lar bunday sharoitda investitsiya qilish uchun yoki jamg`arishga, ya`ni keyinchalik kapital qo`yilmalarga davlatning byudjet siyosati amalga oshiriladi va iqtisodiyotni kelajakda rivojlantirish uchun ijobiy omil bo`ladi deb qaralgan.

Ammo ishlab chiqarishning tushib ketgan paytida xarajatlar kamayishi sekinlashadi, buni ta`sirida daromad kamayadi. Bozorda esa vahima talab paydo bo`ladi, bu esa iste`mol soliqlari orqali byudjetga ko`proq pul tushuradi. Ko`rinib turibdiki bu usul iqtisodiyotni tartiblay olmaydi.

Ammo N.Koldorning fikricha, iste`molga soliq progressiv bo`lishi shu bilan birga alohida olingan mahsulotlarga (masalan, kundalik ehtiyoj mollariga) etarlicha soliq imtiyozlari berilishi kerak deydi. Shu bilan birga, agar kam daromadli aholidan iste`mol solig`i olinmasa, ancha haqqoniyroq bo`lgan bo`lar edi. Bundan tashqari jamg`armalar bu soliqqa tortilmasligi kerak, chunki ular kelajakda investitsiya qilish uchun kerak va iqtisodiyotni o`shishiga rag`bat bo`ladi.

Monetarizm nazariyasi amerikalik iqtisodchi, Chikago universiteti professori M. Fridman tomonidan ishlab chiqilgan. Ularning asosiy g`oyasi bozorni o`z holiga qo`yish, davlat aralashuvini cheklashga qaratilgan. Davlatga esa boshqa hech qanday institut tartiblay olmaydigan pul-kredit siyosati topshirilishi kerak deb hisoblanadi. Ular ham soliqlarni kamaytirish tarafdorlari bo`lishgan. Monetaristlarning fikricha iqtisodiyotni boshqarishning asosiy usullaridan biri bu - muomaladagi pul massasi va bank kredit stavkasi orqali ta`sir etishdir. Ularning fikricha davlat xarajatlarini oshib ketishi inflyatsiyaga olib keladi, pulni emissiya qilish bu boylik yaratishga kirmaydi. Muomaladagi pullarni davlat qarz majburiyati sifatida qaytarib ololmasa, soliqlar orqali olishi kerakligi ta`kidlanadi.

Ushbu nazariyada soliqlarga keynisistik iqtisodiy kontseptsiyalardagi kabi katta ahamiyat berilmaydi. Bu vaziyatda soliqlar boshqa mexanizmlar bilan bir qatorda pul muomolasiga ta`sir qiladi. Xususan soliqlar orqali ortiqcha pul miqdori undirilishi lozim deb hisoblanadi. Monetarizm va keynschilik nazariyalarda soliqlar iqtisodiyot rivojlanishining noqulay omillarini kamaytiradi deb hisoblanadi. Keyns nazariyasida

bunday omil bo`lib ortiqcha pul hisoblansa, monetarizm nazariyasida esa - ortiqcha jamg`armalar hisoblanadi.

1980 yillar boshida Amerika olimlari M.Bernson, G.Stayn va A.Laffer tomonidan ishlab chiqilgan taklif iqtisodiyoti nazariyasi Keyns nazariyasiga qaraganda soliqlarni iqtisodiy rivojlanish va tartibga solishning bir omili sifatida ko`proq ahamiyatga ega ekanligini ta`kidlaydi. Mazkur nazariya yuqori darajada soliqqa tortish tadbirkorlik va investitsion faollikka salbiy ta`sir qilishini, bu esa oxir oqibatda soliq to`lovlaridan tushumlar kamayishiga olib kelishini asoslab beradi. Shuning uchun ular soliqqa tortish stavkalarini pasaytirish va korporatsiyalarga har xil imtiyozlar berishni taklif etadi. Mualliflarning fikriga ko`ra, soliq yukini pasayishi shiddatli iqtisodiy o`sishga olib keladi, yuqori soliq stavkalari esa tadbirkorlik initsiativasini kamaytiradi va investitsiya siyosati, ishlab chiqarishni yangilash va kengaytirishni susayishiga olib keladi.

Soliq stavkalari shkalalarini shakllanish darajasi bo`yicha umumiy qonun bor. Keng soliqqa tortiladigan bazaga nisbatan kamroq soliqqa tortish stavkasini qo`llash, etarli darajada kam bo`lgan soliq bazasiga nisbatan esa buning teskarisi, alohida soliq turlarini yuqori stavkada qo`llash kerak. Ko`rinib turibdiki yuqori va past soliq stavkalari xo`jalik faoliyatiga va tadbirkorlarni ish faolligiga har xil ta`sir ko`rsatadi.

Soliq stavkasining o`sishi faqatgina ma`lum darajaga etgunicha byudjetga tushadigan daromadlarni o`sishiga olib keladi, keyin bu o`sish sekinlashadi va yana oshgan sari byudjet daromadlari uning oshishiga nisbatan tezroq kamayadi. Shunday qilib, soliq stavkasi ma`lum darajaga etganida tadbirkorlik initsiativasi o`ladi, ishlab chiqarishni kengaytirishga bo`lgan rag`bat kamayadi, soliqqa tortiladigan daromadlar kamayadi, natijada soliq to`lovchilarning bir qismi iqtisodiyotni “qonuniy” sektoridan “yashirin” sektoriga o`tadi. Lafferning nazariyasiga ko`ra, iqtisodiyotning rivojlanishi soliq yukini oshishiga to`g`ri proporsionaldir, ya`ni soliqlar oshishi bilan yashirin iqtisodiyot ko`payadi, natijada olingan daromadlarning ko`p qismi deklaratsiyada ko`rsatilmaydi.

3. Xususiy soliq nazariyalari

Xususiy soliq nazariyalari ichida eng birinchilaridan biri bo'lib, to'g'ri va egri soliqlar nisbati nazariyasi hisoblanadi. Yevropa tsivilizatsiyasi rivojlanishining boshlang'ich davrida to'g'ri va egri soliqlarning joriy qilinishi jamiyatning siyosiy rivojlanishiga bog'liq bo'lgan. Mulk ancha tekis taqsimlanganligi oqibatida hali demokratik tartiblar saqlanib qolgan o'rta asr shaharlarida soliq tizimlari asosan to'g'ri soliqlarga asoslanib tuzilgan. Egri soliqlar ancha og'ir va xalq ahvoliga salbiy ta'sir qiladi deb hisoblangan, chunki ular tovar qiymatini oshiradi. Aristokratiya xalq qarshiligini sindirganidan so'ng egri soliqlarning qo'llanilish ustunligi o'rnatildi va u asosan birinchi zarur bo'lgan tovarlarga nisbatan qo'llanildi (masalan, tuzga soliq). Shunday qilib, birinchi yondashuvga asosan egri soliqlar soliq to'lovchilar uchun zararli hisoblanadi, chunki ular xalq ahvolini yomonlashtiradi.

O'rta asrlar oxirlarida paydo bo'lgan ushbu nazariyaga ikkinchi yondashuv esa, aksincha egri soliqlarni joriy qilinishi zarurligini asoslab bergan. Egri soliqlar yordamida soliqqa tortishning teng sharoitlarini ta'minlash taklif etilgan. Boy tabaqa vakillari soliqlar bo'yicha turli xil imtiyozlarga ega bo'lganligi sababli ular oladigan daromadlar soliqqa tortilmay qoladi. Shuning uchun, egri soliqqa tortish tarafdorlari soliqlarni tovar narxiga ustama shaklida belgilanishini yoqlab chiqadilar.

A.Smit va D.Rikardlar ham egri soliqqa tortish tarafdorlari hisoblanishgan, ular uni ixtiyoriylik g'oyasi orqali asoslab berishdi. Bu g'oya egri soliqlar to'g'ri soliqlarga qaraganda engilroq degan tasdiqdan kelib chiqadi, chunki ulardan egri soliqlarga tovarlarni xarid qilmasdan oson qochish mumkin degan xulosani beradi.

Lekin XIX asr oxirida to'g'ri soliqlar tenglashtirish maqsadi uchun, egri soliqlar esa tushumlarning samarali olinishi uchun mo'ljallanishi, ushbu masala bo'yicha hamma bahslashuvlar to'g'ri va egri soliqqa tortish o'rtasida o'zaro balansni ta'minlash zarur degan xulosaga kelindi. Ba'zi mutaxassislar "to'g'ri va egri soliqlarning oqilona qorishmasi" to'g'risidagi g'oyaga hattoki soliq tizimining bir tamoyili sifatida qarashgan.

Xususiy soliq nazariyalari ichida muhim ahamiyat kasb etgan nazariyalardan biri yagona soliq nazariyasidir. Yagona soliq nazariyasidan qurol sifatida ijtimoiy-siyosiy

islohotchilar bir necha bor foydalanishgan. Shuni ta'kidlash lozimki, bu nazariya soliq muammolaridan ko'ra ko'proq ijtimoiy-siyosiy muammolarni ko'rib chiqqan. Yagona soliqni joriy qilish g'oyasi barcha davrlarda mashhur hisoblangan. Hattoki, Angliyada XVIII asrda binolarga nisbatan yagona soliq joriy etish kerak degan shior ostida partiya faoliyat ko'rsatgan. Mazkur nazariyaning tarafdorlari yagona soliqqa hamma ofatlardan da'vo sifatida qarashgan. Yagona soliq joriy qilinganidan keyin kambag'alchilik bartaraf etiladi, ish haqi oshadi, ortiqcha ishlab chiqarish bo'lmaydi, sanoatning hamma tarmoqlarida ishlab chiqarish o'sishi yuz beradi deb ta'kidlangan.

Yagona soliq - bu soliqqa tortishning muayyan ob'ektga nisbatan qo'llanadigan yagona, bitta soliqdir. Soliqqa tortishning yagona ob'ekti sifatida turli nazariyotchilar tomonidan er, xarajatlar, ko'chmas mulk, daromad, kapital va boshqalar taklif qilingan. Yagona soliqning birinchi ko'rinishlaridan biri bo'lib er rentasiga soliq hisoblanadi. Fiziokratlar - jamiyat rivojlanishining qishloq xo'jaligi tizimi tarafdorlari hisoblanib, sanoatda sof daromad yaratilmaydi deb hisoblashgan. Ularning fikriga ko'ra, hamma boyliklar erda mujassamlangan va erdan olinadi. Shuning uchun, daromadning yagona manbai sifatida er rentasiga yagona soliqni joriy etish kerak. Demak, bu soliq turini faqat er egalari to'lashlari kerak bo'ladi. Bu nazariya yagona soliqni joriy etishni asosi sifatida «erni hamma uchun umumiyli» g'oyasi sifatida taklif qilingan edi. Er – bu Ollohning ne'mati va u hammaga tegishli bo'lishi kerak. Bundan tashqari hamma boylik erdan olinadi. Xaqiqatda esa, er muayyan shaxslarga tegili bo'lgani uchun ular boylikning yagona manbai egalari sifatida yagona soliqni to'lashlari shart. XIX asrda amerikalik iqtisodchi Genri Djordj (1839-1897 yillar) «yagona er solig'i» g'oyasini ilgari surib unga umumiy to'qchilik va “ijtimoiy tinchlikni” ta'minlash vositasi sifatida qaragan.

Yagona soliq nazariyasini o'rganishda shuni ta'kidlash joizki, soliqqa tortish ob'ekti qanday bo'lishidan qat'iy nazar, bu nazariya progressiv ahamiyat kasb etmaydi. Yagona soliqning ijobiy tomonlarini sifatida uni hisoblash va yig'ishning osonligi bilan bog'liq tomonlarini tan olib, biroq shuni qayd etish lozimki, sof holatta bu nazariya utopikdir va uni amaliyotga butun mamlakat soliq tizimi sifatida qo'llab bo'lmaydi. Lekin boshqa soliqqa tortish tizimlari bilan birga qo'llanilganda u ijobiy

rol o`ynashi mumkin. Masalan, yagona soliq nazariya asosida yotuvchi g`oya O`zbekiston Respublikasining soliq tizimida qisman ifodalanganligini ko`rishimiz mumkin. O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1998 yil 15 apreldagi «Soliq solishning soddalashtirilgan tizimiga o`tgan mikrofirmalar va kichik korxonalar soliq solish tartibi to`g`risida» gi 159-sonli Qaroriga muvofiq kichik korxonalar va mikrofirmalar umumdavlat soliqlari hamda mahalliy soliqlar va yig`imlarni to`lash o`rniga hisobot davridagi xo`jalik faoliyati natijalari bo`yicha hisoblanadigan yagona soliqni to`lashlari mumkin. Bu vaziyatda yagona soliqni joriy qilinishiga progressiv qadam sifatida qarash mumkin, chunki bu orqali kichik biznes sub`ektlarining soliqqa tortishda osonlik va qulaylikka erishiladi.

Soliqqa tortishning nazariy jihatlariga soliqlarning ijtimoiy-siyosiy tabiati ham katta ta`sir o`tkazadi. Bu ayniqsa, proporsional va progressiv soliqqa tortish nazariyalari nisbatida namoyon bo`ladi. Proporsional soliqqa tortish g`oyasiga muvofiq soliq stavkalari soliq to`lovchining daromadi hajmidan qat`iy nazar unga nisbatan yagona foizda belgilangan bo`lishi kerak.

Progressiv soliqqa tortish g`oyasiga muvofiq soliq stavkalari va soliqqa tortish yuki soliq to`lovchi daromadining o`sishi bilan ko`tariladi. Progressiv nazariya tarafdorlari bo`lib har doim jamiyatni sotsialistik qayta qurilishining etakchi tarafdorlari chiqishgan, Karl Marks va Fridrix Engels esa o`zlarining Komunistik Manifestida uni hattoki xususiy mulkchilikning yo`qotilishi va sotsializmni qurilishi bilan bog`lashgan. Mazkur nazariya batamom XIX asrning o`rtalariga kelib shakllanib bo`ldi, ammo uning ba`zi bir elementlarini A.Smit, hamda frantsuz ma`rifatparvarlari Jan Jak Russo (1712-1778 yillar) va Jan Batist Sey (1767-1832 yillar) asarlarida (yoki tadqiqotlarida) uchratish mumkin. Ammo soliqqa tortishning progressiv usulini ko`plab tarafdorlari uni ancha adolatliligini ta`kidlashgan, chunki u tengsizlikni yumshatadi hamda mulk va daromadning qayta taqsimlanishiga ta`sir qiladi.

Soliqqa tortishning asosiy muammolaridan biri XX asrda tadqiqot bosh ob`ekti hisoblangan soliqlarni yuklash nazariyasida o`z aksini topdi. Shu bilan birga, soliqlarni yuklash muammosi uning amaliy ahamiyati juda katta bo`lsa ham

hozirgacha kam o`rganilgan muammolardan biri bo`lib qolmoqda. Soliqlarni yuklash nazariyasining mohiyati shundan iboratki, soliq yukini taqsimlanishi faqat almashish jarayonida mavjud bo`lib, uning natijasi esa, narxning shakllanishida namayon bo`ladi. Aynan, almashish va taqsimlash jarayonlari orqali soliqni yuridik to`lovchisi soliq yukini boshqa shaxsga, ya`ni soliqlar gardaniga tushuvchiga o`tkazishi mumkin, u esa soliqqa tortishning butun og`irligini ko`taradi.

Amerikalik iqtisodchilar Entoni B., Ankinson va Djozef Stiglitsaning qayd etishlaricha: “Davlat moliyasining iqtisodiy tahlili natijasida qilingan nihoyatda muhim xulosalardan biri shundan iboratki, soliqqa tortish to`g`risidagi nizom rasmiy amal qiladigan odam bilan bu soliqni to`lovchi odam bir shaxs bo`lishlari shart emas. Soliq yoki davlat dasturining xaqiqiy amal qilish sohasini aniqlash - davlat sektori nazariyasining eng muhim vazifalaridan biri hisoblanadi.

Soliqlarni yuklash nazariyasining asoschisi ingliz faylasufi Djon Lokk (1632-1704 yillar) hisoblanadi. U hamma soliqlar oxir oqibatda er egasiga tushadi degan xulosaga kelib, bu muammoni hal etish uchun bir necha usullarni taklif qilgan. XIX asr oxirlarida Kolumbiya universitetining professori Edvin Seligmen (1861-1939 yillar) o`zining “Soliqlarning yuklanishi va tushishi” (1892 yil) nomli kitobida soliqlar yuklanishining asosiy tartibini bayon qiladi va ularning ikki turini ko`rsatadi: sotuvchidan xaridorga o`tishi (egri soliqlar qo`llanganda ro`y beradi) va xaridordan sotuvchiga o`tishi (egri soliqlar, ba`zi tovarlar narxlari stavkalar yuqoriligi uchun juda baland (masalan, aktsiz solig`i), bu esa tovarga bo`lgan talabni sezilarli darajada cheklab qo`yadi).

Soliqlarning yuklanishi muammosi hozirga qadar ham o`z echimini topgani yo`q. Amerikalik iqtisodchilar K.Makkonel va S.Bryularning fikrlariga ko`ra: Soliqlar har doim ham soliqqa tortilishi lozim bo`lgan manbalardan kelib chiqmaydi. Ba`zi bir soliqlar yuklanishi mumkin. Shu sababli, soliqlarning asosiy turlari yuklanishi mumkin bo`lgan sohani va soliqlar ko`chib o`tadigan so`nggi nuqtasini aniqlash kerak. Boshqa G`arb iqtisodchilari R.Masgreyv va D.Minzaning fikrlariga ko`ra, kapitalistlar to`laydigan soliqlarning 30 % dan 50% gachasi iste`molchilarga yuklanadi. Soliqlarni yuklanishi muammosi hozirgi paytda O`zbekistonda ham

dolzarb hisoblanadi, chunki respublikamiz davlat byudjeti daromadlarining yuqori qismi egri soliqlar hisobiga shakllantirilmoqda. Bu esa soliqlarning asosiy og'irligi tovar, ish, xizmatlarning iste'molchilari zimmasiga tushayotganligidan dalolat beradi.

Tayanch soʻz va iboralar.

Ilmiy qarashlar, gipotezalar, ilmiy g'oyalari, ilmiy nazariyalar, umumiy soliq nazariyalari, xususiy soliq nazariyalari, almashinuv nazariyasi, klassik soliq nazariyalari, keyns soliq nazariyasi, monetarizm soliq nazariyasi, taklif iqtisodiyoti nazariyasi, yagona soliq nazariyasi, to'g'ri va egri soliqlar nisbati nazariyasi, proporsional va progressiv soliq nazariyalari, soliqlarni yuklash nazariyasi.

Nazorat savollari.

1. Ilmiy qarashlar, gipotezalar va nazariyalarni bir-biridan farqlab bering?
2. Umumiy va xususiy nazariyalar farqlarini tushuntiring?
3. Umumiy soliq nazariyalariga qanday soliq nazariyalari kiradi?
4. Xususiy soliq nazariyalariga qanday soliq nazariyalari kiradi?
5. Almashinuv nazariyasining mohiyati nimalardan iborat?
6. Klassik soliq nazariyasi g'oyalari nimalardan iborat?
7. Soliqqa tortishning keyns va monetarizm nazariyalarining mohiyati va farqlarini ochib bering?
8. Taklif iqtisodiyoti nazariyasining yutug'i nimalardan iborat?
9. Yagona soliq nazariyasi mohiyatini ochib bering?
10. To'g'ri va egri soliqlar nisbati nazariyasi mohiyatini ochib bering?
11. Proporsional va progressiv soliq nazariyalari mohiyati nimalarda ifodalanadi?
12. Soliqlarni yuklash nazariyasining bugungi kundagi ahamiyati qanday?
13. Respublikamiz soliq tizimida soliq nazariyalarining qanday xususiyatlari namoyon bo'lgan?

4-mavzu: Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida soliqlarning iqtisodiy mohiyati va xususiyatlari.

Reja.

1. Soliqlarning iqtisodiy mohiyati, ob`ektiv zarurligi va xususiyatlari.
2. Soliqlarning umumiy belgilari va boshqa iqtisodiy kategoriyalardan farqi.
3. Soliqlarning funktsiyalari va vazifalari.
4. Soliqqa tortishning mavjud va amaldagi tamoyillari.

1. Soliqlarning iqtisodiy mohiyati, ob`ektiv zarurligi va xususiyatlari.

Soliq tushunchasi iqtisodiy kategoriya sifatida sinfiy hukmron kuch sifatida yuzaga chiquvchi davlatning paydo bo`lishi va uni faoliyatining davomiyligi bilan bevosita bog`liqdir. Shu o`rinda soliq kategoriyasi davlatni iqtisodiy siyosati orqali iqtisodiy voqiylik sifatida yuzaga chiqishini ta`kidlash lozim. Soliq tushunchasi bu tor ma`noda davlat ixtiyoriga boshqalardan majburiy tartibda undiriladigan pul tushumlarini ifodalaydi. Ma`lumki, soliqlar bevosita davlatning paydo bo`lishi bilan bog`liqdir, ya`ni davlat o`zining vakolatiga kiruvchi vazifalarni bajarish uchun moliyaviy manba sifatida soliqlardan foydalanadi. Soliqlarning amal qilishi bu ob`ektivlikdir, chunki jamiyatni tashkil etuvchi individlarning hammasi ham real sektorda (ishlab chiqarish sohasida) faoliyat ko`rsatmaydi. Jamiyatda boshqalar tomonidan rad etilgan yoki shug`ullanish iqtisodiy samarasiz bo`lgan sohalar ham mavjudki, bular soliqlarni ob`ektiv amal qilishini talab etadi. Aniqroq qilib aytganda jamiyatni norentabel (mudofaa, meditsina, fan, maorif, madaniyat va boshq.) va rentabel sohaga ajralishi hamda norentabel sohani moliyalashtirishni tabiiy zarurligi soliqlarni ob`ektiv amal qilishini zarur qilib qo`yadi, vaholangki, norentabel sohaning ijtimoiy xizmatlari, asosan davlat tomonidan amalga oshiriladiki, ularni moliyalashtirish usuli sifatida yuzaga chiquvchi soliqlar ham shu tufayli bevosita davlatga tegishli bo`ladi.

Soliqlarning ob`ektiv zarurligini bozor iqtisodiyotiga o`tish sharoitida ikki holat bilan ifodalash mumkin: birinchidan, davlatning qator vazifalarini mablag` bilan ta`minlash zarurligi, ikkinchidan, bozor iqtisodiyoti qonun-qoidalari.

Davlatning bajaradigan funksiyalari va vazifalari ko'p va bozor iqtisodiyoti rivojlana borishi bilan ba'zi ijtimoiy himoyalangan bozor munosabatlariga mos kelmaydigan vazifalar yo'qola borsa, yangi vazifalar paydo bo'la boshlaydi. Bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida davlatning yangi vazifalari paydo bo'ladi. Bularga bizning respublikamizda kam ta'minlanganlarga ijtimoiy yordam ko'rsatish, bozor iqtisodiyoti infratuzilmasini (sanoatda, qishloq xo'jaligida, moliya tizimida) tashkil qilish kiradi. Shu erda davlat kuchli sotsial siyosat tadbirlarini amalga oshirish uchun pensionerlar, nafaqaxo'rlar, talabalar, ko'p bolali onalar va boshqalarni ko'proq mablag' bilan ta'minlash zarurligini anglab cheklangan tovarlar bahosidagi farqni byudjet hisobidan qoplaydi va ularga boshqa xarajatlarni davlat hisobidan amalga oshiradi, mahallalarda kam ta'minlanganlarga moddiy yordamlar tashkil etadi. Shu bilan birga, O'zbekiston davlati jamiyat a'zolari osoyishtaligini saqlash maqsadida o'zining mudofaa qobiliyatini saqlab va mustahkamlab turishga, texnika va o'q-dorilarga ham mablag'lar sarflaydi, qolaversa, davlat fuqarolar xavfsizligini saqlash, mamlakatda tartib intizom o'rnatish, uni boshqarish funksiyalarini bajarish uchun ham ko'plab mablag' yo'naltirishga majbur. Bunday xarajatlarni amalga oshirishning majburiyligi ular uchun manba bo'lgan soliqlarni ham ob'ektiv zarur qilib qo'yadi.

Qayd etish lozimki, hozirga qadar davlatning funksiyalarini bajarish uchun lozim bo'lgan moliyaviy mablag'lar shakllantirishning soliqlardan boshqa usuli jahon amaliyotida qo'llanilgan emas. Demak, hukmron kuch sifatida davlat mavjud ekan, moliyalashtirish usuli sifatida soliqlar ham amal qiladi. Ma'lumki, jamiyat iqtisodiy hayoti juda murakkab iqtisodiy hodisalardan iborat. Ana shu murakkablik bevosita soliqlarga ham tegishliki, bu holat soliqlarni iqtisodiy mohiyatini teran anglashni taqazo etadi.

Soliqlar majburiy to'lovlarni ifoda etuvchi pul munosabatlarini bildiradi. Bu munosabatlar soliq to'lovchilar (huquqiy va jismoniy shaxslar) bilan ularni o'z mulkiga aylantiruvchi davlat o'rtasida bo'ladi. Korxonalar va tashkilotlar aholiga xizmat ko'rsatganda, ishlar bajargan yoki bozorlarda oldi-sotdi qilish jaraenida pul munosabatlarini hosil qiladi. Lekin ular soliq bo'la olmaydi, soliq munosabati bo'lishi uchun davlat mamlakatda yaratilgan mahsulot qiymatini taqsimlash yo'li

bilan davlat byudjetiga majburiy tartibda to`lanishi yoki undirilishi lozim.. Davlat uchun byudjetning asosiy manbai hisoblangan soliqlar katta ahamiyatga ega.

Soliqlar to`g`risidagi qarashlar tarixan ob`ektiv va sub`ektiv omillarning ta`sirida shakllangan. Soliqlarga doir turli ta`riflarni tahlil qilish ularning konkret iqtisodiy-ijtimoiy taraqqiyotlar jarayonidagi mohiyatini asoslash, soliqlarning iqtisodiy rolini va soliq qonunchiligiga asos bo`lgan soliq tamoyillarini belgilash hamda soliq tizimida, jamiyat taraqqiyotida mavjud bo`lgan soliqlarning tutgan o`rnini aniqlash zarurdir. Chunki, davlat paydo bo`lishi bilan soliqlar jamiyatdagi iqtisodiy munosabatlarning zaruriy talablaridan biri bo`lib hisoblanib kelingan. Davlat tuzilish shakllarini rivojlanishi bilan bir vaqtda soliq tizimi o`zgargan va takomillashtirilgan. Soliq tizimining o`zgarishi va takomillashtirilishi soliqlarning turlari, miqdorlari va yig`ib olish usullari xilma-xil bo`lganligi bilan asoslanib kelingan. Masalan, Sharq mamlakatlari iqtisodiyoti tarixida soliqlar aholidan shaxsiy mol-mulk, erdan olingan hosil, uy hayvonlari va boshqalar uchun «zakot» sifatida olingan.

Soliqlar, yig`imlar, bojlar va boshqa to`lovlar hisobiga davlat moliyaviy resurslari tashkil topadi. Davlat faoliyatining barcha yo`nalishlarini mablag` bilan ta`minlashning asosiy manbalaridan biri va davlat ustuvorligini amalga oshirishning iqtisodiy vositasi soliqlardir. Soliq tizimini tartibga solish va mukammallashtirish samarali davlat iqtisodiy siyosatini olib borishga, xususan, moliyaviy tizimni rivojlantirishga yordam beradi. Iqtisodiyotni davlat tomonidan soliqlar orqali tartibga solish, davlat byudjetini shakllantirish, soliq solish vositasida jamiyatdagi u yoki bu jarayonlarning rivojlanishiga ta`sir etuvchi usuli hisoblanadi. Shunday qilib, davlatning mavjudligi soliqlar bilan uzviy bog`liq, chunki soliqdan tushadigan tushumlar davlat iqtisodiy mustaqilligining bosh manbaidir.

Aholini soliq munosabatlariga kiritish borasida, insoniyat tarixida yirik davlat arboblardan biri, o`rta asrlarda buyuk saltanat barpo qilgan Amir Temur katta e`tibor qaratgan. U davlatni idora qilish tizimini yuzaga keltirishda asosan soliqlarga tayangan. O`sha davrning davlat moliyasi bu tizimning eng muhim unsurlaridan biri ekanligi, u davlatni boshqarishdagi barcha jihatlariga uzviy bog`langanligi bilan

tubdan farq qilib turgani va ayni shu xususiyatga ko`ra boshqaruvning barcha tarkibiy qismlari orasida markaziy o`rinni egallaganligi bugungi kunga kelib hammaga ayon bo`lmoqda. Ammo soliq munosabatlari haqida qancha rivoyatlar aytib o`tilmagan bo`lsin, uning mohiyati aholi soliq to`loviga nisbatan faqat o`z mohiyatini xazina topgan. Xazina har qanday tizimda ham davlatni boshqarish vositasi bo`lib xizmat qilgan. Bunday vosita nafaqat davlatni boshqarishda, balki shuning bilan birgalikda aholi manfaatlarini qondirishda namoyon bo`lgan. Natijada, xazina taqsimoti taraqqiyot tayanchi bo`lib xizmat qilgan.

Soliqlar qadimgi davrlardan e`tiboran olingan, ammo u vaqtlarda soliqlar ozod va erkin bo`lmagan kishining belgisi bo`lib xizmat qilgan. Adam Smit (shotland faylasufi va iqtisodchisi, 1723-1790) o`zining «Xalqlar boyligining sabablari va tabiatlari» nomli kitobida (1776) ilk bor soliq tamoyillarini asoslab berdi, soliqning ahamiyatini yoritib, ularni davlatga to`lash qullik emas, balki erkinlik alomati ekanligini asoslab berdi.

N.Turgenev o`zining «Soliq nazariyasi tajribasi» nomli kitobida (1818yil) shuni ta`kidlaydiki, «Bilimli bo`lishning muvaffaqiyatlari ularning xalqlar urf odatlariga foydali ta`siri darajasiga qarab soliq tizimining takomillashuviga ham ta`sir etgan», «...soliqlar bilimga ega bo`lish bilan birga paydo bo`lib, uning belgisi bo`lib qoldi. ....Soliqlarning tayinlanishi, taqsimlanishi va yig`ilish usuliga qarab xalq orasida tarqalgan ma`lumotlar to`g`risida; yig`iladigan soliq miqdoriga qarab uning boyligi haqida fikr yuritish mumkin, bu bilimlilik va ma`rifatni anglatadigan ikkita eng asosiy xususiyatdir» bu so`zlardan yana bir bor amin bo`lish mumkinki, soliq qadimiy moliyaviy institutlar hisoblanib, davlatning paydo bo`lishi bilan yuzaga kelgan. Soliqlar davlat organlarini ta`minlash va ular oldida tutgan vazifalarni bajarilishini moddiy ta`minlashning manbasi sifatida xizmat qilgan. Davlatning rivojlanishi bilan uning vazifa va funktsiyalari yangicha xususiyatlarga ega bo`ldi. Lekin soliqning davlatni va uning organlarini moliyalashtirishda manba sifatidagi roli o`zgarmay qoldi.

Shu o`rinda soliq tizimiga turli iqtisodchilar tomonidan berilgan ta`riflarni keltirib o`tish o`rinlidir. «Soliqlar, - deb yozadi D. Rikardo, - hokimiyat ixtiyoriga kelib

tushadigan er mahsuloti va mamlakat mehnatining bir qismini tashkil etadi va oxir-oqibatda ular kapital hisobidan yoki mamlakat daromadi hisobidan to`lanadi».<sup>1</sup> Shuni alohida ta`kidlab o`tish lozimki, D.Rikardo soliqlar mohiyatini yoritib, o`z navbatida A.Smit tomonidan yaratilgan soliqlar nazariyasini ma`lum darajada rivojlantirgan.

Yana bir maqbul ta`rif S.Pepelyaev tomonidan berilgan: «Soliq - ommaviy hokimiyat sub`ektlarining to`lov qobiliyatini ta`minlash maqsadida jismoniy va yuridik shaxslar mulklarini begonalashtirishning majburiylik, yakka tarzda holisona, qaytarmaslik, davlatning majburlashi bilan ta`minlanganlik asoslarida va jazo yoki kontributsiya xarakteriga ega bo`lmagan qonunda belgilangan yagona shaklidir».²

Hozirgi paytda iqtisodiy adabiyotlarda soliqlarni iqtisodiy mohiyatini o`rganishga bag`ishlangan qator ilmiy ishlar chop etilgan.

Masalan, professor D.Chernikning fikricha «Soliqlar — davlat tomonidan xo`jalik sub`ektlari va fuqarolardan qonuniy tartibda o`rnatilgan stavkalarda undirib olinadigan majburiy yig`imlarni o`zida aks ettiradi».³

Professor B.Boldirev boshchiligida yozilgan «Kapitalizm moliyasi» o`quv qo`llanmasida soliqlarga qo`yidagicha ta`rif berilgan: «Soliqlar — davlat tomonidan undirib olinadigan, jismoniy va huquqiy shaxslarning majburiy to`lovlari»<sup>4</sup> haqiqatdan ham bunday olib qaraydigan bo`lsak, yuqorida keltirilgan ta`riflar eng sodda va keng omma uchun qulay va tushunarli bo`lishi mumkin. Lekin bu ta`riflar o`zida soliqlarning tashkiliy-huquqiy tomonlarini to`lalgicha aks ettira olmaydi. Bundan tashqari, ushbu to`lovlar nima maqsadda undirib olinishi hamda qachon undirib olinishi to`g`risida etarli ma`lumotlar bera olmaydi.

Soliqlar davlat byudjeti daromadlarini tashkil etuvchi asosiy manba va iqtisodiyotni boshqaruvchi muhim qurol hisoblanadi. Biroq bu ta`rif soliqlarning mohiyatini to`lalgicha yorita olmaydi hamda soliqlarning tashkiliy-huquqiy tomonlarini o`zida aks ettira olmaydi. Bundan tashqari iqtisodiy munosabat sifatida,

---

¹ Рикардо Д. Сочинения т. I. «Начало политической экономики и налогового обложения». Пер. с англ. - М.: Госполитиздат, с.360.

² Основы налогового права С.Г.Пепеляев Москва, 1995, 24-бет

³ Черник Д. Г. «Налоги в рыночной экономике». - Финансы, 1992, №3 с. 19.

⁴ Болдырев «Финансы капитализма». «Финансы», М.: 1987 с. 21.

bu munosabatlar ob`ekti bo`lib nima hisoblanadi? degan savollarga javob bera olmaydi.

Shuni ta`kidlash kerakki, prof. O.Olimjonovning fikriga ko`ra soliqlar quyidagicha ta`riflansa, soliqlarning mohiyati kengroq yoritiladi va maqsadga muvofiq bo`ladi «Soliqlar - davlat va jamiyatning pul mablag`lariga bo`lgan ehtiyojini qondirish maqsadida qonun tomonidan belgilab qo`yilgan hajmda va o`rnatilgan muddatda jismoniy va huquqiy shaxslardan davlat ixtiyoriga majburiy ravishda undirib olinadigan to`lovlardir».¹

Bizningcha soliqlarga berilgan mana shu ta`rif eng maqbul ta`rif bo`lib, soliqlarning mohiyati, ularning iqtisodiyotdagi o`rni va rolini, soliqlarning harakat jarayonini nazariy jihatdan chuqurroq yoritib, soliqlar haqida aniqroq tasavvur hosil qilishga yordam beradi.

Tarixan soliqlar, davlatni saqlab turish uchun zarur bo`lgan majburiy to`lovlar sifatida, davlat paydo bo`lishi bilan vujudga kelgan. Soliqlar, davlat faoliyat ko`rsatishining moddiy asosini tashkil etadi, ularning iqtisodiy tabiati xuddi shu erdan kelib chiqadi.

Biz soliqlarni iqtisodiy mohiyatini to`liq tushunishimiz uchun, dastavval soliq so`zining tarixan mavjud bo`lgan iqtisodiy ma`nosini to`g`ri tushunib tahlil qilib olishimiz lozim.

Soliq tushunchasi - iqtisodiy munosabatlarda asosiy o`rinni egallaydi. Uning xarakterli tomoni shundaki - u tadbirkorlik faoliyati bilan shug`ullanadigan yuridik va jismoniy shaxslardan ularga mulkchilik, xo`jalik yuritish yoki tezkor boshqaruv huquqida tegishli bo`lgan pul mablag`larini davlat va munitsipal tuzilmalarni moliyaviy ta`minlash maqsadida begonalashtirish shaklida undiriladigan majburiy, yakka tartibdagi qaytarib berilmaydigan to`lovlarni aks ettiradi, ya`ni soliq - davlat tomonidan xo`jalik yurituvchi sub`ektlar va fuqarolardan majburiy qonuniy tartibda belgilangan stavkalar bo`yicha, soliq to`lovchining bundan biron bir muayyan manfaat ko`rishi bilan bevosita bog`lanmagan tarzda undiriladigan pul yig`imi.

---

¹ Олимжонов. О. «Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида солиқ сиёсати». «Хаёт ва иқтисод». 1992.

Hozirgi vaqtda soliqlar vositasida davlat daromadlarining asosiy qismi shakllantiriladi. Bozor munosabatlarining shakllanishi davrida soliqlar korxonalarining iqtisodiy faoliyatini tartibga solishning bilvosita quroli hisoblanadi.

Yuqoridagi ta'riflarni tahlil qilgan holda quyidagilarni ifodalash mumkin:

a) soliqlarni belgilash huquqi faqat davlatning qonun chiqaruvchi oliy organi - parlamentga beriladi;

b) soliqni fuqaro emas, mulkdor to'laydi;

v) soliq davlat byudjetiga daromad olish uchun belgilanadi;

g) soliq to'lash majburiy xususiyatga ega.

Demak, soliqlar - bu byudjetga tushadigan pul va qonunda belgilangan majburiy munosabatlardir. Soliqlarning majburiyligi Oliy majlis bilan tasdiqlangan huquqiy va me'yoriy qonunlar bilan ta'minlanadi. Shunday ekan, soliqlarni to'lamaslikka, soliq ob'ektini yashirishga, soliq summasini kamaytirib ko'rsatishga na huquqiy va na jismoniy shaxslarning haqqi yo'q.

Soliq to'lash xo'jalik yurituvchi sub'ektlar va fuqarolar bilan davlat o'rtasida yangidan yaratilgan qiymatni taqsimlashning asosiy vositasi hisoblanadi. Biror bir jamiyatni soliq tizimisiz tasavvur qilish mumkin emas. Chunki, soliqlar byudjet daromadlari (pul fondi)ni tashkil etishning asosiy vositasi bo'libgina qolmay:

Mahsulot ishlab chiqarish hajmini oshirishga;

Ishlab chiqarishni rag'batlantirishda investitsiyalarni ko'paytirishga;

Raqobatbardosh mahsulot hissasini ko'paytirishga;

Kichik va o'rta biznesni rivojlantirishga;

Xususiy korxonalar ochish bilan bog'liq bo'lgan bozor infrastrukturasi barpo qilishga;

Umumdavlat ehtiyojlarini qondirishga va boshqalarga xizmat qiladi.

Jamiyat rivojlanishi tarixida hali birorta davlat soliqlarsiz mavjud bo'lgan emas. Bozor iqtisodiyotida ham davlat o'zining ichki va tashqi vazifalarini, har xil ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy chora-tadbirlarni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan mablag'larning asosiy qismini soliqlar orqali to'playdi. Jumladan, soliqlar respublika va mahalliy byudjetlar daromadlarini shakllantiradi, davlat ijtimoiy dasturlari uchun

moliyaviy negiz yaratadi, soliq to'lovchi shaxslarning tadbirkorlik faoliyatini boshqaradi, ularning tabiiy resurslardan unumli foydalanishga bo'lgan intilishini rag'batlantiradi, narx belgilashga ta'sir ko'rsatadi, aholining turmush darajasini tartibga solib turadi. Imtiyozlar yordamida aholining kam ta'minlangan qatlamlarini ijtimoiy himoya qilishni tashkil etishga yordam beradi va hokazo. Shuning uchun soliqlar orqali shakllangan mablag'larning eng kam miqdori davlat vazifasi bajarilishiga taaluqli eng kam xarajat hajmi bilan bog'liq bo'ladi va shu hajm bilan chegaralanadi.

Soliqlar rivojlangan tovar ishlab chiqarishning muhim kategoriyasi bo'lib, albatta yanada kengroq kategoriya - davlat byudjeti bilan chambarchas bog'langan. Chunki, soliqlar byudjetning shakllanishida ishtirok etadi.¹

Soliqlar moliyaviy resurslarni davlat ixtiyorida to'planib borishini ta'minlaydi, bu resurslardan iqtisodiy rivojlanishning umumdavlat, mintaqaviy vazifalarni hal qilish, ishning samaradorligi va sifatini rag'batlantirish, ijtimoiy adolat tamoyillaridan kelib daromadlarni tartibga solish uchun foydalaniladi.

Davlat soliqlarni davlat byudjetini shakllantirish uchun amalga kiritadi, soliqlar birorta aniq xarajatlarni qoplash maqsadiga ega emas, bu ayrim turdagi daromadlardan tushadigan tushumlardan amalga oshiriladigan xarajatlarga bog'liq bo'lib qolishini oldini olish zarurati bilan asoslangan. Biroq bir qancha hollarda umumiy soliqlar bilan birga maqsadli soliqlar ham belgilanadi, ularni amalga kiritilishi iqtisodiy faoliyatda ijobiy rol o'ynashi mumkin.²

2. Soliqlarning umumiy belgilari va boshqa iqtisodiy kategoriyalardan farqi

U yoki bu iqtisodiy kategoriyaning mohiyatini chuqurroq anglash uchun unga xos umumiy belgilarni aniqlash lozim bo'ladi. Masalan, kredit iqtisodiy kategoriya sifatida muddatlilik, qaytarishlik, muayyan miqdorda ustama haq (foiz) to'lash kabi umumiy belgilarga egaki, ushbu belgilar kredit kategoriyasi mohiyatini kengroq

---

¹ Воҳобов А., Срожиддинова З. «Ўзбекистон Республикасининг Давлат бюджети». ТМИ 2002, 115 б. 36 – бет.

² Хван Л.Б.: Солик ҳукуки. Тошкент Консаудитинфорн, 2001. 26-бет

yoritish uchun xizmat qiladi. Xuddi shu kabi soliq kategoriyasi ham bir qator o`ziga xos belgilarga egaki, ushbu belgilar soliqlarning boshqa to`lovlardan farqlash uchun xizmat qiladi.

Shuni alohida qayd etish lozimki, soliqlarning belgilari borasida ham iqtisodchi olimlar tomonidan turli xil fikrlar mavjud. Masalan, prof. Q. Yahyoev soliqlarni umumiy belgilari sifatida quyidagilarni asoslaydi.

1. Soliqlar va yig`imlar majburiy bo`lib, bunda davlat soliq to`lovchining bir qism daromadlarini majburiy badal sifatida byudjetga olib qo`yadi. Bu majburiylik Oliy Majlis tasdiqlab bergan Soliq Kodeksining qoidalari asosida amalga oshiriladi. Demak, majburiylik belgisi huquqiy jihatdan davlat tomonidan kafolatlanadi.

2. Soliqlar xazinaga davlat byudjetiga tushadi. Ammo boshqa turdagi to`lovlar jamg`armalarga tushishi soliq munosabatlarini aks ettirmaydi.

3. Soliqlar qat`iy belgilangan va doimiy harakatda bo`ladi. Tarixan asrlab o`zgarmay harakatda bo`lgan soliqlar mavjud. Uning ilmiy asosi qancha chuqur bo`lsa, shuncha qat`iy va uzoq yillar o`zgarmasdan harakat qiladi.

4. Davlatga to`langan soliq summasi to`lovchining o`ziga to`liq qaytmaydi, ya`ni u ekvivalentsiz pul to`lovidir.¹

Rus iqtisodchisi A.Medvedev o`zining «Soliqlarni qanday rejalashtirmoq kerak» nomli kitobida soliqlarga xos bo`lgan ikki belgini, ya`ni majburiylik va ekvivalentsizlik kabi belgilarni qayd etadi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, bizningcha soliqlarning umumiy belgilarini quyidagicha ifodalash mumkin:

1. Soliq to`lovchi pulning u yoki bu summasini davlatga to`lap ekan, buning evaziga bevosita biron-bir tovar yoxud xizmat olmaydi. Alohida olingan soliq to`lovchi tomonidan to`langan soliq miqdori bilan u iste`mol qiladigan ijtimoiy ne`matlar o`rtasida to`g`ridan-to`g`ri bog`liqlik mavjud bo`lmaydi. Xuddi ana shu xususiyatiga ko`ra soliq narxdan, (tovar yoki xizmatlarni ixtiyoriy iste`mol qilganligi uchun to`lanadigan haq sifatida) ruxsatnoma (litsenziya) lar va vositachilik yig`imlaridan farq qiladi, chunki bular majburiy yoki ixtiyoriy to`lovlar hisoblansada,

---

¹ Яхёев Қ. «Солиққа тортиш назарияси ва амалиёти». Т-2003 й.

biroq hamma vaqt hukumat tomonidan ko`rsatilgan xizmatdan muayyan foyda (naf) ko`rilishi bilan bog`liqdir.

Davlatga to`lanadigan soliqlar bilan uning evaziga olinadigan iqtisodiy va ijtimoiy ne`matlar o`rtasida bevosita, har bir kishining ko`zi ilg`aydigan bog`liqlikning yo`qligi soliq to`lovchilar soliqqa tortishni yuk sifatida baholashlari uchun sabab bo`ladi, vaholangki, ular soliqlar hisobidan qilinadigan davlat xarajatlarining yo`nalishini ma`qullashlari ham mumkin.

Alohida olingan soliq to`lovchi odatda jamiyat va o`zining ko`rgan foydasi yoki manfaatini to`lagan soliqlari bilan solishtirib o`tirmaydi. Bu shunga olib keladiki, oqibatda fuqarolarning bir qismi soliqlar to`lashdan buyin tovlashga, o`z daromadlarini yashirishga urinadi. Davlat o`z fuqarolaridan yig`ib olgan soliqlarni samarali va oshkora tarzda ishlatsa hamda fuqarolarning aksariyat qismi davlatning iqtisodiy ijtimoiy va boshqa dasturlarini o`z mablag`lari hisobidan pul bilan ta`minlashga rozi bo`lgandagina yuksak soliq axloqi tamoyillari yuzaga keladi.

2. Soliqlar majburiy to`lovlar hisoblanadi. Soliqlarning to`liq miqdorda va o`z vaqtida to`lanishi uchun javobgarlik soliq to`lovchilar zimmasiga yuklangan bo`lsada, ular ixtiyoriy emas, majburiy ravishda to`laydilar, davlat soliq to`lashdan bo`yin tovlaganlarni qattiq jazolaydi.

3. Davlat foydasiga soliq to`lash orqali daromadning avvaldan belgilab qo`yilgan, eng muhimi, qonuniy tartibda ko`zda tutilgan qismi undirib olinadi. Ko`pgina davlatlarning, shu jumladan, O`zbekistonning ham qonunlarida soliqlarni belgilash va ularning hajmlarini aniqlashga faqat Oliy qonun chiqaruvchi hokimiyat yoki uning tomonidan vakolat berilgan organlar haqlidirlar, deb mustaxkamlab qo`yilgan. O`zining xohish-istagiga qarab yangi soliqlar belgilash yoki ularning hajmlarini aniqlashga hech kimning haqqi yo`q. To`lovlarning qonuniy, ochiq-oydin xususiyatga ega bo`lishi soliqlarning bosh tavsifi hisoblanadi.

4. Soliqlarning yana bir belgisi ularning davlat yoki mahalliy byudjetga kelib tushishidir, ya`ni soliqlar byudjetdan tashqari fondlar yoki turli xil boshqa fondlarga kelib tushmaydi.

5. Soliqlarga xos bo`lgan umumiy belgilardan biri sifatida davlat hamda yuridik va jismoniy shaxslar o`rtasida mulkchilikni qayta taqsimlash jarayonini yuzaga kelishidir. Soddaroq qilib aytganda korxonalar va aholidan olinadigan soliqlar, aslida ular mulkning ma`lum bir qismini davlat hisobiga o`tkazilishini bildiradi. Bu bilan xo`jalik yurituvchi sub`ektlarga tegishli bo`lgan mulk daromad shaklida majburiy to`lov bo`lib, davlat mulkiga aylanadi.

Demak, yuqorida qayd etilgan soliqlarga xos bo`lgan umumiy belgilar ularni iqtisodiy mohiyatini ochishga xizmat qiladi. Soliq kategoriyasi boshqa iqtisodiy kategoriyalar: moliya, kredit, sug`urta, investitsiya kabilar bilan umumiy o`xshashlikka ega, ya`ni ularning barchasi pulli munosabatlarni ifodalaydi. Lekin soliqlarning o`ziga xos yuqorida qayd etilgan belgilari mavjudki, ushbu belgilar soliqlarni boshqa iqtisodiy kategoriyalardan farqlash uchun xizmat qiladi.

3. Soliqlarning funktsiyalari va vazifalari

Soliqlarning iqtisodiy mohiyati davlat bilan huquqiy va jismoniy shaxslar o`rtasida vujudga keluvchi ob`ektiv majburiy to`lovlarga asoslangan moliyaviy munosabatlar orqali xarakterlanadi. Bu moliyaviy munosabatlar maxsus ijtimoiy xarakterga ega bo`lib, milliy daromadning bir qismi bo`lgan pul mablag`larini davlat ixtiyoriga safarbar qilishga xizmat qiladi.

Soliqlarning mohiyati ularning bajaradigan funktsiyalaridan kelib chiqadi. Har bir iqtisodiy kategoriyaning o`z funktsiyasi mavjud. Soliq ham mustaqil kategoriya sifatida o`zi bajaradigan funktsiyalarga ega bo`lib, bu funktsiyalar soliq kategoriyasining amaldagi xarakterini ifodalaydi. Funktsiya deganda, odatda, kategoriyaning hayotda ko`p qaytariladigan, takrorlanadigan doimiy xarakterlarini tushunish lozim.

Soliqlarning funktsiyalari to`g`risida turli xil qarashlar mavjud. Sobiq sotsialistik mamlakatlar iqtisodchilari o`rtasida soliqlar ikki funktsiyani bajaradi, degan qarash keng tarqalgan edi. Bu ikki funktsiya sifatida fiskal va nazorat funktsiyalari tan olinardi. Ularning fikriga ko`ra eng asosiy funktsiya bu soliqlarning fiskal funktsiyasidir, chunki usiz nazorat funktsiyasining mavjud bo`lishi mumkin emas.

G'arb iqtisodchilari ko'pchiligining nazariyalari angliyalik iqtisodchi J.Keynsning kontsepsiyasiga asoslanadi. Bu kontsepsiyaga ko'ra soliqlar fiskal funktsiyasidan tashqari iqtisodiyotni tartibga solish, rag'batlantirish va daromadlarni boshqarish vositasi funktsiyalariga ega, soliqning bu funktsiyalari uni iqtisodiyotni tartibga solish va iqtisodiy barqaror o'sishni ta'minlash vositasi sifatida foydalanish zarurligidan kelib chiqadi.

Neokeynschilik yo'nalishi vakillari bo'lgan L.Xarrot, N.Kaldor, A.Xansen va P.Samuelsonlarning fikriga ko'ra soliqlar iqtisodiyotni tartibga solish funktsiyasiga ega. Ular soliq stavkalarini o'zgartirish va turli imtiyozlar berish yo'li bilan bu funktsiyani bajarish mumkin deb hisoblaydilar.

Soliqlarning daromadlarni boshqarish funktsiyasini yuzaga kelishiga frantsuz iqtisodchisi E.De Jirardenning nazariyasi asos bo'lgan. Bu nazariyaga ko'ra, soliqlar yordamida soliqqa tortishning progressiv shkalasini qo'llash yo'li bilan jamiyat a'zolari o'rtasidagi mulkiy tengsizlikka barham berish mumkin. Hozirgi kunda bu nazariyaning davomchilari bo'lib, amerikalik iqtisodchilar A.Ilersik, G.Koul, frantsuz iqtisodchilari M.Klyudo, J.Furaste hisoblanishadi. Ularning fikriga ko'ra, davlat soliqlardan va transfert to'lovlaridan foydalanish yo'li bilan jamiyat milliy daromadini kambag'allar foydasiga qayta taqsimlaydi. Bu nazariyalar soliqlarning daromadlarni tartibga solish funktsiyasi mavjud degan xulosa kelib chiqishiga sabab bo'ldi.

Malmiginning fikriga ko'ra soliqlar uch funktsiyani bajaradi, ya'ni fiskal, taqsimlash va rag'batlantirish. Uning fikriga ko'ra birinchi funktsiya davlat daromadlari manbalarining tashkil topishi bilan bog'liq, ikkinchisi huquqiy va jismoniy shaxslarning daromadlarini taqsimlashni nazarda tutadi. Rag'batlantirish funktsiyasi turli imtiyozlar va engilliklar berish yuli bilan amalga oshiriladi.¹

O'z-o'zidan ko'rinib turibdiki, G'arb iqtisodiy adabiyotlaridagi daromadlarni boshqarish funktsiyasi I.Malmiginda taqsimlash funktsiyasi sifatida namoyon bo'lmoqda.

---

¹ Мальмигиан И. Налоги как элементы финанса. М.: перевод с англ. 1997 г. стр. 69

Soliqlarning funktsiyalari ularning mohiyatini amaliyotda harakat qilayotganligini ko'rsatadi. Shunday ekan, funktsiya doimo yashab, soliq mohiyatini ko'rsatib turishi zarur. Bugun paydo bo'lib ertaga yo'q bo'lib ketadigan holatlar soliq funktsiyasi bo'la olmaydi. Demak, funktsiya kategoriyasi doimiy, qat'iy takrorlanib turadigan voqe'likni ifodalaydi. Shunday uslubiy yondashishdan kelib chiqib soliqlar funktsiyasini aniqlash kerak.

Soliqlarning funktsiyalari masalasida katta bahslashuvlar mavjud, lekin yagona bir fikrga kelingan emas. Ko'pchilik iqtisodchilar soliqlarga fiskal, boshqaruvchi, rag'batlantiruvchi, nazorat funktsiyalari xos deb ta'rif berishadi.

Bizning fikrimizcha, soliqlarning quyidagi asosiy funktsiyalarini ajratib ko'rsatish maqsadga muvofiqdir:

1. Soliqning fiskal funktsiyasi
2. Tartibga solish funktsiyasi.
3. Rag'batlantirish funktsiyaschi
4. Soliqning nazorat funktsiyasi.
5. Soliqni hisoblash jarayonini axborot bilan ta'minlash funktsiyasi.

1. Soliqlarning asosiy funktsiyasi - fiskal funktsiya hisoblanib (lotincha fiscus so'zidan olingan bo'lib, xazina degan ma'noni anglatadi), bu funktsiyaning mohiyati shundan iboratki, soliqlar yordamida davlatning moliya resurslari hosil qilinadi hamda davlat faoliyat ko'rsatishi uchun moddiy sharoit yaratiladi. Soliqlar orqali korxonalar va fuqarolar daromadining bir bo'lagini davlat apparatini, mamlakat mudofaasini, noishlab chiqarish sohasining umuman o'z daromadlari manbaiga ega bo'lmagan qismini (ko'pgina madaniyat muassasalari, jumladan, kutubxonalar, arxivlar va boshqalar) yoki lozim darajada rivojlanishini ta'minlash uchun o'zining mablag'i etishmaydigan tarmoqlarni (fundamental opgan, teatrlar, muzeylar, ko'plab o'quv yurtlari va hokazo) saqlab turish maqsadida undirib olish yo'li bilan davlat byudjetining daromad qismini shakllantirish soliqlar fiskal funktsiyasining eng muhim elementi hisoblanadi.

Ishlab chiqarishning rivojlanishi bilan fiskal funktsiyaning ahamiyati oshib boradi. Ishlab chiqarish ijtimoiy tushadiligining chuqurlashishi fan-texnika

taraqqiyotining rivojlanish munosabati bilan asosan soliqlar hisobiga shakllantiriladigan moliyaviy resurslar oqimini ko'paytirishning real zarurati yuzaga keladi. Davlat iqtisodiy va ijtimoiy tadbirlarga ko'proq e'tibor bergan sari ko'p moliyaviy resurslarni sarflamoqda, lekin soliq tizimi o'zining fiskal funksiyasi vazifalarini bajarishi jarayonida ishlab chiqarish o'sishiga, jamg'arish jarayoniga halal bermasligi, ijtimoiy adolatni buzmasligi hamda xalq xo'jaligining umumiy tuzilmasida buzilishlar va chetga chiqishlar sodir bo'lishiga yo'l qo'ymasligi, bozor jarayoniga putur etkazmasligi kerak.

Soliqlarning ushbu funksiyasi orqali hosil bo'ladigan pul resurslari davlat fondi (davlat byudjeti) orqali qayta taksimlanadi, ular ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirishga, ustuvor tarmoqlarni investitsiyalashga yo'naltiriladi.

Jahon amaliyotida ijtimoiy himoyaga muhtoj bo'lgan shaxslar uchun soliq imtiyozlari va yuqori daromad oluvchi shaxslar uchun progressiv stavkalar belgilash ham qo'llanadi, ya'ni aholining kam daromad oladigan qismini ijtimoiy himoya qilish maqsadida daromatlarni bir qismi qayta taqsimlanadi. Bunday yondashuvlar soliqqa tortiladigan daromad aniqlanayotganida soliqqa tortilmaydigan minimum miqdoridagi daromad qo'shilmaydi, ayni paytda ortiqcha daromadlar soliqqa yuqori progressiv stavkalar bo'yicha tortiladi.

Soliqlarning ko'pchiligi ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilarni yuzaga kelgan vaziyatni hisobga olgan holda joylarda korxonalar faoliyatining iqtisodiy shart-sharoitlarini o'zgartirishga majbur etib, moliyaviy resurslarni makrodarajada qayta taqsimlashga olib keladi.

2. Bozor munosabatlarining shakllanishi va rivojlanishi sharoitida soliqlarning ikkinchi muhim funksiyasi ularning iqtisodiyotdagi tartibga soluvchilik roli hisoblanadi, ya'ni davlat soliqlar orqali tovarlar, xizmatlarni ishlab chiqarish va sotishning iqtisodiy shart-sharoitini tartibga soladi va bu bilan xalq xo'jaligi tarmoqlarining iqtisodiy faoliyatini amalga oshirish uchun muayin «soliq muhiti»ni yaratadi. Ushbu funktsiya orqali soliq tizimiga ta'sir ko'rsatadi, ya'ni muayyan tarmoqda ishlab chiqarish sur'atlarini rag'batlantiradi yoki jilovlab turadi, sarmoyaning bir tarmoqdan soliq muhiti eng ma'qul bo'lgan boshqa tarmoqqa

qo'yilishini kuchaytiradi yoki pasaytiradi, shuningdek aholining to'lovga qobil talabini kengaytiradi yoki kamaytiradi.

Soliqlarning tartibga soluvchi sifatidagi funksiyasining ahamiyati bozor sharoitida o'sib boradi, bu davrda tadbirkorlarni ma'muriy qaram qilish usullari yo'q bo'lib ketadi yoki juda oz holda qoladi, korxonalar faoliyatini farmoyishlar, ko'rsatmalar va buyruqlar yordamida idora qilish huquqiga ega bo'lgan «yuqori tashkilot» tushunchasining o'zi asta-sekin yo'qola boradi. Biroq iqtisodiy faollikni izga solib turish, uning rivojlanishini jamiyat uchun maqbul bo'lgan yo'nalishda rag'batlantirish zarurati saqlanib qoladi.

3. Rag'batlantirish funksiyasi soliq tizimining eng muhim funksiyalaridan biri bo'lib, ishlab chiqarishni rivojlantirishga, moddiy xom ashyo resurslari, shuningdek moliyaviy va mehnat resurslari, jamg'arilgan mol-mulkdan samarali foydalanishga rag'batlantiruvchi ta'sir ko'rsatadi, ya'ni soliq yukini kamaytirish orqali ishlab chiqarishni rivojlantirishga, moliyaviy ahvolni mustahkamlashga va investitsiya faoliyatini jonlantirishga rag'batlantiradi. Soliqlarning rag'batlantirish funksiyasi orqali davlat xalq xo'jaligi taraqqiyotini rag'batlantiradi, bu bilan fiskal funktsiyani bajarish uchun bazani kengaytiradi, ishlab chiqarishni soliqlarning rag'batlantirish funksiyasi orqali rag'batlantirib, davlat oqilona soliq siyosatini olib borish bilan soliq yukini kuchaytirmasdan xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning erkin faoliyat ko'rsatishi ta'minlanadi.

4. Soliqlarning nazorat funksiyasi soliq to'lovchi tomonidan taqdim etilgan, soliqqa tortish ob'ekti, soliqqa tortiladigan baza, imtiyozlar singari va hokazo tegishli soliq ko'rsatkichlarining hisob-kitoblarini tekshirishdek ancha murakkab jarayondan iborat. Soliq hisobi soliq idoralariga belgilangan soliq hisobi shakllari orqali soliq to'lovchilar o'zlarining soliq majburiyatlarini qanday bajarayotganliklarini yanada samarali nazorat qilish imkonini beradi.

5. Soliqlarni hisoblash jarayonini axborot bilan ta'minlash funksiyasi ham muhim ahamiyat kasb etib, bu funktsiya orqali xarajatlar hajmi va konkret soliqlar davlatning qanday ijtimoiy-iqtisodiy funksiyalarini bajarishga sarflanganligi

to`g`risida axborot berib turilishi juda zarurdir. Shunday qilinsa, soliqlarning byudjetga tushishi to`liq, o`z vaqtida va oson kechadi.

Bizni soliq funksiyalarini qisqacha ko`rib chiqishimiz soliqlar moliya resurslarini tiklash, xo`jalik faoliyatini tartibga solish va daromadlarni ijtimoiy jihatdan ahamiyatli maqsadlar uchun qayta taqsimlash bo`yicha muhim vazifalarni bajaradi deb xulosa chiqarishimiz uchun imkon beradi.

Soliqlarning iqtisodiyotdagi yuqorida ta`kidlangan muhim o`rnini belgilovchi bir qancha funksiyalari mavjud. O`zbekiston Respublikasi iqtisodiyotining hozirgi rivojlanish bosqichida soliqlarning o`rnini belgilovchi quyidagi asosiy omillarni ko`rsatib o`tish mumkin.

1. Bozor iqtisodiyotiga o`tish sharoitida aholini ijtimoiy himoya qilishning zarurligi.

Bizga ma`lumki, respublikamizda iqtisodiyotni isloh qilish va davlat qurilishini amalga oshirish Respublika prezidenti I. Karimov tomonidan ilgari surilgan besh asosiy tamoyiliga asoslanadi. Bu qoidalardan biri kuchli ijtimoiy siyosatni amalga oshirishdir. Bozor munosabatlariga o`tish sharoitida aholi, ayniqsa uning kam ta`minlangan qatlamlari etarli darajada ijtimoiy himoyalangan bo`lishi kerak.

2. Agrar sektordagi islohotlarni muvaffaqiyatli amalga oshirish zarurligi omili.

O`zbekiston Respublikasi iqtisodiyotida eng asosiy tarmoq agrar sektor hisoblanadi. Masalan, ikkinchi jahon urushidan keyin tiklanayotgan Yaponiya iqtisodiyoti uchun mashinasozlik etakchi tarmoq sifatida rivojlantirilgan edi. Bu tarmoq Yaponiya iqtisodiyotini rivojlantirishga ulkan hissa qo`shdi. Bu eng avvalo, uning mamlakatga chet el valyuta tushumlarini olib kelishda namoyon bo`ldi. O`zbekiston Respublikasida qishloq xo`jaligi ana shunday asosiy tarmoq vazifasini o`tamoqda.

Yuqoridagilardan ko`rinadiki, qishloq xo`jaligida soliq, kredit vositalari yordamida iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish hozirgi kunning dolzarb masalalaridan biridir.

Shu sababli, O`zbekiston Respublikasi Prezidentining 1998 yil 10 oktyabrdagi Farmoni, O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1998 yil 26 dekabrdagi

539-sonli qaroriga muvofiq qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqaruvchilari uchun umumiy belgilangan tartibdagi soliq va yig'imlar o'rniga byudjetga 1999 yilning 1 yanvaridan boshlab yagona er solig'i to'lash tartibi joriy qilindi.

3. O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotida soliqlarning o'rnini belgilovchi asosiy omillardan yana biri - hozirgi kunda ko'payib borayotgan tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi jismoniy va huquqiy shaxslarning daromadlarini jalb qiluvchi mukammal soliq to'lovini yuzaga keltirish.

Bozor munosabatlarining rivojlanib borishi xususiy tadbirkorlik faoliyatini keng quloq yoyishi va xususiylashtirish jarayonlarining chuqurlashuvi, tadbirkorlar daromadini hisobga olishni qiyinlashtiradi. Xususiylashtirilgan bitta korxonada o'rnida o'nlab kichik, xususiy va jamoa mulkiga asoslangan korxonalar paydo bo'ladi. Mukammal soliq mexanizmi yaratilmaganligi uchun daromadlar summasini aniqlashda jiddiy xatoliklarga yo'l qo'yilishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Maxkamasining 1998 yil 15 apreldagi 159-sonli qaroriga muvofiq kichik korxonalar uchun umumiy belgilangan tartibdagi soliqlar o'rniga byudjetga ixchamlashtirilgan soliq to'lash imkoniyati vujudga keldi. O'zbekistonda tadbirkorlikni rivojlantirishda ixchamlashtirilgan soliq tizimining joriy qilinishi bu tadbirkorlar uchun davlat tomonidan ko'rsatilgan katta yordam bo'ldi.

Yuqorida tilga olingan omillar soliqlarning respublika iqtisodiyotida o'ziga xos o'rnini borligidan dalolat beradi.

Soliqlar iqtisodiyotning tarixiy rivojlanishi bosqichlarida ushbu rivojlanish jarayonlarini ta'minlash maqsadiga bo'ysinuvchi vazifalarni bajaradi. Soliqlarning funksiyalari esa ana shu vazifalarni bajarishga xizmat qiladi. Soliqlar bajaradigan vazifalar ko'pchilik mamlakatlarning soliq qonunchiligida umumiy o'xshashliklarga ega. Ana shunday an'anaviy soliq vazifalariga quyidagilarni kiritish mumkin:

- Umumdavlat vazifalarini hal qilish uchun davlatga zaruriy moliyaviy resurslar ta'minlab berish. Soliqlarning fiskallik funksiyasi ushbu vazifani hal qilish maqsadlariga xizmat qiladi. Bu vazifani hal qilish davlatning iqtisodiyotga qay darajada aralashuviga ko'p jihatdan bog'liq. Bu ko'rsatkich qanchalik yuqori bo'lsa, soliqlarning fiskallik funksiyasi shunchalik faol buladi. Ammo soliqlarning ushbu

vazifasi faqat iqtisodiy jarayonlarni qamrab olmaydi, balki davlatning noishlab chiqarish xarajatlarining ko'payishi ham davlatning ortiqcha moliyaviy resurslarga muhtojligini keltirib chiqaradi.

- Mamlakat iqtisodiyotida qulay investitsiya muhitini yaratishga ko'maklashish. O'zbekiston Respublikasida soliqlarning ushbu vazifasini bajarishi o'ziga xos xususiyatlarga ega. Asosiy xususiyatlaridan biri shundaki, hozirgi kunda sarmoyalarning asosiy qismi savdo va xizmatlar sohasiga yo'naltirilayotganligi tashvishli holdir. Buning asosiy sababi foyda normasining bu sohalarda kattaligidir. Soliqlar sarmoyalarni bevosita mahsulot ishlab chiqarish sohasiga yo'naltirishning qudratli vositasi bo'lishi kerak.

- Aholining mehnat faolligini rag'batlantirish. Soliqlar deyarli barcha mamlakatlarda ushbu vazifani bajaradi. Chunki, ular aholi daromadlarini tartibga solishning muhim vositasi hisoblanadi. Daromadlardan olinadigan soliq stavkalarining eng yuqori chegarasini sezilarli darajada pasaytirish ishchi kuchining taklifi bilan bog'liq salbiy oqibatlarining oldini olishi mumkin. 70-80 yillarda Shvetsiyada soliq stavkalarining aholi daromadlariga progressiv ravishda qo'llash malakali ishchilarning boshqa mamlakatlar tomon migratsiyasiga olib kelgan.

- Iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish maqsadida daromadlarni taqsimlashning samaradorlik va adolat printsiplari o'rtasidagi muvofiqlikka erishish. Amaldagi soliq'larga barqarorlik va moslanuvchan soliq stavkalarining xosligi soliqlarning uzoq muddatli vazifalarini amalga oshirishga zamin yaratadi. Milliy va xorijiy investorlar kapital qo'yilmalarini amalga oshirar ekan, ular o'zlarining soliq majburiyatlarini aniq bilishi kerak. Soliq turlari va stavkalari barqaror va tez-tez o'zgarmaydigan bo'lishi kerak. Soliq tizimiga mustahkam ishonch bo'lmagan taqdirda uzoq muddatli investitsiyalarning xarakati susayadi.

Yuqorida aytib o'tganimizdek, soliqlarning byudjetga ijobiy ta'siridan tashqari, muhim iqtisodiy islohatlarni amalga oshirish sohasida ham ulardan faol foydalanish mumkin. Narx-navoning isloh qilinishi, tashqi savdoning erkinlashtirilishi, mehnat bozorining isloh qilinishi va hokazolar yangi paydo bo'lgan tijorat strukturalarini moliyaviy jihatdan qo'llab-quvvatlash zaruriyatini yuzaga keltiradi. Bu vazifani soliq

stavkalarining tabaqalashtirish yo`li orqali hal etish mumkin.

Shunday qilib, soliqlarning vazifalari ularni amalga oshirish muddatiga qarab, qisqa muddatli, o`rta va uzoq muddatli vazifalarga bo`linadi. Bu vazifalar mazmuniga ko`ra bir-biridan farq qiladi. Soliqlar nafaqat davlat byudjetining tushumlariga bo`lgan ehtiyojlarni qondirishga, balki davlat daromadlarini byudjetning o`rta muddatli rejada hayotiyeligini yaxshilash maqsadida moslashuvchanligini amalga oshirishga ham xizmat qilishi mumkin.

4. Soliqqa tortishning mavjud va amaldagi tamoyillari.

Soliqlarning funksiyasini o`rganish ularning iqtisodiyotdagi rolini ko`rsatib bersa, soliqqa tortish tamoyillari soliq munosabatlarini amaliyotda tashkil etish, soliqqa tortish, uni undirish amaliyotining mazmunini ochib beradi. Ko`plab iqtisodchilar soliqqa tortish iqtisodiyotning ravnaqiga olib kelishi mumkin bo`lgan tamoyillarni qayd etishgan.

Soliqqa tortish tamoyillarini A.Smit o`zining «Xalqlar boyligining sabablari va tabiatlari» nomli kitobida (1776) ilk bor soliq tamoyillarini asoslab bergan:

1. Davlat fuqarolari davlat xarajatlarini qoplashda o`zlari hukumat muhofazasida foydalanayotgan daromadlariga muvofiq tarzda qatnashishlari lozim.

2. Har bir odam to`laydigan soliq aniq belgilab qo`yilgan bo`lishi kerak, bunda o`zboshimchalik ketmaydi. Soliq miqdori, to`lanadigan vaqti va tartibi uni to`lovchiga ham, boshqa har qanday odamga ham birday aniq va ma`lum bo`lishi zarur.

3. Har bir soliq to`lovchiga har jihatdan qulay bo`lgan vaqtda va tartibda undirilishi kerak.

4. Har bir soliq shunday tarzda tuzilishi kerakki, bunda soliq to`lovchining hamyonidan ketadigan pul davlat byudjetiga kelib tushadigan mablag`ga nisbatan ortiq bo`lishiga mumkin qadar yo`l qo`yilmasin.

Hozirgi sharoitga tatbiqan olganda, soliqqa tortish samarali tizimining quyidagi tamoyillarini ta`riflab o`tish mumkin:

1. Yetarlilik tamoyili. Mazkur tamoyilga muvofiq soliqqa tortish darajasi shunday bo'lishi lozimki, u davlat intilayotgan xalq xo'jaligi samaradorligiga erishishni kafolatlay olsin. Soliqqa tortish tizimi iqtisodiyot, ijtimoiy himoya, mudofaa qobiliyati va boshqa sohalardagi davlat siyosatini amalga oshirish uchun zarur bo'lgan moliya resurslari to'planishini ta'minlasin. Shuni ham ta'kidlab o'tish lozimki, soliq stavkalari o'zicha olganda soliq yuki ko'rsatkichi hisoblanmaydi, chunki soliq to'lovchi soliq to'lar ekan, davlat tomonidan bepul xizmatlardan bahramand bo'lgani holda, ayni choqda o'zining ba'zi xarajatlarini qisqartiradi. Masalan, davlat umumiy foydalanish yo'llarining holati yaxshi saqlanishini ta'minlash bilan soliq to'lovchining transport xarajatlarini kamaytiradi, bepul maorif, sog'liqni saqlashni ta'minlash bilan yollanma xodimlarning xarajatlarini qisqartiradi, demak, ish haqi xarajatlarini ham kamaytirgan bo'ladi. Shunday qilib, to'langan soliqlarning faqat xizmatlar ko'rinishidagi talab etilmagan bir qismigina soliq yuki ko'rsatkichi hisoblanadi. Xulosa qilib aytish mumkinki, etarlilik tamoyili soliq siyosatini belgilayotganda uni davlatning qabul qilingan ijtimoiy-iqtisodiy siyosati bilan qat'iy ravishda uyg'unlashtirishni taqozo etadi.

2. Tadbirkorlik va investitsiyalarni rag'batlantirish. Soliq tizimi xo'jalik yurituvchi sub'ektlarni, jumladan, chet el sub'ektlarini, ishlab chiqarishni rivojlantirish, uskunalar va zamonaviy texnologiyalar sotib olish uchun mablag' yo'naltirishni, ya'ni kapital jamg'arish va shu yo'l bilan texnologiyalarni takomillashtirish, raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarishni rag'batlantirishi lozim.

Soliq tizimi resurslarning samarali taqsimlanishiga to'sqinlik qilmasligi hamda xo'jalikni mustaqil yuritish omillarini cheklab qo'ymasligi lozim. Agar soliqlar katta bo'lgani uchun tadbirkorlarning ishlab chiqarishni kengaytirishdan, boshqa turdagi iqtisodiy faoliyat ko'rsatishdan manfaatdorligiga putur etkazsa, mamlakat iqtisodiyoti pastga qarab ketishi xavfi tug'iladi. Soliqlar miqdori haddan tashqari katta qilib belgilansa, ishlab chiqarish hajmlari kamayib ketadi, bu jarayon zahiralar, banklardagi pul mablag'larining barakasi uchishiga, ilgari to'plangan mablag'larning eyilib ketishiga olib keladi.

Soliqqa tortish, agar u, birinchidan, ishchi kuchini ishlab chiqarish uchun talab qilinadigan darajada saqlab turishga zarur bo'lgan iste'molning minimal hajmlariga salbiy ta'sir etsa, ikkinchidan, mehnatga nisbatan iqtisodiy va moddiy rag'batlarning harakat doirasini toraytirib qo'ysa, uchinchidan, jamg'arma miqdorini kamaytirs va mablag'ning to'planish jarayonini sekinlashtirsa, ishlab chiqarish imkoniyatlarini yomonlashtirib yuborishi mumkin.

Soliqqa tortishning keyingi ikki salbiy omilini batafsil ko'rib chiqaylik. Moddiy rag'batlantirishlarga nisbatan soliqqa tortishning noxush ta'sir etishi ish haqi tizimida salbiy alomatlar paydo bo'lishida ko'zga tashlanadi.

Yuqori darajada tabaqalashtirilgan soliq stavkalarining qo'llanilishi natijasida xodim tomonidan ana shu moddiy rag'batni qabul qilishdagi oddiylik va maqbullik ko'lami torayib qoladi.

Soliqqa tortish bazasi va uning hajmlarini noto'g'ri belgilash xodimlarning malaka oshirishga, ratsionalizatorlik va ixtirochilik faoliyati bilan shug'ullanishga va boshqa sohalarga bo'lgan intilishiga salbiy ta'sir etadi, boisi - mehnatga to'lanadigan haq miqdori, haqiqiy mehnat xarajatlarining murakkabligi va xususiyati o'zgarishi befarq bo'lib qoladi.

Soliqqa tortishning iqtisodiy omillarga ta'siri ikki xil ko'rinishda bo'ladi hamda qiyosiy oqibat va daromad oqibati shaklida ifodalanadi. Qiyosiy oqibat mehnat natijalari, jamg'arish, investitsiyalash, yangi g'oyalarni joriy etish va ishlab chiqarish faoliyatining boshqa xil ko'rinishlari bilan shug'ullanish uchun nisbatan kamroq darajada rag'batlantirishda namoyon bo'ladi. Ayniqsa, progressiv (oshib boruvchi) soliqqa tortishda bunday oqibatning rag'batlantirishga zid ta'siri yaqqol ifodalanadi.

Dunyodagi bir qator mamlakatlarda kapitaldan kelgan daromad va iste'molga qarab soliqqa tortishni ko'zda tutgan soliq islohoti o'tkazilmoqda. Soliqqa tortishning salbiy ta'sirini silliqlash maqsadida ishchi kuchini taklif etish sohasida ish haqi ko'rinishidagi daromadlardan olinadigan soliqlarning eng yuqori qilib belgilangan stavkalari pasaytirilmoqda. Jamg'arish va investitsiyalashga soliqlarning ta'sir etishi borasida ham muayyan yutuqlarga erishildi.

Soliqlarning ta'siri investitsiyalar tarkibida ham yaqqol seziladi. Turli ko'rinishdagi aktivlar uchun joriy etilgan har xil soliq tartiblari investitsiya imkoniyatlari va sarmoyadorlarning portfeli tarkibida sezilib qoladi. Soliq tizimidagi kamchilik va nuqsonlar iqtisodiy o'sish sur'atlarining pasayib ketishiga olib kelishi mumkin, bu hol pirovard natijada davlat byudjeti daromadlarining o'zgarishiga ham ta'sir etmay qolmaydi.

Soliqqa tortishdagi og'irlikni kapitaldan shaxsiy jamg'arishga o'tkazishning umumiy ta'sirini bir xil ma'noda baholash qiyin, jamg'armaning umumiy hajmi uchun kelib chiqadigan oqibatlar soliq tushumlarining hukumat tomonidan ishlatilish xususiyatiga bog'liq bo'ladi.

Agar yopiq iqtisodiyot sharoitida soliq tizimi uy xo'jaliklaridagi jamg'armalar darajasining pasayib ketishiga olib kelgan bo'lsa, u holda bir tekis foiz stavkasi oshgan, bu esa investitsiya kapitaliga talabning kamayishi ta'sir ko'rsatgan bo'ladi. Ochiq iqtisodiyotda esa, jamg'armalardan olinadigan daromad soliqlari investitsiyalarga cheklangan darajada ta'sir qiladi, chunki bunda chet eldan kapitalning ko'proq oqib kelish imkoniyati bor, binobarin, xorijlik sarmoyador jahon bozorida ustun hisoblangan stavkani mo'ljallaydi. Biroq bunday holatda kapitalga bo'lgan mulkchilik harakatga keladi. Bunga misol tariqasida Yaponiyadan kapitalning AQShga oqib o'tganligini ko'rsatish mumkin, AQShda kapitaldan foydalanganlik uchun foiz stavkasi past bo'lgan. Ayni paytda AQShda rezidentlar jamg'armalarini soliqqa tortish stavkasi Yaponiyadagiga qaraganda yuqori edi.

Binobarin, soliq siyosati o'z-o'zidan, agar u davlatning moliya-pul siyosati boshqa unsurlaridan ayri holda amalga oshirilsa, takror ishlab chiqarish jarayonlariga rag'batlantiruvchi ta'sir o'tkazmasligi ham mumkin.

3. Soliqqa tortishning adolatlilik tamoyili. Adolat tamoyillariga muvofiq, soliqlar jamiyat tomonidan oqilona va adolatli deb tan olingan umumiy ob'ektiv qoidalarga binoan belgilanishi lozim. Adolatlilik tamoyilining bir qancha asosiy guruhdagi soliqqa tortish tamoyillariga bo'linadi. Bularni ikki guruhga bo'lgan holda o'rganish maqsadga muvofiqdir. Bunda gorizontal va vertikal adolatni bir-biridan farqlash lozish. Gorizontal adolat tamoyili daromad olishning turli sharoitlarida soliq

to'lovchilarga nisbatan soliqqa tortishning taxminan teng shartlarini qo'llanishni ko'zda tutadi.

Vertikal adolat deganda, xo'jalik yuritishning bir muncha og'ir sharoitlarida ishlayotgan sub'ektlar uchun soliqqa tortishning bir qadar yumshoqroq shartlarini, engil daromad olish imkoniyatiga ega bo'lgan sub'ektlar uchun esa og'irroq shartlarni qo'llanish tushuniladi. Soliqlarning rag'yuatlantirish funksiyasini bajarish doirasida ikkinchi tamoyil buzilishi mumkin. Masalan, xalq iste'moli tovarlari ishlab chiqarishni rag'batlantirish maqsadida ularni ishlab chiqarish bo'yicha soliqqa tortishda bir qadar imtiyozli shartlar yoki buning aksicha vino-arq va tamaki mahsulotlarini iste'mol qilishni cheklash uchun ulardan olinadigan egri soliqlarning yuqori stavkalari belgilangan hollar ham bo'ladi.

Ijtimoiy adolat tamoyilini amalga oshirishga turlicha yondashuvlar bo'lishi mumkin. Agar soliqlarni to'plangan soliqlar hisobidan ro'yobga chiqariladigan davlat dasturlaridan keyinchalik foyda ko'radigan shaxslar to'lasa, u holda adolatli deb hisoblanadi. Aytaylik, transport vositalariga soliqlardan tushadigan mablag'ni davlat katta yo'llarni ta'mirlashga yoki qurishga sarflasa, bundan soliq to'lovchilarning o'zlari - avtomobil egalari naf ko'radi. Biroq bunday yondashuvni keng miqyosda amalga oshirishning iloji bo'lmaydi. Huquq-tartibotni mustahkamlash, maorifni rivojlantirish, atrof-muhitni qo'riqlashdan aniq ravishda kim ko'proq foyda ko'rishini qanday qilib hisoblab chiqish mumkin? Hatto bepul sog'liqni saqlash dasturlaridan asosan ko'p bolali oilalar, keksa va nochor fuqarolar foydalanishlari aniqlab chiqilgan taqdirda ham ana shu maqsadlar uchun maxsus soliqlarni aynan ularning o'zidan undirishni talab qilish adolatdan bo'ladimi?

Amaliyotda boshqacha yondashuv birmuncha kengroq qo'llaniladi, unga ko'ra to'lov qobiliyati tamoyili asos qilib olinadi: soliq to'lovchining daromadi qanchalik yuqori bo'lsa, undan shuncha ko'p miqdorda soliq undiriladi. Bu gapning ma'nosi shuki, badavlat odamlar bepul maktab maorifi, milliy mudofaa, sog'liqni saqlash va boshqa sohalar uchun bir qadar yuksak iqtisodiy mas'uliyatni his etishlari lozim, chunki ular kambag'allarga nisbatan ko'proq to'lashga qodirdirlar. Boy odamlar bepul davlat dasturlaridan foydalanadilarmi, agar foydalansalar, qay darajada -

buning ahamiyati yo`q. Aslini olganda, o`ziga to`q kishilar ta`lim berish va xizmat ko`rsatish yaxshiroq yo`lga qo`yilgan maktab va shifoxonalarni tanlaydilar. Bunday to`lov qobiliyati kontseptsiyasi AQSh soliq siyosatida keng tarqalgan.

Biroq amaliyotda soliqqa tortishning mazkur kontseptsiyasi tez-tez jiddiy qiyinchiliklarga duch kelib turadi. Yiliga 100 ming dollar daromad oladigan kishi yiliga 10 ming dollar daromad oladigan kishiga nisbatan ko`proq soliq to`lashga qodir, degan fikrga qo`shilish mumkin. Biroq bunda birinchi kishi ikkinchisiga qaraganda aynan necha baravar ko`p soliq to`lash imkoniyatiga ega, degan masala noaniqdir. Badavlat odam o`zining daromadidan o`sha hissani va mutlaq katta summani to`laydimi yoki soliq sifatida umuman ko`proq hissani to`laydimi? Afsuski, aniq bir odamning soliq to`lash imkoniyatlarini o`lchash uchun ilmiy asoslangan qandaydir usullar yo`q. Amaliyotda bunga javob, takliflar va taxminlar empirik yo`l bilan yoki hukumatning daromadlarga bo`lgan joriy ehtiyojlari, siyosiy qarashi asosida paydo bo`ladi.

Soliqqa tortishdagi adolat tamoyili ba`zi hollarda taqsimotdagi ijtimoiy adolat tamoyili ko`rinishida namoyon bo`ladi. Shuni ta`kidlab o`tish o`rinliki, bu tamoyilni daromadlarni teng ravishda taqsimlash, baravarlantirish deb tushunmaslik kerak. Qonun oldida tenglikka rioya etilishi, ijtimoiy mumtozlikka, irq va dinga munosiblikka asoslangan imtiyozlarning bekor qilinishi, inson asosiy huquqlarga birday ega bo`lishi kabi tenglik tamoyillari bo`lib, ular O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida mustahkamlab qo`yilgan va bu tamoyillarga qadriyatlarining ijtimoiy tizimida qat`iy amal qilmoq lozim. Moddiy tenglik, ya`ni daromadlar, mulk, iste`mol sohasidagi tenglik haqida gap ketadigan bo`lsa, aytish kerakki, bunday tenglikka erishib bo`lmaydi. Davlat va jamiyat barcha fuqarolar yaxshi hayot kechirishlari uchun zarur shart-sharoit yaratib berishlari kerak, albatta, soliqqa tortish tizimi esa istiqbolga mo`ljallangan rejada aholining farovonligini umumiy tarzda amalga oshirish orqali jamiyat quyi qatlamlarining ahvoli izchil ravishda yaxshilanib borishiga ko`maklashmog`i zarur.

4. Oddiylik va xolislik. Bu tamoyil soliqqa tortish bazasini aniqlashda, soliqlarni hisoblab chiqishda oddiylik bo`lishini, taqdim etiladigan hisobotlarning mazmunini

soddalashtirishni, shuningdek soliqlarning eng muhim turlari bo'yicha yagona stavkalar belgilashni, beriladigan imtiyozlarni iloji boricha kamaytirishni ko'zda tutadi. Bu o'rinda nazarda tutilayotgan narsa shuki, soliqlarning rag'batlantirish funksiyasi doirasida beriladigan imtiyozlar yakka tartibdagi xususiyatga ega bo'lmasligi, balki muayyan faoliyat turlarini rag'batlantirishga, soliq to'lovchilarning mulkchilik shakli va qaysi idoraga mansubligidan qat'i nazar, ma'lum turdagi mahsulotlarni ishlab chiqarishni ko'paytirishga qaratilmog'i lozim. Ba'zi sohalarda paydo bo'ladigan davlat tomonidan qo'llab-quvvatlashga ehtiyojni qondirishni byudjet-kredit siyosati orqali amalga oshirish maqsadga muvofiqdir. Buning sababi shuki, soliq imtiyozlarining haddan tashqari ko'pligi qonunlarni murakkablashtirib yuboradi, tushunishni qiyinlashtiradi hamda turlicha talqin qilinishiga olib keladi, bu hol pirovard natijada soliq to'lovchilarning soliqlarga nisbatan munosabatlariga salbiy ta'sir qiladi. Shu bilan birga aniq qilib belgilangan imtiyozlar soliq yukini boshqa soliq to'lovchilar zimmasiga o'tkazib, ijtimoiy adolatsizlik ro'y berishiga olib keladi.

5. Boshqarishga qulaylik. Samarali soliq tizimiga qo'yiladigan muhim talablardan biri boshqaruvga qulay bo'lishidir. Soliqlarni undirib olishda samaradorlikka erishish ko'p hollarda soliqlarning soliq to'lovchilarga yaxshi tushunarli bo'lishiga bog'liq.

Ayrim mamlakatlarda soliqqa tortishning nihoyatda murakkab tartibi amal qiladi, aytaylik, shkala va stavkalar turi, soliqlar tarkibi, ularni to'lash qoidalari va tartiblari haddan tashqari ko'p. Buning ustiga ular soliq tushumlarining ko'payishiga hech qanday yordam bermaydi hamda soliqlarning rag'batlantiruvchi funksiyasi bajarilishida rol o'ynamaydi.

6. Soliqlarni yig'ish jarayonini imkon qadar arzonlashtirish. Mazkur tamoyil davlat va soliq to'lovchilar tomonidan soliqlarni yig'ish uchun ketadigan xarajatlarni mumkin qadar kamaytirishni ko'zda tutadi. Buning uchun respublikamizda soliqqa tortish tartibini takomillashtirish bilan bir qatorda soliqlarni maqbullashtirish, kompyuter texnologiyalari, soliq axborotlarining to'g'riligini bevosita nazorat qilish usullarini qo'llanish orqali soliq to'lovchilarning xarajatlarini kamaytirish maqsadida

davlat hisobidan saqlanadigan servis-markazlar, soliqqa tortish masalalari xususida soliq organlari tomonidan bepul maslahatxonalar tashkil etilgan.

7. Soliq stavkalarini qiyoslash. Soliq stavkalari boshqa davlatlardagi xuddi shunday soliqlarning stavkalari bilan qiyoslanishi, ya'ni mintaqaning o'ziga xos xususiyatlari hisobga olingan holda boshqa mamlakatlar bilan teng bo'lgan xo'jalik faoliyati shart-sharoitlari vujudga keltirilishi lozim. Agar qattiq shartlar belgilab qo'yilgudek bo'lsa, bu hol respublika iqtisodiyotiga investitsiyalarni jalb qilishni mushkullashtirib yuboradi, aksincha, engil sharoit yaratilsa, mamlakat byudjetiga salbiy ta'sir qiladi.

Soliqqa tortish tamoyillari va soliq qonunchiligi tamoyillari muayyan o'xshashlikka ega va ularni to'liq hayotga tatbiq etish iqtisodiyotni rivojlantirishning muhim vazifalaridan biridir.

O'zbekiston Respublikasi Soliq Kodeksida esa soliqqa tortish tamoyillari o'rniga soliq qonunchiligi tamoyillari deb atalib, uning besh tamoyili (4-modda) belgilab berilgan.

– Har bir shaxs Kodeksda belgilangan soliq va to'lovlarni to'lashga majburdir, ya'ni soliq to'lash qonun bilan majbur qilib qo'yiladi. Aslida majburiylik soliqlarning iqtisodiy mohiyatidan kelib chiqadi.

– Huquqiy shaxslarni soliqqa tortish mulkchilik shaklidan qat'i nazar, jismoniy shaxslar esa jinsi, irqi, millati, tili, dini, ijtimoiy kelib chiqishi, e'tiqodi, shaxsiy va ijtimoiy ahvolidan qat'iy nazar qonun oldida tengdirlar.

– Belgilangan soliqlar va yig'imlar O'zbekiston hududida tovarlar (ishlar, xizmatlar) yoki pul mablag'larini erkin harakatini bevosita yoki bilvosita cheklamaydi yoki soliq to'lovchilarning iqtisodiy faoliyatini cheklashga yoki to'sqinlik qilishga yo'l qo'ymaydi.

– Manbalaridan qat'iy nazar, hamma daromadlar majburiy ravishda soliqqa tortiladi.

– Belgilangan soliq imtiyozlari ijtimoiy adolat tamoyiliga mos kelishi shart.

Soliqqa tortish tamoyillari va soliq qonunchiligi tamoyillari muayyan o'xshashlikka ega va ularni to'liq hayotga tadbiq etish iqtisodiyotni rivojlantirishning

muhim vazifalaridan biridir.¹

Tayanch soʻz va iboralar

1. Soliq tushunchasi, soliqlarning obʻektiv zarurligi, soliqlarning umumiy belgilari, soliqlarning funktsiyalari, fiskal funktsiya, tartibga solish funktsiyasi, ragʻbatlantirish funktsiyasi, nazorat funktsiyasi, axborot bilan taʼminlash funktsiyasi, soliqlarning vazifalari.

Nazorat savollari.

1. Soliqlarga taʼrif bering?
2. Soliqlarning iqtisodiy mohiyatini tushuntiring?
3. Soliqlarning obʻektiv zarurligi nimalarda koʻrinadi?
4. Soliqlarning boshqa iqtisodiy kategoriyalardan farqi nimalardan iborat?
5. Soliqlarning xususiyatlari borasida maʼlumot bering?
6. Soliqlarning belgilarini mohiyatini tushuntirib bering?
7. Soliqlarning qanday funktsiyalari mavjud?
8. Soliqlarning funktsiyalari va vazifalarini farqlab bering?

---

¹ Яхёев Қ. «Солиққа тортиш назарияси ва амалиёти». Т. «Ғафур Ғулом» 2003 й.

5-mavzu: Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida soliq siyosati va uning asosiy yo`nalishlari.

Reja.

1. Soliq siyosati va uning huquqiy asoslari.
2. Soliq siyosatini ishlab chiqish va uni amalga oshirishda davlatning roli.
3. O`zbekiston Respublikasi soliq siyosatining xususiyatlari va yo`nalishlari.

1. Soliq siyosati va uning huquqiy asoslari

Jamiyat iqtisodiy taraqqiyoti bir tomondan uning ichki mexanizmiga bog`liq bo`lsa, ikkinchi tomondan boshqaruvning xarakteriga, ijtimoiy-siyosiy holatga, muvozanatga bog`liq bo`ladi. Oddiy qilib aytganda ustqurmaga ham bevosita bog`liqdir. Mazkur jarayonda ijtimoiy siyosat alohida rol o`ynaydi. Ijtimoiy siyosat o`z navbatida ichki va tashqi madaniy-ma`rifiy, siyosiy, iqtisodiy siyosat kabilarga bo`linadi. Iqtisodiy siyosat ham o`z navbatida moliya, pul-kredit, byudjet, soliq siyosati kabi turlarda amal qilib, ularni yaxlitligi makroiqtisodiy darajada qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyatlari faoliyatlarining asosiy ajralmas qismiga aylanadi. Shu o`rinda soliq siyosatining mazmuniga to`xtalib o`tadigan bo`lsak, yuqorida qayd etilganidek, soliq siyosati - bu iqtisodiy siyosatning ajralmas bir bo`lagi bo`lib, davlatning muayyan davrda aniq maqsadlarga qaratilgan soliq sohasidagi faoliyatidir. U tarkiban soliqlarni joriy etish, soliqqa oid huquqiy baza yaratish, joriy etilgan soliqlar va soliqsiz to`lovlarni amaliyotda ishlash mexanizmini shakllantirish va samaradorligini oshirishga qaratilgan davlatning tegishli vakolatli organlari tomonidan kompleks tarzda olib boriladigan chora-tadbirlar yig`indisidir. Mamlakat soliq tizimi xususiyatlari, yo`nalishlari, qanday soliqlarning joriy etilishi, ular o`rtasidagi nisbatni ta`minlash kabi masalalarni soliq siyosati belgilab beradi.

Soliq siyosatining huquqiy asoslari sifatida mustaqillikning dastlabki yillarida O`zbekiston Respublikasining 1991 yil 31 avgustdagi «O`zbekiston Respublikasining davlat mustaqilligi to`g`risida»gi Qonuni, O`zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, O`zbekiston Respublikasining «Korxonalar, tashkilotlar, birlashmalardan olinadigan soliqlar to`g`risida»gi (1991 yil 15 fevral), «O`zbekiston

Respublikasining fuqarolari, ajnabiy fuqarolar va fuqaroligi bo'lmaganlarning daromad solig'i to'g'risida» gi (1991 yil 15 fevral), «Mahalliy soliqlar va yig'imlar to'g'risida» gi (1993 yil 7 may) Qonunlari, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmonlari, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Kengashi va Vazirlar Mahkamasining Qarorlari kabi me'yoriy hujjatlardan iborat bo'lgan bo'lsa, 1997 yilda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining Soliq Kodeksi va O'zbekiston Respublikasining «Davlat soliq xizmati to'g'risida» gi Qonuni yuqoridagi hujjatlarning ayrimlarini o'z kuchini yo'qotishiga olib kelgan bo'lsa, ayrimlarining huquqiy bazasini kengayishiga, kuchayishiga xizmat qilib kelmoqda. «O'zbekiston Respublikasining davlat mustaqilligi to'g'risida» gi Qonunga muvofiq, shu kundan e'tiboran O'zbekiston Respublikasi o'zining mustaqil soliq siyosatini olib boradi. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida fuqarolarning burchlariga soliqlarni to'lash majburiyati ham kiritilgan: «Fuqarolar qonun bilan belgilangan soliqlar va yig'imlarni to'lashga majburdirlar»¹. Shuningdek, respublikamiz hududida yagona soliq tizimi amal qilishi va uni belgilash vakolati haqidagi jumlar keltirilgan: «O'zbekiston Respublikasi hududida yagona soliq tizimi amal qiladi. Soliqlar joriy qilishga faqat Oliy Majlis haqlidir».²

Bugungi kunda respublikamiz soliq siyosatining huquqiy asoslari O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, O'zbekiston Respublikasining Soliq Kodeksi, «Davlat soliq xizmati to'g'risida» gi Qonuni, hukumatning boshqa soliqqa oid qonun, qarorlari, Prezident Farmonlari va boshqa me'yoriy hujjatlar bilan izohlanadi.

Hozirgi paytda respublikamiz soliq siyosatining asosi Prezidentimiz tomonidan ishlab chiqilgan va muvaffaqiyatli tarzda amaliyotda o'z aksini topayotgan iqtisodiy rivojlanishning besh tamoyilidir. Soliq siyosati ana shu tamoyillar asosida tashkil etilgan bo'lib, soliq sohasidagi samarali chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda.

Soliq kontseptsiyasi - bu soliqlarni yo'nalishlarini aniq ilmiy asoslangan holda amalga oshirish g'oyalarining yaxlitligidir. Mamlakatimizda soliq kontseptsiyasi Prezidentimiz I. Karimov tomonidan chuqur ilmiy asosda ishlab chiqilgan bozor

---

¹ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Т.: «Ўзбекистон» 1992 йил 51-модда.

² Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Т.: «Ўзбекистон» 1992 йил 132-модда.

iqtisodiyotiga o'tish kontsepsiyasiga asoslanadi. Agar soliq kontsepsiyasi qanchalik chuqur ilmiy asosga ega bo'lsa, soliq siyosatining barqarorligi shunchalik mustahkam ta'minlanadi. O'z navbatida soliq kontsepsiyasi esa, soliqlar sohasidagi chuqur ilmiy tadqiqot ishlari hamda soliq amaliyotida orttirilgan boy tajribalarni o'zaro uyg'unligiga asoslangan g'oyalarning samaradorligiga bog'liq bo'ladi.

Shuningdek, soliq siyosati barqarorligini ta'minlashda uning strategiyasi va taktikasi ishlab chiqilishi lozim. Amalga oshirilishi lozim bo'lgan tadbirlar xususiyati va muddatini e'tiborga olib soliq siyosati: soliq siyosati strategiyasi va soliq siyosati taktikasiga bo'linadi.

Soliq siyosati strategiyasida muayyan uzoqroq muddatga mo'ljallangan soliqqa oid iqtisodiy munosabatlarni asosiy yo'nalishlari va chora-tadbirlari ifodalanadi. Bu esa o'z navbatida ilmiy asoslangan soliq kontsepsiyasi bilan bevosita bog'liqdir. Masalan, respublikamizda jamiyat taraqqiyotining asosiy strategiyasi qilib erkin, ochiq bozor iqtisodiyotiga, erkin fuqarolik jamiyatiga asoslangan huquqiy, demokratik jamiyat qurish belgilangan. Soliq borasidagi ustuvor strategik vazifa esa davlat byudjeti va xo'jalik yurituvchi sub'ektlarni soliqqa oid iqtisodiy munosabatlarida muayyan uyg'unlikni ta'minlovchi soliq tizimini shakllantirish va shunga mos ravishda takomillashtirib borishdan iboratdir yoki boshqacha qilib aytganda, soliq siyosati strategiyasi - soliq siyosatining uzoq muddatli yo'nalishi bo'lib, ijtimoiy va iqtisodiy strategiya belgilab bergan ulkan masshtabli vazifalarni kelajakda bajarilishini ta'minlash ko'zda tutilgan moliyaviy tadbirlar yig'indisidir.

Soliq siyosati taktikasi esa, belgilangan soliq siyosati strategiyasi ijrosini ta'minlovchi, tez-tez o'zgarib turuvchi sayi-harakatlarni bildiradi, ya'ni qisqa muddatli va kichik masshtabli moliyaviy chora-tadbirlarni hal qilishga qaratilgan yo'nalishlar majmuasi - soliq siyosati taktikasi sifatida qaraladi.

Soliq siyosati kontsepsiyasi soliq siyosati strategiyasiga nisbatan, soliq siyosati strategiyasi esa soliq siyosati taktikasiga nisbatan barqaror, ya'ni kam o'zgaruvchan bo'lib, ularning barchasi bir-biriga bog'liq holda, bir-birini to'ldirib turadi hamda yaxlit holda soliq siyosatining mohiyatini tashkil qiladi.

Soliq siyosati tarkibiy jihatdan quyidagi yo'nalishlarda amalga oshiriladi:

- mamlakat miqyosida amal qiluvchi soliqlar va soliqsiz to'lovlarni qonuniy joriy etish;

- amal qilayotgan soliqlarni samarali ishlashini ta'minlovchi mexanizm shakllantirish va takomillashtirish, soliqqa oid qonunlar va boshqa me'yoriy hujjatlarni takomillashtirib borish;

- soliq siyosatini amalga oshiruvchi tegishli vakolatli organlarni tashkil etish va ularni ushbu sohadagi vazifalarini belgilash;

- soliqqa tortish tizimini shakllantirishga qaratilgan chuqur ilmiy tadqiqotni amalga oshirish va ularni joriy etishni tashkil etish.

2. Soliq siyosatini ishlab chiqish va uni amalga oshirishda davlatning roli

Yuqorida qayd qilinganidek, soliq siyosati davlat, ya'ni uning vakolatli organlari tomonidan olib boriladi. Agar ushbu vakolatli organlar hokimiyat turi nuqtai-nazaridan olib qaraladigan bo'lsa, qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyatlariga bo'linadi. Ayrim hollarda davlatning soliq siyosati Davlat soliq qo'mitasi tomonidan olib boriladi, degan fikrlar uchraydi. Amalda esa soliq siyosati davlat hokimiyatining barcha bo'g'inlari: Qonun chiqaruvchi, Ijro etuvchi va sud hokimiyatlari faoliyatlarining ajralmas qismi sifatida kompleks tarzda amalga oshiriladi.

Bu hokimiyatlar tomonidan soliq siyosati quyidagi tartibda ishlab chiqiladi va uning ijrosi ta'minlanadi. Qonun chiqaruvchi hokimiyat hisoblangan Oliy Majlis tomonidan soliqqa oid va unga bevosita tegishli bo'lgan qonunlar qabul qilinadi, o'zgartirish va va qo'shimchalar kiritiladi yoki ayrimlari bekor qilinadi. Demak, soliq siyosatining huquqiy negizlari mazkur hokimiyat faoliyati bilan bog'liqdir. Ijro hokimiyati bo'lgan Vazirlar Mahkamasi va uning bo'linmalari, Davlat Soliq Qo'mitasi, Moliya Vazirligi, Adliya Vazirligi, Iqtisodiyot Vazirligi, mahalliy hokimiyatlar va boshqa tegishli organlar tomonidan Oliy Majlis tomonidan qonun yo'li bilan joriy etilgan soliqlar va soliqlarga tenglashtirilgan majburiy to'lovlarning ishlash mexanizmini ta'minlashga xizmat qiluvchi huquqiy me'yoriy hujjatlar orqali ularning ijrosi ta'minlanadi. Bunda albatta ijro hokimiyatining bir bo'g'ini

hisoblangan Davlat soliq qo`mitasining soliq siyosati ijrosini ta`minlashdagi alohida o`ringa ega ekanligini qayd etish lozim. Bundan tashqari, har yilning oxirida kelgusi yil uchun amal qiladigan soliqlar va soliqlarga tenglashtirilgan majburiy to`lovlar bo`yicha soliq stavkalarini tasdiqlash, o`zgartirishlar kiritish vakolati Vazirlar Mahkamasiga berilgan. Soliq siyosatini ishlab chiqish va amalga oshirishda qonun chiqaruvchi va ijro etuvchi hokimiyatlar bo`g`inlari bilan birga sud hokimiyatining bo`g`inlari ham alohida ahamiyatga ega. Sud hokimiyati tomonidan qonuniy amal qilayotgan soliqlar va soliqlarga tenglashtirilgan majburiy to`lovlarning o`z vaqtida byudjetga kelib tushishi ustidan nazorat o`rnatilib, soliq qonunchiligi buzilishlarini oldini olishga qaratilgan chora-tadbirlar qo`llanadi.

Soliq siyosatini ishlab chiqishda nafaqat alohida olingan muassasalar bevosita qatnashadi, shuningdek, uni ishlab chiqishda soliq xizmati bilan shug`ullanmaydigan sub`ektlar, aniqrog`i soliq to`lovchilar qatnashishi mumkin, ya`ni bunda soliq to`lovchilarni o`zlarida soliqlarni takomillashtirishga qaratilgan takliflar, soliqlarni hisoblashni oson va samarali ishlash kabilar taklif sifatida berilishi mumkin.

Soliq solish sohasidagi davlat boshqaruvining samaradorligi ko`p jihatdan davlat apparatining turli bo`g`inlari faoliyatidagi moslashuvchanlikka bog`liq. Vakolat har bir organning spetsifik rolini belgilaydi va bir vaqtning o`zida uning boshqa organlar faoliyati bilan moslashuvini ta`minlaydi. Davlatning asosiy vazifalaridan birini hal etilishi - byudjetni to`ldirish, soliq to`lovchilarning iqtisodiy va yuridik hatti-harakatlariga ta`sir etishning u yoki bu dastagiga ega bo`lgan barcha davlat hokimiyati organlar faoliyatining muvofiqlashtiruvvisiz mumkin emas. Ko`pgina adabiyotlarda ta`kidlanganidek, kontseptual soliq tamoyillaridan biri davlat organlarining soliq siyosatini ishlab chiqishda va amalga oshirishda birgalikdagi ishtiroki hisoblanadi.

Shuni alohida qayd etish lozimki, asosiy iqtisodiy huquqlar va soliq to`lovchilarning erkinligini ta`minlash qonun chiqaruvchi va ijro etuvchi hokimiyatning doimiy nazorati ostida turadi. Prezident tomonidan ularning faoliyatiga nisbatan bildiriladigan asosiy talablar bevosita soliq sohasidagi ishlarning umumiy ahvoli, uni boshqarish, xo`jalik yurituvchi sub`ektlarning tadbirkorlik

faoliyatini rivojlantirish va boshqalar bilan belgilanadi. Davlat soliq qo`mitasi va boshqa soliqlar bo`yicha bevosita va bilvosita vakolatga ega bo`lgan organlar ishini muvofiqlashtirgan holda hokimiyatning ushbu sohalari soliq solish bilan bog`liq shaxs huquqlarini ta`minlash uchun yuqori darajali javobgarlikni o`z zimmasiga oladi hamda ularning manfaatlari yo`lida muammoli vaziyatlarni oldini olish maqsadida o`zaro hamkorlikning barcha jihatlarini mukammal tartibga soladi.

Qonun chiqaruvchi organ (Oliy Majlis) Konstitutsiyaning 78-moddasi 8-bandi va «O`zbekiston Respublikasining Oliy Majlisi to`g`risida» gi qonunning 4-moddasiga muvofiq hukumatning taqdimiga muvofiq soliqlar va boshqa majburiy to`lovlarni belgilaydi. Davlat soliq qo`mitasining vakolatiga kiruvchi masalalar bo`yicha qonunchilikni qo`llash amaliyotini umumlashtirish asosida soliq qonunchiligini takomillashtirishga doir takliflarni ishlab chiqish va ularni hukumatga kiritish huquqi uning Oliy Majlis bilan o`zaro munosabatlari hukumatning ishtiroki bilan qurilishiga yaqqol misol bo`la oladi. Ma`lumki, Vazirlar Mahkamasi Davlat Soliq Qo`mitasiga nisbatan vakolatlari bo`yicha rahbar organ hisoblanadi. Soliq qonunchiligini qo`llash amaliyotini doimiy ravishda umumlashtirish, davlat hokimiyati va boshqaruvining yuqori organlarini mazkur sohaning xususiyatli jarayonlari haqida muntazam xabardor qilib borishi lozim.

Davlat soliq qo`mitasini boshqa hokimiyat organlari, tashkilotlar bilan turli yo`nalishlarda amalga oshiriladigan o`zaro hamkorligini tahlil qilish muhim ahamiyatga ega. Ushbu o`zaro hamkorlik o`zining yuridik tabiatiga ko`ra huquqiy bo`lgani holda, munosabatlar predmetining o`ziga xosligi bilan tavsiflanadi. Mahalliy hokimiyat organlari va davlat soliq organlarining o`zaro hamkorligini tartibga soluvchi me`yorlar turli yuridik kuchga ega bo`lgan qator me`yoriy hujjatlarga tayanadi. Umumiy xususiyatlarga ko`ra o`zaro hamkorlik Konstitutsiya me`yorlarida, boshqa qonunchilik hujjatlarida aks ettirilgan, o`zaro hamkorlikning yanada aniq yuzaga kelishi ko`pincha soliq sohasidagi huquqiy munosabatlarni tartibga soluvchi boshqa me`yoriy hujjatlarda o`z aksini topgan. Mazkur davlat tuzilmalarining o`zaro munosabatlari xususiyatiga ta`sir etuvchi ob`ektiv omil mahalliy vakillik va ijro hokimiyati organlarining hududning iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy rivojlanishi,

mahalliy byudjetlarni shakllantirish va ijro etish, mahalliy soliqlarni belgilash, byudjetdan tashqari fondlarni shakllantirish masalalarini hal etish uchun konstitutsiyaviy belgilanishi hisoblanadi. Bu bilan davlat hokimiyatini tashkil etishning tegishli darajalarida hal etiladigan boshqaruvning barcha masalalarida, shu jumladan, moliyaviy sohada ham yuridik vakolatlilik mustahkamlanadi.

Soliq organlari va mahalliy hokimiyat organlari o`rtasida yuzaga keladigan munosabatlarga nisbatan o`zaro hamkorlik respublikada olib boriladigan yagona soliq siyosatini olib borishda, soliqlar va boshqa soliqlarga tenglashtirilgan majburiy to`lovlarning hudud byudjetiga kelib tushishini ta`minlash bo`yicha vazifalarning bajarilishi natijalarini tahlil qilishda ishtirok etish orqali namoyon bo`ladi.

Shu o`rinda mahalliy hokimiyat organlarining soliqlar bo`yicha vakolatlariga qisqacha to`xtalib o`tadigan bo`lsak, mahalliy hokimiyat organlari mamlakatimiz soliq qonunchiligiga muvofiq bir qancha vakolatlarga ega bo`lib, ular o`zlarining hududida joylashgan soliq to`lovchilarga mahalliy soliqlar va yig`imlar bo`yicha qo`shimcha soliq imtiyozlarini belgilash, soliq stavkalarining miqdorini Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilab qo`yilgan eng yuqori stavkalar doirasida belgilash kabi vakolatlarini sanab o`tishimiz mumkin.

Xulosa qilib aytishimiz mumkinki, respublikamizda soliq siyosati davlatning maxsus vakolatli organlari tomonidan ishlab chiqiladi va amalga oshiriladi. Soliqlar bo`yicha har bir hokimiyat organi maxsus vakolatlarga ega bo`lib, ularning har biri o`z faoliyatlarini samarali olib borishda ushbu vakolatlardan foydalanadi. Bunda vakolatli organlar sifatida barcha hokimiyat organlari, jumladan, qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyatlari birgalikda faoliyat ko`rsatadi va unda Davlat soliq qo`mitasi soliq siyosatini amaliyotga joriy etishda muhim ahamiyatga ega bo`lgan vazifalarni bajaradi.

3. O`zbekiston Respublikasi soliq siyosatining xususiyatlari va yo`nalishlari

Respublikamizning mustaqillikka erishishi, o`zining mustaqil soliq tizimini shakllantirishni ham taqazo etardi. Shundan kelib chiqib, mustaqillikning dastlabki yillaridan e`tiboran mustaqil soliq tizimini shakllantirishga qaratilgan islohotlar

izchillik bilan amalga oshirila boshlandi va ushbu islohotlarning samarasi o'laroq hozirgi paytga kelib respublikamizda bir qadar o'ziga xos bo'lgan soliq tizimi shakllantirildi. O'ziga xos bo'lgan soliq tizimining shakllantirilishini soliq siyosatining samarasi sifatida e'tirof etish mumkin. Respublikamiz davlatchilik shaklidan kelib chiqib respublikamizda respublika byudjeti daromadlarini shakllantirishga qaratilgan umumdavlat soliqlari va mahalliy byudjetlar daromadlarini shakllantirishga qaratilgan mahalliy soliqlar va yig'imlar amal qiladi. Soliqlarning byudjetlar o'rtasida taqsimlanishi O'zbekiston Respublikasi Soliq Kodeksi bilan mustahkamlangan bo'lib, unga muvofiq respublikamiz soliq tizimida amal qiladigan har bir soliq turi u yoki bu byudjetga tushishi qat'iy belgilab qo'yilgan. Shuningdek, Vazirlar Mahkamasining qaroriga muvofiq ayrim umumdavlat soliqlari mahalliy byudjetlarga to'liqligicha biriktirilishi yoki ulardan tushumlar respublika va mahalliy byudjetlar o'rtasida taqsimlanishi mumkin. Ushbu tizim bir necha yillardan buyon mahalliy byudjetlar kamomadini bartaraf etish maqsadida amaliyotda samarali qo'llanilib kelinmoqda.

Shu o'rinda yuridik shaxslarni soliqqa tortishning muhim tartiblariga alohida to'xtalib o'tish zarur. Respublikamiz soliq qonunchiligida hozirgi vaqtda soliqqa tortishning umumbelgilangan tizimi bilan bir qatorda, amaldagi barcha soliqlar o'rniga birgina soliqni to'lashni ko'zda tutuvchi soliqqa tortishning alohida tartiblari ham mavjud. Bu tartib quyidagilar uchun ko'zda tutilgan:

- savdo va umumiy ovqatlanish korxonalarini;
- soddalashtirilgan soliqqa tortish tizimidan foydalanayotgan kichik tadbirkorlik sub'ektlari;
- qishloq xo'jaligi tovarlari ishlab chiqaruvchi korxonalarini;
- lotereyalar, totalizatorlar va tavakkalchilikka asoslangan boshqa o'yinlarni o'tkazishga ixtisoslashgan yuridik shaxslar;
- tadbirkorlik faoliyatining alohida turlari bilangina shug'ullanuvchi yuridik shaxslar (bilyardxonalar, qisqa muddatli avtomobil saqlash joylari, bolalar o'yin avtomatlari).

Birinchi, ikkinchi va to'rtinchi guruhlar yalpi daromadidan yagona soliq

to'laydi, uchinchi guruh yagona er solig'ini, beshinchi guruh qat'iy, ya'ni egallagan maydoni yoki mavjud jihozlar sonidan kelib chiqqan holda soliq to'laydilar.

Yuridik shaxslarni soliqqa tortish tartibidagi o'ziga xoslikni mamlakatimiz soliq tizimining muhim xususiyati sifatida e'tirof etish lozim. Chunki respublikamiz soliq qonunchiligiga muvofiq bugungi kunda mamlakatimiz iqtisodiyotida muhim bo'lgan sohalar alohida tartib bo'yicha soliqqa tortilib kelinmoqda.

Shuningdek, mamlakatimiz soliq tizimining muhim xususiyatlari sifatida soliq to'lovchilarga nisbatan ko'zda tutilgan imtiyozlarni ham qayd etish mumkin. Jumladan eksport faoliyatini rag'batlantirishga, xorijiy investitsiyalar kirib kelishini rag'batlantirishga qaratilgan, aholining ijtimoiy shart-sharoitini hisobga olgan holdagi imtiyozlarni ularning ifodasi sifatida keltirib o'tish mumkin.

Iqtisodiy adabiyotlarda soliq siyosatining asosiy yo'nalishlari sifatida ikki yo'nalish: korxonalar va tashkilotlarga nisbatan soliq siyosati va aholining turli ijtimoiy guruhlari uchun soliq siyosati kabi yo'nalishlarga bo'lib o'rganiladi.¹

Respublikamiz mustaqilligining dastlabki yillarida davlat soliq siyosatining asosiy yo'nalishi bozor munosabatlarini qaror toptirishga qaratilgan qator ilmiy asoslangan soliqlarni joriy etish va shu orqali mavjud soliq tizimini tubdan qaytadan tashkil etishdan iborat bo'ldi. Soliq siyosatining keyingi yo'nalishi esa joriy etilgan soliqlarni samarali amal qilishini ta'minlash maqsadida soliq munosabatlarini amalga oshiruvchi tegishli muassasalarning tashkil etishga qaratildi. Xususan, dastlab Vazirlar Mahkamasi qoshida Soliq bosh boshqarmasi tashkil etilgan bo'lsa, 1994 yilga kelib bu boshqarma Davlat Soliq Qo'mitasiga aylantirildi va uning hududiy bo'linmalari tashkil etildi. Bundan ko'rinadiki, bozor iqtisodiyotiga o'tishning birinchi bosqichida soliq siyosatida asosan tashkiliy jihatlarga e'tibor qaratildi, ya'ni soliqlarni joriy etish va soliq siyosatini bevosita amalga oshiruvchi tegishli muassasalar shakllantirildi.

Bu davrdagi soliq siyosatining asosiy xususiyatlaridan biri soliqlarning ko'proq fiskal ahamiyat kasb etishida, ya'ni ko'proq e'tibor davlat byudjeti daromadlarini shakllantirishga qaratildi.

---

¹ Яхёев Қ. «Солиққа тортиш назарияси ва амалиёти». Т. «Шафур §улом» 2000. й. 26 бет.

Jahon soliq siyosati tajribasida soliqqa tortishning quyidagi yo`nalishlariga katta e`tibor beriladi:

1) har xil mulk shakllariga moslangan korxonalar va tashkilotlarning xo`jalik yuritishiga mumkin qadar iqtisodiy sharoit yaratish, ularni bozor munosabatlariga kirib borishiga har tomonlama yordamlashish;

2) ijtimoiy-zaruriy umumdavlat vazifalarini bajarish uchun davlatni kerak bo`lgan moliyaviy manbalar bilan ta`minlash;

3) bozor iqtisodiyoti sharoitida yangi ijtimoiy-iqtisodiy omillarni tashkil qilishda qatnashish, ishsizlarni ish bilan ta`minlash, iqtisodiy nochorlarga yordam berish;

4) aholi turmush darajasini zaruriy me`yorda saqlab turish imkonini izlash va ta`minlash, soliqqa tortilmaydigan daromad minimumini vaqti-vaqti bilan oshirib borish. Bunda «iste`mol savatchasi» ma`lumotlarini e`tiborga olish.¹

Bugungi kunda respublikamiz soliq siyosatining muhim yo`nalishlari sifatida yuridik va jismoniy shaxslar daromadlarini soliqqa tortishni takomillashtirish, bilvosita soliqqa tortish samaradorligini ta`minlash, resurs soliqlariga ko`proq e`tibor qaratish, soliq tizimining soddaligiga erishish, davlat xarajatlarini optimallashtirish kabilarni qayd etish mumkin.

Respublikamizda soliq tizimini takomillashtirish jarayonida xo`jalik yurituvchi sub`ektlarga nisbatan soliq yukini izchil kamaytirishga alohida e`tibor qaratish lozimligi ko`p bora ta`kidlanmoqda. Bunda birinchi navbatda ularning daromadlaridan undiriladigan bevosita soliqlarning salmog`ini kamaytirish lozimligi alohida ahamiyatga ega. Buning natijasida, korxonalar ixtiyorida qoladigan mablag`lar ulushining ko`payishi evaziga uning aylanma mablag`lari miqdorini ko`paytirib borish va optimal darajasini saqlash, ishlab chiqarishni zamonaviylashtirish, uning samaradorligini oshirish maqsadida ko`proq investitsiya kiritish, xodimlar mehnatini yanada rag`batlantirish imkonini beradi.

Jismoniy shaxslar daromadlarini soliqqa tortilishini takomillashtirish bo`yicha ustuvor yo`nalish sifatida belgilangan soliq stavkalarini kamaytirish va aholi

---

¹ Яхёев Қ. «Солиққа тортиш назарияси ва амалиёти». Т. «Шафур Ҷулом» 2000. й. 25 бет.

daromadlarini soliqqa tortishning uch bosqichli tizimidan ikki bosqichli tizimiga asta sekin o`tish kontseptsiyasini davom ettirish vazifasi turibdi.

Bevosita soliqlar bo`yicha soliq yukini izchil kamaytirish soliq siyosatining samaradorligini YaIM ga nisbatan ular tushumining barqaror kamayishi tendentsiyasi ham isbotlaydi. Soliq tizimini takomillashtirishda ustuvor ahamiyat bilvosita soliqqa tortishga qaratilgan. Bilvosita soliqlar tovarlarga nisbatan qo`shimcha bo`lgani holda, pirovard natijada ishlab chiqaruvchining moliyaviy holatiga to`g`ridan-to`g`ri ta`sir ko`rsatmaydi hamda ishlab chiqarishni rivojlantirishga to`squinlik qilmaydi.

Resurs soliqlari yer, suv va boshqa tabiiy boyliklardan samarali foydalanishni ta`minlovchi amaliy vosita bo`lgani holda bozor iqtisodiyotida tabiiy resurslardan foydalanish va kelajak avlodlar uchun saqlash borasida muhim rol o`ynaydi.

Soliqqa tortish tizimini takomillashtirishning muhim yo`nalishlaridan biri soliq tizimini tartibga solish, soliq turlarini kamaytirish, hisob-kitob mexanizmini soddalashtirish va ular bo`yicha to`lov davriyligini kamaytirish hisoblanadi.

Soliq siyosati choralarini ishlab chiqishda eng muhim vazifalardan biri davlat xarajatlarini o`z vaqtida va mo`ljallangan hajmda moliyalanishi uchun soliq tushumlarining etarliligi hisoblanadi. Bu esa, o`z navbatida, soliq yukini kamaytirish borasidagi siyosatni byudjetning xarajatlar qismini optimallashtirish choralari bilan qo`shib olib borilishini taqozo etadi.¹

Tayanch so`z va iboralar

1. Soliq siyosati, soliq siyosati kontseptsiyasi, soliq siyosati strategiyasi, soliq siyosati taktikasi, soliq siyosati yo`nalishlari, jahon soliq siyosati.

Nazorat savollari.

1. Soliq siyosatiga ta`rif bering?
2. Soliq siyosatining huquqiy asoslarini ifodalab bering?
3. Soliq kontseptsiyasi nima?
4. Soliq siyosati strategiyasiga ta`rif bering?
5. Soliq siyosati taktikasi nima?

---

¹ Жўраев Т. «Сوليқ сиёсатини такомиллаштириш йўлида». «Тошкент ҳақиқати». 2003 йил 24 сентябрь.

6-mavzu: Soliq elementlari.

Reja.

1. Soliq elementlarining mohiyati va ahamiyati.
2. Soliq elementlarining tarkibi.
3. Soliq imtiyozlari, ularning mohiyati va turlari.
4. Soliqni undirish (soliqqa tortish) usullari.
5. Soliq mexanizmi.

1. Soliq elementlarining mohiyati va ahamiyati

Soliq elementlari haqida gap borganda ko`pincha adabiyotlarda soliqqa tortish tizimi haqida so`z yuritiladi. Shu o`rinda soliqqa tortish tizimi haqida to`xtalib o`tadigan bo`lsak, soliqqa tortish tizimi soliq tizimiga nisbatan tor tushuncha bo`lib, aslida soliq tizimiga kiradi. Soliq tizimi soliqqa oid barcha munosabatlarni qamrab olsa, soliqqa tortish tizimi esa, ushbu munosabatlarni soliqlarni undirish bo`yicha iqtisodiy-huquqiy munosabatlarni o`z ichiga oladi. Shu jihatdan soliqqa tortish tizimi qonun chiqaruvchi hokimiyat tomonidan qonun yo`li bilan belgilangan hamda ijro hokimiyati tomonidan soliqlarni tashkil etish usullari, elementlari va tamoyillari majmuasidan iborat. Soliqqa tortish tizimining mohiyati garchan o`zgarmas bo`lib ko`rinsada, uning shakl-shamoyili va yo`nalishi davlatning ijtimoiy-iqtisodiy siyosatiga, qolaversa soliq siyosatining mazmuniga bog`liq bo`ladi. Chunki, soliqqa tortish tizimi o`z ichiga tarkiban soliq elementlari, soliqlarni tashkil etish tamoyillari va usullarini oladi, bu elementlarning qay darajada talqin etilishi esa, bevosita davlat siyosatiga bog`liq bo`ladi. Masalan, soliq elementlariga kiruvchi soliq stavkasining qaysi turlarining ko`proq amal qilishi, soliq imtiyozlarining qay darajada belgilanishi, soliqlarni undirishni qaysi usullaridan ustuvorlik bilan foydalanish asosan ijro hokimiyati faoliyatining mazmuniga bog`liq. Binobarin, shu ma`noda xuddi soliqlarni vazifalari kabi soliqqa tortish tizimi ham har bir davlatda o`ziga xos tarzda amal qilishi va tashkil etilishi mumkin.

Demak, yuqoridagilardan kelib chiqib aytishimiz mumkinki, davlat qonunchiligi bilan belgilangan va uning maxsus idoralari tomonidan undiriladigan soliqlarni

tashkil etish usullari, elementlari va tamoyillari majmuiga soliqqa tortish tizimi deb ataladi.

Soliqqa tortish tizimining asosiy bo`g`ini hisoblangan soliq elementlari soliqqa tortishda ifodalanadigan tushunchalar bo`lib, ular soliq to`lovchilar va soliqni undiruvchi o`rtasidagi iqtisodiy-huquqiy munosabatlarda namoyon bo`ladi.

Soliq nazariyasida soliqqa oid munosabatlarni to`liq va teranroq anglash uchun iqtisodiy voqe`liklarni har bir kichik guruhlarini muayyan nomdagi iboralar bilan izohlanadi. Soliq elementlari ham xuddi shunday soliqqa oid iqtisodiy hodisalarni izohlashga xizmat qiluvchi yaxlit tushunchadir. Soliq elementlari tushunchasi soliqqa tortish tizimini muhim tarkibiy qismi bo`lib, uning o`zi ham kichik tizimni tashkil etadi, ya`ni xulosa qilib aytganda soliq elementlari ham bir necha iqtisodiy kategoriyalarni yaxlit holdagi harakatini bildiradi.

2. Soliq elementlarining tarkibi

Soliq elementlari bir nechta tushunchalardan iborat bo`lib, ularning aniq chegarasi belgilanmagan. Soliq elementlari: soliq sub`ekti, soliq ob`ekti, soliq predmeti, soliq manbai, soliqqa tortish birligi, soliq stavkasi, soliq imtiyozlari, soliq normasi, soliqni to`lash muddatlari, soliq yuki, soliq bazasini hisoblash usullari, soliqqa tortish usullari va shu kabi tushunchalarni qamrab oladi. Quyida soliq elementlarining har biriga qisqacha izoh beramiz.

Soliq sub`ekti - soliq to`lash majburiyati yuklangan yuridik va jismoniy shaxslar yoki boshqacha qilib aytganda soliq sub`ekti - bu soliqqa oid munosabatlarning tashkil etuvchi tomonlarning o`zaro majmuasi bo`lib, unda bir tomondan soliq to`lovchilar (yuridik va jismoniy shaxslar) boshqa tomondan soliqni undirish vakolati yuklangan soliq xizmati organlari - Davlat soliq qo`mitasi, soliq boshqarmalari, tuman va shahar davlat soliq inspeksiyalari qatnashadi. O`z faoliyatida barcha yuridik va jismoniy shaxslar soliq sub`ekti sifatida namoyon bo`lmaydi. Chunki, bu erda soliqlardan batamom ozod etiluvchi yuridik va jismoniy shaxslar mavjudki, ular soliq sub`ekti sifatida soliq munosabatlarida ishtirok eta olmaydi. Ammo, barcha soliq xizmati organlari soliq sub`ekti sifatida maydonga chiqadi.

Soliq agenti - yuridik va jismoniy shaxslardan soliqni ushlab qolish va davlat byudjetiga o`tkazib beruvchi yuridik shaxslar. Bunda yuridik shaxslar, ular o`z faoliyatida bevosita yoki bilvosita ishga yollaganligi natijasida to`lanadigan ish haqidan, dividendlardan, doimiy muassasa orqali faoliyat ko`rsatmaydigan norezident yuridik va jismoniy shaxslardan ushlanishi lozim bo`lgan soliq summalarini ushlab qoladi va byudjetga o`tkazib beradi, ushlab qolinmagan, kam ushlab qolingan va o`z vaqtida o`tkazib berilmagan soliq summasi uchun javobgar bo`lib qolaveradi, ya`ni ushbu keltirilgan dalillardan aytishimiz mumkinki, har bir yuridik shaxs soliq munosabatlarida soliq sub`ekti bo`lishi bilan birgalikda soliq agenti sifatida ham ishtirok etadi. Soliq agenti adabiyotlarda asosan fiskal agent sifatida e`tirof etiladi.

Soliq ob`ekti - soliq to`lovchining soliq hisoblanadigan va soliqqa tortish uchun asos bo`lib xizmat qiladigan daromadi, oboroti va mol-mulki tushuniladi. Soliq ob`ekti sifatida foyda yoki daromad, muayyan tovarlarni qiymati, er maydoni, jismoniy va yuridik shaxslarning mulklari, tabiiy resurslardan foydalanish miqdori va boshqalar kiradi. Soliq ob`ekti aslida jamiyatdagi mavjud moddiy va ma`naviy boyliklarning ayrimlariga qonun yo`li bilan ulardan foydalanuvchi, egalik qiluvchi va tasarruf qiluvchi soliq sub`ektlarining huquqlarini soliqqa tortishni xarakterlaydi. Binobarin, moddiy yoki ma`naviy boyliklar soliq ob`ekti qilib albatta unga mulkiy huquqga ega bo`lgandagina yuzaga chiqadi. Masalan, egasiz imoratga soliq solinmaydi, chunki egasiz imoratga nisbatan soliq sub`ekti to`liq emas, vaholanki, bo`lgan taqdirda ham soliq ob`ekti sifatida imorat emas, balki ushbu imoratga bo`lgan mulkiy huquqga soliq solinadi. Shu jihatdan aytish mumkinki, soliq ob`ekti aslida yuridik va jismoniy shaxslarning mulkiy huquqi va daromadiga qaratiladi.

Soliqqa tortish predmeti - soliq solinadigan daromad, oborot, mol-mulk va boshqalarga bo`lgan huquq emas, balki ularning o`zidir, ya`ni soliq solish ob`ekti bo`lib biror-bir soliq predmetiga bo`lgan huquq tushunilsa, predmet bo`lib ana shu egalik qilinadigan daromad, er uchastkasi, imorat va boshqalarning o`zi tushuniladi. Soliq ob`ekti yoki soliqqa tortish predmeti, unga kim egalik qilish huquqiga ega bo`lsa, unda soliqni to`lash majburiyati, ya`ni soliq sub`ektini namoyon qiladi. Demak, aytishimiz mumkinki, soliqqa tortish predmetiga egalik qilish huquqi soliq

ob`ektini vujudga keltirsa, o`z navbatida ushbu predmetga kimning egalik qilishi soliq sub`ektini yoki soliq to`lovchisini namoyon etadi.

Soliq manbai - bu soliq to`lovchining to`laydigan soliqlari manbai, ya`ni daromadi. Soliq ob`ekti va soliq manbaini bir-biridan farqlash lozim. Ayrim soliq turlari bo`yicha, masalan, daromad (foyda)ga, yalpi daromadga, jismoniy shaxslarning daromadiga soliqlar bo`yicha soliq ob`ekti ham soliq manbai ham bir xil bo`ladi, ya`ni nima ob`ekt bo`lsa, uning o`zi manba hisoblanadi.

Shu o`rinda soliqqa tortish predmeti, soliq ob`ekti va soliq manbaini farqlash va ularning mohiyatini ochib berish uchun aniq soliq turi bo`yicha ko`rib chiqishga harakat qilamiz. Yer solig`i bo`yicha ko`radigan bo`lsak, uning soliqqa tortish predmeti bo`lib er uchastkasi maydoni, unga kimning egalik qilish huquqi mavjud bo`lsa soliq ob`ekti paydo bo`ladi va ushbu er solig`i qaysi manba hisobidan davlat byudjetiga to`lansa, masalan, erdan turli xil ko`rinishda foydalanish natijasida olinadigan daromad uning manbai hisoblanadi. Demak, ushbu fikrlardan kelib chiqib aytishimiz mumkinki, soliqqa tortish predmeti o`z-o`zidan kimdadir soliq to`lash majburiyatini vujudga keltirmaydi. Misolimizga qaytadigan bo`lsak, erga bo`lgan huquqni joylardagi mahalliy hokimiyat organlari beradi va shu bilan birgalikda erdan foydalanuvchida soliq to`lash majburiyati vujudga keladi, chunki unda ushbu er uchastkasidan foydalanish huquqi mavjud. Demak, soliq predmetiga kimning egalik qilish huquqi mavjud bo`ladigan bo`lsa, u soliq munosabatlarida soliq sub`ekti sifatida ishtirok etadi.

Soliq bazasi - soliq ob`ektining soliq stavkasi qo`llaniladigan miqdori. Hisoblanadigan soliq miqdori nafaqat soliq stavkalarining miqdoriga, shu bilan birgalikda soliq stavkasi qo`llaniladigan ob`ektning miqdoriga ham bog`liq bo`ladi. Soliq bazasining miqdori qonunchilikda soliqqa tortilishi lozim bo`lgan soliq ob`ektidan ruxsat etiladigan chegirmalarga bog`liq ravishda o`zgarib turishi mumkin. Soliq bazasini soliq to`lovchilarning mazkur toifasiga taqdim etiladigan soliq imtiyozlariga muvofiq ravishda kamaytirishga ruxsat etiladi. Shu o`rinda ta`kidlash joizki, soliq bazasi soliq ob`ektidan katta yoki kichik bo`lishi mumkin. Masalan, yuqorida qayd etganimizdek, soliq to`lovchiga soliqdan imtiyozlar ko`zda tutilgan

bo'lsa, bunday sharoitda soliq bazasi soliq ob'ektidan kichik, soliq ob'ekti qonunchilik bilan kengaytiriladigan bo'lsa undan katta bo'lishi mumkin.

Soliqqa tortish birligi - bu ob'ektning o'lchov birligi. Masalan, daromad yoki mol-mulk solig'ida ob'ektning o'lchov birligi bo'lib uning so'mdagi bahosi ifodalansa, er solig'ida o'lchov birligi bo'lib kv.m. yoki gektar hisoblanadi.

Soliq stavkasi - ob'ektning har bir birligi uchun davlat tomonidan belgilab qo'yilgan me'yordir. Soliq stavkasi soliq elementlari ichida eng ko'p amaliy ahamiyatga ega bo'lgan unsurdir. Chunki, soliq stavkalarini o'zgartirish orqali davlat xo'jalik yurituvchi sub'ektlar faoliyatiga sezilarli ta'sir etadi, ayrim faoliyat, sohaga ustuvorlik berilishi, kapital zarur sohalarga yo'naltirilishi, rag'batlantirilishi mumkin.

Soliq stavkalari ikki xil ko'rinishda: qat'iy stavkalarda va nisbiy (foiz) stavkalarda ifodalanadi. Soliq stavkasi qat'iy stavkada belgilangan holda soliq ob'ektga nisbatan qat'iy so'mda belgilanadi. Masalan, er solig'ining har bir gektari uchun qat'iy so'mda soliq miqdori o'rnatilgan. Yuridik va jismoniy shaxslarning daromadlariga, mol-mulklariga esa nisbiy stavkada yoki foizda soliq miqdori belgilangan.

Soliq stavkasi bilan soliqqa tortish ob'ekti o'rtasidagi bog'liqlik darajasiga qarab soliq stavkalarini proportsional, progressiv va regressiv turlarga ajratish mumkin. Proportsional soliq stavkasining mohiyati shundan iboratki, bunda soliqqa tortish ob'ekti qanday bo'lishidan qat'iy nazar soliq stavkasi o'zgarmaydi. Masalan, respublikamiz soliq tizimida amal qiluvchi yuridik va jismoniy shaxslarning mol-mulkiga soliq uning ob'ekti 1000 so'm bo'lganida ham 100 000 so'm bo'lganida ham soliq stavkasi o'zgarmay qolaveradi, ya'ni soliq ob'ektining o'zgarishi soliq stavkasining o'zgarishiga ta'sir qilmaydi.

Progressiv soliq stavkasida soliq ob'ektining o'zgarishi o'z navbatida soliq stavkasining o'zgarishiga, ya'ni oshib borishiga olib keladi. Masalan, jismoniy shaxslarning daromadiga soliq stavkalari progressiv tarzda belgilangan bo'lib, jismoniy shaxslarning daromadlari oshib borgan sari soliq stavkalari ham oshib boradi. O'zbekiston Respublikasining soliq qonunchiligiga muvofiq 2005 yil uchun jismoniy shaxslarning daromadiga soliq stavkalari: eng kam ish haqining 5 baravari

miqdoriga 13% da, 5 baravaridan 10 baravarigacha miqdoriga 20% da, 10 baravaridan ortgan qismiga esa 29% da belgilangan.

Progressiv soliq stavkasining ikki turi mavjud: oddiy progressiya va murakkab progressiya. Oddiy progressiyada soliqning orttirilgan stavkasi soliqqa tortiladigan barcha ob`ektga nisbatan qo`llaniladi, murakkab progressiyada esa, soliqqa tortish ob`ekti qismlarga bo`linadi, ularning har biri o`z stavkasi bo`yicha soliqqa tortiladi, ya`ni orttirilgan stavkalar butun ob`ektga nisbatan emas, balki bundan oldingi bosqichdan ortgan qismiga nisbatan qo`llaniladi. Yuqorida keltirgan misolimiz, jismoniy shaxslarning daromadiga soliq stavkalari murakkab progressiyadir.

Regressiv soliq stavkasida soliq ob`ektining oshib borishi bilan soliq stavkasi kamayib borib, daromad yoki mahsulot ko`plab ishlab chiqarishni talab qiladi. Respublikamiz soliq qonunchiliga muvofiq chetga eksport tovarlar ishlab chiqarib, erkin almashtiriladigan valyutalarda tushumga erishganlar iqtisodiy qiziqtiriladi, ya`ni daromad (foyda) solig`i kamaytirilgan stavkada to`lanadi. 2002 yildan boshlab kiritilgan bu siyosatni kengaytirish iqtisodiy rivojlanishga katta naf keltiradi.

Soliq imtiyozlari - soliq to`lovchilarga soliqlar bo`yicha turli xil engilliklar bo`lib, ular vaqtinchalik va doimiy, to`liq yoki qisman va boshqa ko`rinishlarda berilishi mumkin. Soliq stavkalarining mohiyati, ularning turlari, amal qilish mexanizmlari, belgilash mezonlarini keyingi savollarimizda yoritamiz.

Soliq bazasini hisoblash usullari. Soliq bazasini hisoblashning ikki xil usuli mavjud bo`lib, ular kassa usuli va hisobga olish usullaridir. Kassa usulida soliq to`lovchida soliqlarni to`lash majburiyatlari daromad olganidan keyin vujudga kelsa, hisobga olish usulida esa daromad olingan yoki sotishdan tushum qachon kelib tushushidan qat`iy nazar tovarlarni jo`natilishi o`z navbatida soliqlarni to`lash majburiyatlarini vujudga keltiradi.

Soliqqa tortish usullari uch xil ko`rinishda amalga oshirilib. Ular quyidagilarga: soliqqa tortishning kadastrli, deklaratsiya va manba oldidan soliqqa tortish usullariga ajratiladi. Ularning keng bayoni keyingi savollarda ochib beriladi.

Soliqlarni to`lash muddatlari va tartiblari. Soliq qonunchiligida har bir soliq turining byudjetga to`lash muddatlari belgilangan. Soliqni to`lash muddatlari deganda

soliq to'lovchilarning davlat byudjeti oldida soliq majburiyatlarining bajarish muddati ifodalanadi. Soliqni to'lash muddatlari o'z mohiyatiga ko'ra ikki xil ko'rinishga ega: avans (bo'nak) to'lovlari va haqiqiy daromad olinganidan keyingi to'lovlar.

Soliqni to'lash tartibida esa, soliqni yo'naltirilganligi (byudjetga yoki byudjetdan tashqari fondlarga), soliqni to'lash vositasi (milliy valyuta, so'mda yoki boshqa mamlakatlar milliy valyutasida. O'zbekiston Respublikasi soliq qonunchiligiga muvofiq soliqlar faqat milliy valyuta, so'mda to'lanishi mumkin) hamda soliqni to'lash shakllari (naqd pul yoki naqd pulsiz) ifodalanadi.

Soliq yuki - soliq to'lovchining muayyan vaqt oralig'ida to'lagan soliqlari yig'indisini ifodalaydi. Bunda soliq to'lovchilarning to'laydigan barcha soliqlar va soliqsiz majburiy to'lovlarining yig'indisini ifodalanadi. Soliq yukining aniq soliq to'lovchilar zimmasiga qancha to'g'ri kelganligini aniqlash ancha murakkab jarayon hisoblanadi. Biroq to'g'ri soliqlarda soliq og'irligi aynan soliqni byudjetga hisoblab o'tkazuvchi soliq to'lovchilar zimmasiga tushsa, egri soliqlarda soliq yuki soliqni to'lovchilar emas, balki tovar (ish, xizmat) larni iste'mol qiluvchilar zimmasiga tushadi. Muayyan turdagi yuridik va jismoniy shaxslar bo'yicha soliq yukining bir yilda byudjetga to'langan barcha majburiy to'lovlar yig'indisi bilan aniqlash mumkin. Soliq yukining darajasi o'z navbatida mamlakatning iqtisodiy qudratiga, inflyatsiya darajasiga, davlatning vakolatli funktsiyalarni qo'llashiga, qolaversa bozor munosabatlarining rivojlanishini va ijtimoiy harakat doirasiga bevosita bog'liq bo'ladi.

Soliq yukini ifodalashning bir qancha ko'rinishlari mavjud: makrodarajadagi soliq yuki, mezodarajadagi soliq yuki va mikrodarajadagi soliq yuki. Soliq yuki makrodarajada ifodalanganda butun mamlakat miqyosida ifodalanib, asosiy ko'rsatkich sifatida muayyan vaqt oralig'ida davlat byudjetiga kelib tushgan soliqlar yig'indisini ana shu vaqt oralig'ida yaratilgan YaIM yoki MD ga nisbati olinadi. Mezodarajada ifodalanganda alohida olingan soha, tarmoq yoki sektorga to'g'ri keladigan soliq yuki ifodalansa. Mikrodarajada esa, aniq bir olingan sub'ektga to'g'ri keladigan soliq yuki ifodalanadi.

3. Soliq imtiyozlari, ularning mohiyati va turlari

Jahon soliq tizimining asosiy va ajralmas qismlaridan biri bu soliq imtiyozlaridir. Har qanday davlat uning xo`jalik yuritish tizimi qanday bo`lishdan qat`iy nazar davlat byudjetini daromadlar bilan ta`minlashda asosiy vositalardan biri bu soliqlar va soliqsiz to`lovlardir. Ammo joriy etilgan soliqlar sof fiskal shaklda o`rnatilishi mumkin emas. Chunki faqat byudjet manfaati nuqtai nazaridan o`rnatilgan soliqlarni amal qilishi uzoq vaqtni o`z ichiga olmaydi. Shuning uchun muayyan darajada soliq imtiyozlaridan foydalanish taqozo etiladi.

Soliq tizimida soliq imtiyozlaridan foydalanishning bir qator ob`ektiv ijtimoiy-iqtisodiy sabablari mavjud bo`lib, bizningcha ular quyidagilardir:

Birinchidan, soliq imtiyozlarini mavjudligini asosiy sabablaridan biri bu soliq to`lovchi (yuridik va jismoniy shaxs) larning jamiyatda tutgan mavqei, ijtimoiy holati turlicha ekanligidan. Shu jihatdan barchaga bir xil tartibda (miqdorda) soliq solish ma`noga ega bo`lmaydi;

Ikkinchidan, davlat iqtisodiyotga ta`sir etib uni tartiblash vazifasini amalga oshiradiki, bunda turli xil dastaklardan foydalanadi. Bu dastaklarning asosiylaridan biri bu jamiyatdagi ba`zi muhim sohalarni yoki soliq to`lovchilarning faoliyatini rag`batlantirish maqsadida soliq imtiyozlari belgilanadi. Ya`ni, davlat soliq imtiyozlari orqali iqtisodiyotni samarali va qulay boshqarish yoki tartiblash imkoniyatiga ega bo`ladi, bundan ko`rinadiki, soliq imtiyozlari davlatni o`z funktsiya va vazifalarini yuzaga chiqaruvchi muhim dastak sifatida yuzaga chiqadi;

Uchinchidan, soliq imtiyozlari qo`llanilishining asosiy sabablaridan yana biri bu milliy daromadni qulay, samarali va oqilona taqsimlashga erishishdan iboratdir. Ya`ni, bundan soliqlar sifatida byudjetga jalb etilishi lozim bo`lgan moliyaviy resurslar imtiyoz berish tufayli byudjetga jalb etilmasdan soliq to`lovchilarning o`zlariga maqsadli ravishda qoldiriladi. Buning afzallik tomoni shundaki, soliq to`lovlarini byudjetga olish va uni yana qayta taqsimlash ishlarini osonlashtiradi va ish faoliyat turlarini rag`batlantirishga erishiladi.

Qayd etish joizki, soliq imtiyozlari xususida turli xil fikrlar mavjud. Soliq imtiyozlarining mohiyatini to'laroq anglab etish uchun avvalo ana shu turli xil fikrlarni keltirish maqsadga muvofiq.

Prof. Q. Yahyoev fikriga ko'ra «Soliq to'lovchilarni soliqdan ozod etish, ular to'laydigan soliq miqdorini (soliq bazasini) kamaytirish yoki soliq to'lash shartini engillashtirish soliq imtiyozidir».¹ Shuningdek, ushbu iqtisodchining ta'kidlashicha soliq imtiyozi degan termin o'rniga soliq engilligi termini bu jarayonning mohiyatini ochib beradi.² Amaliyotchi, iqtisodchi olim Sh. Gataulin soliq imtiyozlariga quyidagicha ta'rif beradi: «Soliq imtiyozlari amaldagi qonunlarga muvofiq ravishda soliqlardan to'liq yoki qisman ozod qilishdir (skidkalar, chegirib tashlashlar va hokazo)».³

Prof. T.S. Malikovning ta'kidlashicha soliq imtiyozlari deganda soliq to'lovchining soliq majburiyatlari hajmining to'liq yoki qisman qisqarishi, to'lov muddatining kechiktirilishi yoki orqaga surilishi tushuniladi. Soliqlarning rag'batlantiruvchi funktsiyasi soliq imtiyozlari tizimi orqali amalga oshiriladi. Soliq imtiyozi soliqqa tortish ob'ektining o'zgarishida, soliqqa tortish bazasining kamayishida (qisqarishida), soliq stavkalarining pasaytirilishida va boshqalarda o'z ifodasini topadi. Soliqqa tortilmaydigan ob'ekt minimumi, alohida shaxslar va soliq to'lovchilarning ayrim toifalarini soliq to'lashdan ozod qilish, soliqqa tortish ob'ektidan ayrim elementlarni chiqarish, soliq stavkalarini pasaytirish, maqsadli soliq imtiyozlari, soliq kreditlari (soliqlarning undirilishini kechiktirish) va boshqalar soliq imtiyozlarining ko'rinishlaridir (turlaridir). Masalan, korxonalar foydasidan olinadigan soliq bo'yicha imtiyozlar ishlab chiqarishni kengaytirish va uy-joy qurilishini rivojlantirish xarajatlarini moliyalashtirishni, tadbirkorlikning kichik shakllarini, nogironlar va pensionerlarning bandligini ta'minlashni, ijtimoiy, madaniy va tabiatni muhofaza qilish sohalarini rag'batlantirishga qaratilgandir. Individual xarakterga ega bo'lgan imtiyozlarni berish, odatda, ta'qiqlanadi.⁴

---

¹ Яхёев Қ. Солиқ. Т. «Меҳнат». 1997 йил. 20-бет

² Ўша ерда.

³ Гатауллин Ш. Солиқлар ва солиққа тортиш. Тошкент. 1996 йил. 74-бет

⁴ Маликов Т. Солиққа тортишнинг долзарб масалалари. Тошкентю 2000 йил. 276-бет.

Soliqlarning va ular bo'yicha beriladigan imtiyozlarning mavjudligi doimo davlat vujudga kelishi bilan bog'lanib kelingan. Buyuk Sohibqiron Amir Temur tuzuklarida ta'kidlanishicha «Soliqlar davlatning iqtisodiy tayanchi va namoyon bo'lishidir».¹

Agar, Temur tuzuklarida berilgan soliqqa tortish tamoyillariga nazar tashlaydigan bo'lsak, ularning asosini ham soliqqa tortishda beriladigan imtiyozlar egallaydi. Unga muvofiq soliq to'lovchilardan soliqlarni aralashli undirish soliq siyosatini diqqat markazida turadi. «Temur tuzuklarida» keltirilishicha «Kimki biron sahroni obod qilsa yoki poliz qilsa, yoki biron bog` ko`kartirsa yoxud biron harob bo`lib yotgan erni obod qilsa, birinchi yili undan hech narsa olmasinlar, ikkinchi yili raiyat o`z roziligi bilan berganini olsinlar, uchinchi yili (esa oliq-soliq) qonun - qoidasiga muvofiq hiroj yig`ilsin».<sup>2</sup> Bundan ko`rinadiki, soliqlardan beriladigan imtiyozlar bevosita davlatni (xazinani) iqtisodiy qudratiga bog`liq bo`lib, unda soliq imtiyozlari bilan byudjet (xazina) daromadlarini shakllantirishning o`zaro bog`liqligi aks ettirilgan.

Soliqqa tortish nazariyasi va amaliyotida soliq imtiyozlarining tutgan o`rni ingliz iqtisodchisi Keyns nazariyasida alohida o`rinni egallaydi. Keynschilar tomonidan soliq tizimi, aniqrog`i soliq imtiyozlari makroiqtisodiyot sharoitida iqtisodiyotni tartibga solishning tarkibiy elementi sifatida hamda davlatning tadbirkorlar manfaatiga ta`sir etish va byudjetning daromad qismini to`ldirish borasidagi muhim iqtisodiy qurol sifatida qaraladi. Ikkinchi jahon urushidan keyin g`arb davlatlarida neoklassik yo`nalish, institutsional - ijtimoiy yo`nalish talablariga mos tarzda soliqqa tortish tizimida imtiyozlar nazariyasiga ancha e`tibor berildi. Mazkur iqtisodiy maktablar nazariy yondoshuvlaridagi tub farqlar bo`lishiga qaramay ularning vaqillari umumiy tarzda soliq imtiyozlari orqali iqtisodiyotni barqarorlashtirish va uni tartibga solish vositasi sifatida qaraganlar. Iqtisodiyotni boshqarishda soliq imtiyozlari rolini ular quyidagicha ifodalari edi: agar u yoki bu davlatning iqtisodiyoti ortiqcha ishlab chiqarish bilan xususiyatlanuvchi o`shish

---

¹ Temur tuzuklari. Toshkent. 1993 yil. 98-bet

² Temur tuzuklari. Toshkent. 1993 yil. 98-bet

davrini o'tayotgan bo'lsa, u holda davlat soliq imtiyozlarini kamaytirish, ya'ni soliqlarni ko'paytirish, soliqqa tortishni kuchaytirish orqali korporatsiyalar bo'sh mablag'larini ko'proq byudjetga jalb qilish lozim deb hisoblaganlar. Agar mamlakat iqtisodiyoti turg'unlik holatini kechirayotgan bo'lsa, iqtisodiyotni jonlantirish uchun qo'shimcha sarmoya jalb qilish lozim. Bunda soliq imtiyozlaridan ham keng foydalanish zarurati tug'iladi degan xulosaga kelishgan. Bu holatda iqtisodchilar davlatga, soliq miqdorini kamaytirish, soliq imtiyozlarini ko'paytirishni maslahat beradilarki, bu narsa byudjetga qo'shimcha mablag'lar va kapital qo'yilmalar uchun mablag'lar tug'ilishiga imkoniyat tug'diradi.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning boshqa dastaklari qatori soliq siyosati talab va taklif o'rtasidagi mutanosiblikka erishish orqali iqtisodiyotda barqaror taraqqiyotni ta'minlashga qaratilgan. G'arb iqtisodchilari soliq tizimining ahamiyatini davlat faoliyatini amalga oshirish uchun uni zarur moliyaviy mablag'lar bilan ta'minlash sifatida ifodalanuvchi sof fiskal vazifa bilan cheklab qo'ymaydilar. Ularning soliq imtiyozlari nazariyasida soliqlarni tartibga solish vazifasiga katta e'tibor beradilar. Soliqlar davlat tomonidan iqtisodiyotni tartibga solishning muhim quroli sifatida xo'jalik yurituvchi sub'ektlar iqtisodiy hulq-atvoriga davlat ta'sirini ifodalaydilar. Ammo, bunda soliq imtiyozlari asosiy vosita sifatida qaralishi keng nazarda tutilgan.

Bozor munosabatlari sharoitida mustaqil respublikamiz iqtisodiy erkinlashtirishni amalga oshirar ekan, iqtisodiyotni tartiblash va boshqarish jarayonida bir qator vositalardan foydalaniladiki, bunda soliq tizimining soliq stavkalari va imtiyozlaridan foydalanish eng samarali va oson usullardan biri bo'lib yuzaga chiqadi.

Soliq imtiyozlari bilan iqtisodiyotni boshqarish, davlatni shunday faoliyati bilan bog'liqlik, u takror ishlab chiqarish jarayonida vujudga kelgan nomutanosiblikni yo'qotish uchun sharoit yaratadi. Boshqacha qilib aytganda, agar soliqlarning ba'zi tizimi ishlab chiqarishni tartibga solishning davlat strategiyasini aniqlasa, taktikasi soliq imtiyozlari orqali amalga oshiriladi. Soliq imtiyozlarini soliq sub'ekti, soliq ob'ekti, soliqlarni undirish vositalari, muddatlari nuqtai nazaridan bir necha

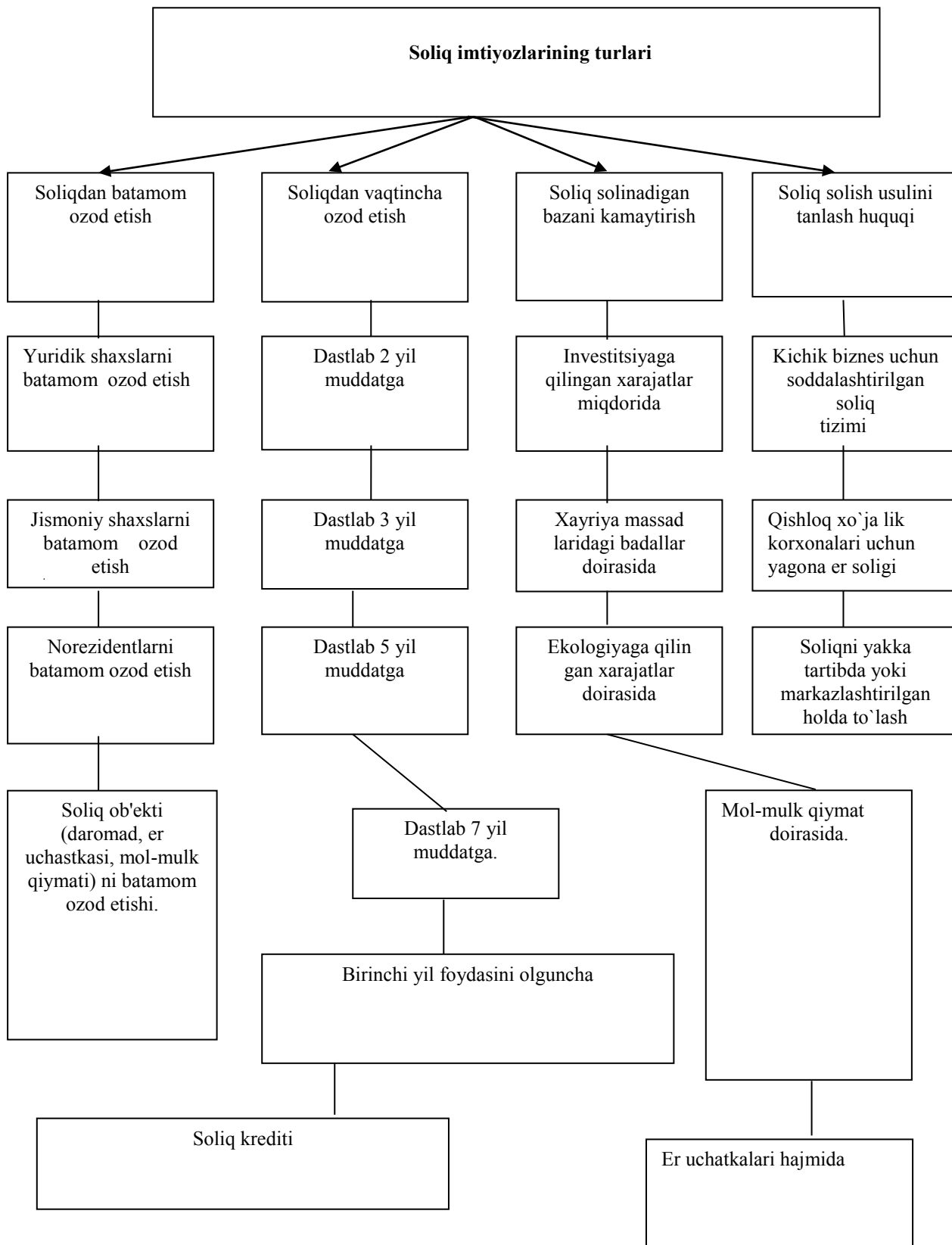
guruhlarga (turlarga) bo`lish mumkin. Soliq imtiyozlarini turli xil asoslar bo`yicha guruhlash mumkin. Biz buni quyidagi tartibda asoslashga harakat qilamiz.

Bizga ma`lumki, O`zbekiston Respublikasi soliq tizimini huquqiy bazasi takomillashib bormoqda. Hozirga qadar qabul qilingan barcha soliqqa oid qonun hujjatlariga e`tibor beradigan bo`lsak, ularning barchasiga soliq imtiyozlarini belgilash bo`yicha umumiy o`xshashliklar mavjudligiga guvoh bo`lishimiz mumkin. Ya`ni, barcha qonun hujjatlarida soliq turlari bo`yicha imtiyozlar asosan quyidagi shakllarda:

- soliqdan batamom ozod etish;
- soliqdan vaqtincha yoki qisman ozod etish;
- soliq bazasini kamaytirish tarzida berilgan.

1997 yil 24 - aprelda qabul qilinib, 1998 yil 1 - yanvardan kuchga kirgan O`zbekiston Respublikasi Soliq Kodeksi va unga asoslanib ishlab chiqilgan maxsus yo`riqnoma hujjatlarida belgilangan soliq imtiyozlarini guruhlaydigan yoki turlarga ajratadigan bo`lsak bizningcha u to`rt turda amal qilayotganligining guvohi bo`lamiz. (1 - shaklga qarang).

1-chizmadan ko`rish mumkinki, O`zbekiston Respublikasi soliq qonunchiligida soliq imtiyozlarining eng so`nggi turi bu soliq solish usulini tanlash huquqidir. Bu imtiyoz faqat Soliq Kodeksiga muvofiq berilgan bo`lib, avvalgi soliq qonunchiligida bu imtiyoz ko`zda tutilmagan edi. Bu imtiyoz turini mohiyati asosan kichik biznes sub`ektlari va qishloq xo`jalik korxonalariga soliq solishning u yoki bu turini tanlash huquqi berilganligi bilan ifodalanadi.

Manba: Soliq qonunchiligi me`yoriy hujjatlari asosida tayyorlandi.

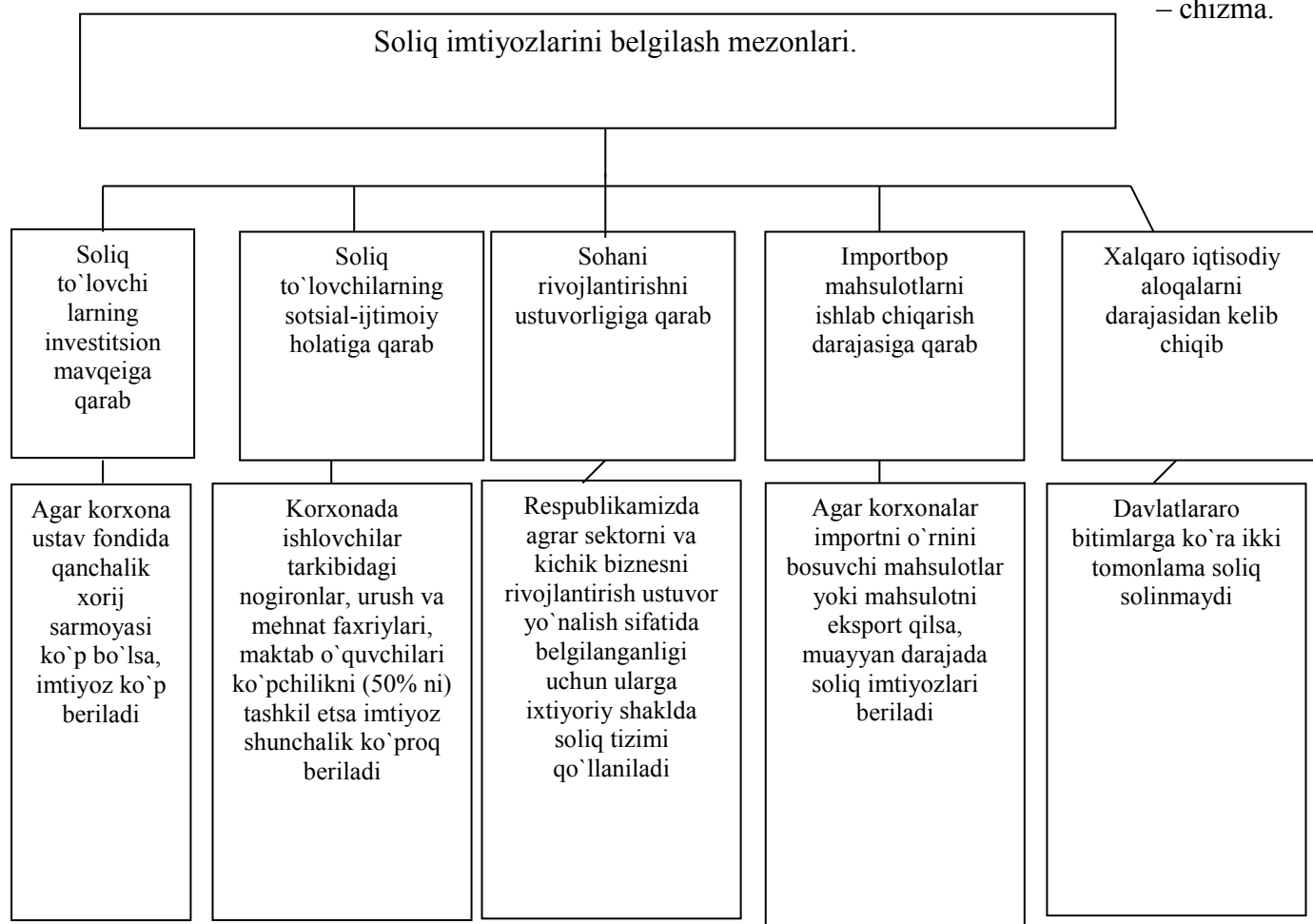
Bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida soliq tizimini takomillashtirib borishda, xorijiy mamlakatlarda soliq stavkalarining qo'llanish mexanizmidan foydalanish, soliqlarni to'liq va o'z vaqtida kelib tushushini nazorat qilish tajribalarini o'rganish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Ishlab chiqarish jarayonini boshqarishda, investitsiyalar, ilmiy tekshiruv va tajriba konstruktorlik ishlarini rag'batlantirish va tartibga solishda davlat tomonidan soliq imtiyozlaridan keng foydalaniladi. Soliq imtiyozlari rag'batlantirish va maqsadga muvofiq yo'llanilishiga qarab quyidagilarga bo'linadi:

- ayrim korxonalar va tashkilotlarni butunlay soliq to'lashdan ozod etish;
- yangi tuzilgan korxonalar uchun soliq to'lash bo'yicha imtiyozlar berish. Bu imtiyozlar ishbilarmonlik va tadbirkorlik (agar maxsulot ishlab chiqarishga asoslangan bo'lsa) rivojlanishga ijobiy ta'sir etadi.

Soliq imtiyozlarini qo'llash mexanizmidagi eng murakkab jarayon bu soliq imtiyozlarini belgilash mezonlarini adolatli tarzda belgilash hisoblanadi. Ammo, qayd etish joizki, soliq imtiyozlarini belgilash jahon amaliyotida har bir mamlakatning iqtisodiy siyosatining mazmun-mohiyatidan kelib chiqib belgilanadi va shu jihatidan u turli davlatlarda turlicha bo'ladi.

– chizma.

Manba: Soliқ qonunchiligi me'yoriy hujjatlari asosida tayyorlandi.

2-chizmadan ko'rishimiz mumkin, O'zbekiston Respublikasi soliq qonunchiligida soliq imtiyozlarini belgilash muayyan mezonlar asosida amalga oshirilgan. Soliқ imtiyozlarini soliq to'lovchilarning investitsion mavqeiga, ularning sotsial-ijtimoiy holatiga, respublikamizda qaysi sohani rivojlantirish ustuvorligiga, soliq to'lovchilarning importni o'rnini bosadigan mahsulotlarni ishlab chiqarish darajasiga hamda davlatlar o'rtasidagi halqaro iqtisodiy munosabatlarga asoslanib belgilangandir. Soliқ imtiyozlarini mezonlarini to'g'ri ob'ektiv aniqlash soliqlarning adolatlilik tamoyilini ifodasi sifatida yuzaga chiqadi.

4. Soliqni undirish (soliqqa tortish) usullari

Soliq amaliyotida soliqlarni undirishning uchta usuli mavjud:

- kadastrli;
- daromad manbaidan;

- daromad egasi daromadni olganidan so`ng (deklaratsiya buyicha).

Birinchi usul bevosita real soliqlarni hisoblash uchun foydalaniladigan ob`ektlar (yer, imoratlar va shu kabilar) ning bahosi va o`rtacha daromadliligi to`g`risidagi ma`lumotlarga ega bo`lgan kadastr yoki reestrda foydalanilishini taqozo etadi.

Oliy belgilariga ko`ra tasniflanadigan ob`ektning tavsifnomasi kadastrning tuzilishiga asos bo`ladi. Masalan, er kadastrini tuzishda turli tumanlardagi ayni bir xildagi er uchastkalari sifati, joylashgan joyi, foydalanilishi va boshqa belgilariga ko`ra guruhlanadi. Har bir guruh uchun maydon birligining qator yillar uchun o`rtacha daromadliligi belgilanadi. Boshqa hamma er uchastkalari maydon birligidan soliq stavkasi belgilangan u yoki boshqa toifaga tenglashtiriladi.

Soliqni to`lashning kadastrli usulining uziga xos xususiyati sifatida shuni ajratib ko`rsatish kerakki, soliqning to`lanish payti daromadning olinishi payti bilan aslo bog`lik bo`lmaydi, chunki bunday usulda mol-mulk uning taxmin qilinadigan daromadliligining tashqi belgilari asosida baholanadi. Kadastrli usulda shaharlar va shahar kurgonlarida er solig`i stavkalarini ishlab chiqishga ular hududini shahar ayrim tumanlari yerlari hamda infratuzilmasini iqtisodiy baholash qiymati bo`yicha kompleks tarzda baholash asos qilib olingan.

Ob`ektning ana shunday belgilarga asoslanadigan o`rtacha daromadliligi uning haqiqiy daromadliligidan jiddiy farqlanishi mumkin, shuning uchun bunday usul ko`p jihatdan tarixiylik tusiga ega bo`lishi mumkinki, undan soliq apparati uncha rivojlanmagan holatda qo`llaniladi.

O`zbekiston Respublikasida er solig`i kadastli usulda undiriladi. Bunda yerlarning unumdorligi (boniteti) hisobga olingan holdagi jadval shaklidagi er solig`i stavkalari O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan har yili yangidan tasdiqlanadi.

Ikkinchi usulda soliqni soliq sub`ektiga daromadni to`laydigan yuridik shaxs hisoblaydi va ushlab qoladi. Ishchining ish xaqidan, xizmatchining maoshidan daromad solig`i shu tariqa undiriladi. Soliq korxonada xodimning daromadni olguniga qadar ushlab qolinadi, bu soliqni to`lashdan bo`yin tovlashni istisno qiladi, chunki buxgalteriya soliq solinadigan daromadni va soliq summasini aniq hisob-kitob

kilib chiqadi. Bunday munosabatlarda ishtirok etuvchi yuridik shaxslar ko`pincha fiskal agent yoki soliq agenti sifatida qaraladi.

Soliqning daromad manbaida to`lanishi shuni anglatadiki, soliq uni deklaratsiyalar bo`yicha to`lashdagi singari soliq idorasi tomonidan hisoblanib ushlab qolinmaydi, balki uni yuridik va jismoniy shaxs foydasiga to`lovni amalga oshiradigan fiskal agentlar to`lov manbalari (korxonalar, muassasalar va tashkilotlar, boshqa ish beruvchilar) da hisoblaydilar va ushlab qoladilar.

Uchinchi usul soliq to`lovchilarning soliq idoralariga deklaratsiyalarni, ya`ni ularning olgan daromadlari va o`zlariga tegishli bo`lgan soliq imtiyozlari xaqidagi rasmiy bayonotni berishni nazarda tutadi. Soliq idoralari soliq deklaratsiyasi va amaldagi soliqqa tortish stavkalari asosida to`lanishi lozim bo`lgan soliq miqdorini nazorat qiladilar. Soliq deklaratsiyasi asosida, odatda, tadbirkorlik faoliyatidan, dehqon (fermer) xo`jaligini yuritishdan olinadigan daromadlar, shuningdek intellektual faoliyat bilan shug`ullanadigan shaxslar (fan, adabiyot, san`at asarlarining mualliflari, kashfiyotlar, ixtirolar mualliflari, sanoat namunalari yaratuvchilari va hokazo) daromadlari soliqqa tortiladi.

5. Soliq mexanizmi

Xo`jalik faoliyatini tashkil qilish hamda boshqarishning ma`muriy rejalashtirish shakli va uslublari tizimidan bozor iqtisodiyotiga o`tish, soliqlar va soliq mexanizmiga bo`lgan munosabatni tubdan o`zgartirishni taqozo etadi. Ular bozor iqtisodiyoti sharoitida ikkinchi darajali iqtisodiy kategoriyadan davlatning jamiyat iqtisodiy hayoti, korxonalar, tashkilot va fuqarolarning xo`jalik faoliyatiga ta`sir qiladigan quvvatli vositasiga aylanadi. Hozirgi kunga kelib mamlakatimizda yangi soliq tizimi va uning amal qilish mexanizmining umumiy asoslari ishlab chiqilganiga qaramasdan, bu sohada hal qilinishi zarur bo`lgan muammolar ko`p. Soliqlar hamda soliq muammolarini etarli darajada nazariy jihatdan o`rganilmaganligi, amaliyotda ulardan samarali foydalanish jarayoniga muayyan darajada to`squinlik qilmoqda. Shu jihatdan olib qaraganda, iqtisodchi olimlarning ilmiy izlanishlari, soliqlar va soliq tizimini nazariy jihatdan o`rganish va tahlil qilish bilan birgalikda, soliqlarni

amaliyotda qo'llanilishi, soliq mexanizmining ijtimoiy-iqtisodiy mohiyatidan kelib chiqqan holda uning vazifalari hamda amaliyotdagi soliq mexanizmini takomillashtirish yo'nalishlarini ishlab chiqishga ham qaratilgan bo'lishi lozim.

Soliq mexanizmi, moliya mexanizmining muhim tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan, soliq mexanizmi to'g'risidagi quyidagi mulohazalarni bildirish maqsadga muvofiqdir.

Izohli lug'atlarda «mexanizm» atamasi quyidagicha talqin etiladi:

1. Mashina va uskunalarning ichki tuzilishi bo'lib, ularni harakatga keltiradi.
2. Sun'iy va harakatchan qo'shimcha bo'g'inlar yig'indisi.
3. U yoki bu harakat tartibini aniqlovchi tizim, qurilma.

Yuqorida keltirilgan ta'riflarga ko'ra, «mexanizm» atamasi iqtisod fanida u yoki bu ob'ektga ta'sir o'tkazish uchun ishlatilishi mumkin bo'lgan vositalar, usullar, dastaklar va shakllarning ichki o'zaro bog'liqlik va aloqadorliklarining yig'indisi deb qarash mumkin.

Soliq mexanizmini jamiyat tomonidan soliq munosabatlarini tashkil etish uchun qo'llanadigan usullar yig'indisi deb atash mumkin. Lekin bu ta'rif soliq mexanizmining tashkiliy-huquqiy mazmuni hamda mohiyatini o'zida aks ettira olmaydi.

Soliq mexanizmining tub mazmuni davlat, jamiyat va alohida sub'ektlarning ijtimoiy-iqtisodiy tadbirlarni amalga oshirish uchun pul mablag'lariga bo'lgan ehtiyojini qondirishga mo'ljallangan markazlashtirilgan va markazlashtirilmagan pul mablag'lari fondlarini tashkil etish bilan bog'liq ob'ektiv pul munosabatlari jarayonini aks ettiradi.

Soliq mexanizmi, iqtisodiy kategoriya bo'lgan soliqlardan farqli o'laroq, kishilar ongli faoliyatining natijasi sifatida ustqurmaga tegishli bo'lib, uni amalga oshirish shakli sub'ektiv xarakterga egadir. Soliq mexanizmi haqida kengroq tushuncha hosil qilish uchun, soliq va soliqqa tortish jarayonining tarkibiy elementlarini eslab etish o'rinlidir.

Soliq ob'ekti, soliq sub'ekti, soliq bazasi, soliq stavkasi, soliqni to'lash muddatlari, soliq buyicha imtiyozlar va jarimalar, soliqlarni hisob-kitob qilish va

byudjetga o'tkazish tartibi, soliq to'lovchilarning mas'uliyatlari, soliq idoralari tomonidan nazorat olib borish tartibi va boshqalar soliq mexanizmining muhim tarkibiy elementlari hisoblanadi. Shunga ko'ra, soliq mexanizmi davlat tomonidan soliq munosabatlarini tashkil etish uchun qo'llaniladigan qonunlar, yo'riqnomalar hamda soliqqa tortish jarayonining tashkiliy-huquqiy elementlari va uni boshqarishning yig'indisini aks ettiradi.

Bu erda alohida olingan soliq yoki majburiy to'lovlar mexanizmini emas, balki umumiy holda barcha soliqlar va majburiy to'lovlar mexanizmini yoritishda keltirish uchun ishlatiladigan qonunlar, yo'riqnomalar va yuqorida ta'kidlab o'tilgan soliqqa tortish jarayonining tarkibiy qismlari yig'indisini umumiy nazarda tutgan holda aks ettirilgan.

Soliq mexanizmining tarkibiy qismlari birgalikda soliq munosabatlarini tashkil etishning shakllari, turlari, usullari «soliq mexanizmi konstruktsiyasini» tashkil etadi. Ushbu «konstruktsiya» tarkibiy qismlarining har biriga miqdor jihatdan o'lchov birliklari o'rnatish yo'li bilan harakatga keltiriladi. Boshqacha qilib aytganda, soliq mexanizmi konstruktsiyasi, soliq ob'ekti va sub'ekti, soliq stavkasi va undirib olish muddati, soliq bo'yicha imtiyozlar berish hamda jarimalar solish va boshqalarni aniqlash yuli bilan harakatga keltiriladi.

Soliqlarning ichki mohiyati harakat qilish qonuniyatlari va qarama-qarshiliklarni e'tiborga olish, mustaqil davlatimiz uchun soliq mexanizmidan samarali foydalanishda katta ahamiyatga ega. Soliqlar va ularning funktsiyalarini bir tomondan, soliq siyosati va soliq mexanizmini, ikkinchi tomondan ajratib o'rganish soliqlarni ob'ektivligini hamda soliqlar buyicha davlat faoliyatining sub'ektivligini tushunish imkoniyatini beradi.

Soliq mexanizmi o'z mohiyatiga ko'ra davlatning ijtimoiy-iqtisodiy tadbirlarni amalga oshirish uchun pul mablag'lariga bo'lgan ehtiyojini qondirishga mo'ljallangan markazlashgan va markazlashmagan pul mablag'lari fondlarini tashkil etish bilan bog'liq ob'ektiv pul munosabatlari jarayonini aks ettiradi.

Soliq mexanizmining ichki mohiyati, uning tarkibi va tuzilishi bevosita soliqlarning mazmuni, tarkibi va tuzilishi (elementlari) dan kelib chiqadi.

Soliq mexanizmi - davlat tomonidan soliq munosabatlarini tashkil etish uchun qo'llaniladigan (huquqiy baza asosida) soliqqa tortish jarayonining elementlari va ularni boshqarishning yig'indisini ifodalaydi. Boshqacha qilib aytganda soliq mexanizmi - bu soliq munosabatlarini tashkil qilish usullari yig'indisi bo'lib, u iqtisodiy, ijtimoiy rivojlanishda qulay shart-sharoitlar ta'minlash uchun davlat tomonidan qo'llaniladi.

Davlat soliq munosabatlarini tashkil etishning usullarini o'rnatar ekan, ularga mos qonunlar yaratadi va kuchga kiritadi. Davlat soliq qo'mitasi amaldagi soliq qonunchiligi asosida hamda o'zining vakolat doirasida har bir soliq turlari bo'yicha yo'riqnomalar ishlab chiqadi. Shunday ekan davlat soliq mexanizmiga soliq qonunchiligi yordamida huquqiy shakl beradi va uni boshqarib turadi.

Soliq mexanizmining huquqiy asoslari O'zbekiston Respublikasining «Davlat soliq xizmati to'g'risida» gi qonuni, Prezident Farmonlari, Vazirlar Mahkamasining Qarorlari va boshqa soliqqa oid me'yoriy hujjatlardan iborat bo'lib, u umummilliy va davlat manfaatlarini aks ettiradi.

Soliq mexanizmining tarkibiy qismlari birgalikda soliq munosabatlarini tashkil etishning shakllari, turlari, usullarini tashkil etadi. Soliq mexanizmi soliq tizimining amaliyotga tatbiq etilishini ifodalaydi. Undan foydalanish soliq elementlari yig'indisidan foydalanish uchun ishlab chiqilgan.

Soliq mexanizmining tarkibiy qismlari uzoq yillar harakat qilsa (masalan, soliqlarning turlari), uning elementlari (masalan, stavka, imtiyoz) tez-tez o'zgartiriladi.

Soliq mexanizmi davlat byudjeti daromadlarini shakllantirishda foydalaniladigan asosiy qurol sifatida byudjet taqchilligini mumkin qadar bartaraf qilishga qaratilgan bo'lishi lozim. Bundan tashqari davlat soliq mexanizmidan bozor munosabatlarini shakllantirish va rivojlantirishga ijobiy ta'sir ko'rsatishda, tadbirkorlikni rivojlanishiga imkon yaratib berishda va ayni vaqtda aholini kam daromadli qatlamini ijtimoiy qashshoqlashishiga qarshi muhim vosita sifatida foydalanishi lozim.

Soliq mexanizmining vazifalari bevosita soliqlarning funktsiyalaridan kelib chiqadi. Shundan kelib chiqib, soliq mexanizmi o`z mohiyatiga ko`ra fiskal, iqtisodiy va ijtimoiy ahamiyatga ega.

Soliq mexanizmining fiskal ahamiyatini e`tiborga olgan holda asosiy vazifasi davlat ixtiyoriga zarur bo`lgan moliyaviy mablag`larni shakllantirish hisoblanadi. Bu borada quyidagilar asos qilib olinishi lozim:

- davlat va jamiyatning iqtisodiy tadbirlarni amalga oshirish uchun pul mablag`lariga bo`lgan ehtiyojini qondirish;

- davlatning ijtimoiy yo`nalishdagi xarajatlari uchun moliyaviy asos yaratish;

- davlat byudjeti taqchilligini imkon qadar kamaytirish. Ma`lumki, byudjet taqchilligini kamaytirishga nafaqat byudjet xarajatlarini qisqartirish, balki oqilona tashkil etilgan soliq mexanizmidan foydalangan holda byudjet daromadlarini oshirish hisobiga ham erishish mumkin. Ushbu maqsadlarga asosan soliq mexanizmining fiskal vazifasidan foydalangan holda erishiladi.

Soliq mexanizmi bozor iqtisodiyoti sharoitida o`zining yana bir ahamiyatini, ya`ni iqtisodiy ahamiyatini hisobga olgan holda o`ziga xos vazifalarni bajaradi. Bu vazifalar davlat tomonidan iqtisodiyotni boshqarib turishda foydalanadagan dastaklardan biri sifatida quyidagilarga bo`linishi mumkin:

- bozor munosabatlarining shakllanishi va rivojlanishiga ijobiy ta`sir ko`rsatish. Bu vazifa respublikamizda ko`p ukladli iqtisodiyotni rivojlantirish, xususiy mulkning davlat tomonidan himoya qilinishini ta`minlash uchun asoslanadi.

- mulkchilik va xo`jalik faoliyatining tashkiliy-huquqiy shaklidan qat`iy nazar barcha soliq to`lovchilar uchun bir xil imkoniyat yaratib berish. Bu borada soliq mexanizmi universallashtirilishi lozim. Bundan tashqari mavjud soliq mexanizmi soliq to`lovchi sub`ektlarga xo`jalik faoliyatining sohasi va iqtisodiyot tarmog`idan qat`iy nazar normal rivojlanishni ta`minlovchi darajaga egalik qilishga imkoniyat yaratib berishi lozim.

- yuridik va jismoniy shaxslarning tadbirkorlik faoliyatini tartibga solish. Soliq mexanizmining ushbu vazifasi soliqlar bo`yicha imtiyozlar berish va jarimalar solish

hisobiga ular xo`jalik faoliyatiga ma`lum darajada iqtisodiy jihatdan ta`sir etishdan iborat.

- tashqi iqtisodiy faoliyatni hamda eksportni rag`batlantirish. Soliq mexanizmining bu vazifasi tashqi iqtisodiy faoliyatni yanada rivojlantirish, respublika iqtisodiyotiga xorijiy sarmoyalarni kengroq jalb qilish va jahon bozoriga chiqish maqsadida mahsulot eksportini etarli darajada rag`batlantirishga doir imtiyozlar berish.

- soliq to`lovchilarga ma`lum davrda ba`zi imtiyozlar berish va zarur paytda jarimalar solish orqali ular faoliyatiga ta`sir ko`rsatish. Soliq mexanizmining ushbu vazifasi orqali ishlab chiqarishgan soliq mexanizmi vositasida ijobiy yoki salbiy ta`sir ko`rsatish orqali umumiy iqtisodiy o`shishni ta`minlash mumkin.

Yuqoridagi vazifalardan tashqari soliq mexanizmining iqtisodiy ahamiyati bilan bog`liq bo`lgan: tabiiy resurslardan samarali foydalanish va atrof-muhitni muhofaza etishni rag`batlantirish; aholi pul daromadlarini oshirish yoki qisqartirish orqali ularning to`lov qobiliyatiga ta`sir etish kabi muhim vazifalarni bajarishi lozim.

Soliq mexanizmining iqtisodiy ahamiyatini e`tiborga olgan holdagi vazifalari:

- aholining har xil ijtimoiy guruhlari daromadlarini tartibga solish. O`rnatilgan soliq stavkasi miqdori shunday optimal darajada bo`lishi kerakki, barcha aholi ijtimoiy guruhlari uchun soliq stavkasi miqdori ularni yana ham ko`proq daromad olishdagi tashabbuslari va manfaatlariga zid bo`lmasligi kerak;

- aholining kam daromadli qismini keskin qashshoqlashishiga to`siq bo`lib xizmat qilish;

- demografik siyosat talablarini hisobga olgan holda har xil imtiyozlar berish.

Soliqlar davlat byudjetini daromadlar bilan to`liq ta`minlashning asosiy manbasi hamda iqtisodiyotni boshqarib turuvchi asosiy vositalardan biri hisoblanadi. Shuning uchun ham soliq mexanizmi keng qamrovli ayni paytda har bir soha, tarmoq, korxonaga alohida moslashuvchan bo`lishi lozim.

Iqtisodiyotni boshqarish ikki xil shaklda amalga oshiriladi:

A) Ma`muriy boshqarish;

B) Iqtisodiy boshqarish.

Boshqarishning bozor munosabatlari sharoitiga mos keluvchi asosiy usuli, korxonalar faoliyatini uning oxirgi moliyaviy natijalariga bog'liq qilib qo'yishdan iborat.

Soliq mexanizmini qo'llash, ssuda kapitali va foiz stavkalaridan foydalanish (investitsiya siyosati), byudjetdan kapital qo'yilmalarni hamda dotatsiyalar ajratish, davlat xarid baholarini o'rnatish, davlat buyurtmasi va boshqa davlatning iqtisodiyotni boshqarishdagi ta'sir etuvchi omillari hisoblanadi.

Soliq stavkalariga o'zgartirishlar kiritish, soliqlar bo'yicha imtiyozlar hamda jarimalardan foydalanish, ba'zi bir soliqlarni joriy qilish bilan birga ayrimlarini bekor qilish va boshqalar yordamida davlat alohida olingan tarmoq yoki ishlab chiqarish sohasini tezroq rivojlanishi uchun sharoit yaratib beradi.

Iqtisodiyotni soliqlar orqali boshqarishni yoqlovchi ko'plab nazariyalar mavjud. Jumladan, A.Smit tomonidan ilgari surilgan soliqqa tortish tamoyillari soliqlarning fiskal ahamiyati bilan birgalikda iqtisodiyotni boshqarishda foydalaniladigan vosita sifatida o'rganish lozimligini tasdiqlaydi.

«Soliqlar - iqtisodiyotni tartibga soluvchi vosita» kontseptsiyasi iqtisodiy o'sishni barqarorlashtirishni ta'minlash va iqtisodiyotni boshqarishda soliqlardan foydalanishni anglatadi. Keyns o'zining ilmiy izlanishlarida iqtisodiyotni soliqlar vositasida boshqarib turish zaruratini nazariy jihatdan asoslab bergan va soliqlarga avtomatik tarzda barqarorlashtiruvchi vosita sifatida qaragan. Shu bilan birgalikda soliq mexanizmini o'zgartirib, soliq siyosatini iqtisodiyotning tsiklli rivojlanishiga muvofiqlashtirishni tavsiya etgan.

«Soliqlar - daromadlarni barqarorlashtiruvchi vosita» nazariyasining asoschisi E.Jerarden (Frantsuz iqtisodchisi) soliqlar yordamida iqtisodiyotni boshqarish mexanizmiga ta'sir etib, jumladan soliqqa tortishning progressiv shkalasini qo'llash orqali jamiyat a'zolarining mulkiy tengsizligini tugatish mumkinligini ta'kidlaydi.

Iqtisodiyotni soliqlar orqali boshqarishning asosiy maqsadi xo'jalik yuritishda qulay sharoitlarni yaratib berish va xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning ishlab chiqarish samaradorligini oshirishdan iborat bo'lib, shu maqsadlarga erishish uchun quyidagi usullardan foydalaniladi:

- soliq tushumlari hajmini o`zgartirish;
- soliqqa tortishning shakl va usullarini o`zgartirish;
- soliq stavkalarini o`zgartirish, ularni tabaqalashtirish;
- soliq imtiyozlaridan foydalanish;
- soliqqa tortilishi lozim bo`lgan ob`ektlarni o`zgartirish;
- jarimalar qo`llash va boshqalar.

Davlat iqtisodiyotni soliqlar orqali tartibga solishda makroiqtisodiy va mikroiqtisodiy darajada ta`sir etadi. Makroiqtisodiy darajada, soliq stavkasi miqdoriga o`zgartirish kiritish orqali inflyatsiyani chegaralash, tabiiy resurslardan samarali foydalanish, ishlab chiqarish kuchlarining hududlararo mukammal joylashishini tartibga solish, mehnatga layoqatli aholini ish bilan ta`minlash, iqtisodiy o`sishga erishish kabi keng ko`lamli maqsadlarga erishish mumkin. Mikroiqtisodiy darajada esa, xo`jalik yurituvchi suyub`ektlarning moliyaviy holatiga ta`sir etishi, ularning investitsiya faoliyatini rag`batlantirishi kabilarga erishishi mumkin.

Iqtisodiyotni soliqlar orqali boshqarishda soliq mexanizmi elementlaridan keng ko`lamda foydalaniladi. Ulardan keng qo`llaniladigan va samarali choralari sifatida soliq stavkalarini, soliq imtiyozlarini o`zgartirish kabilarni alohida qayd etib o`tish lozim.

Soliq imtiyozlaridan ishlab chiqarish jarayonini boshqarishda, investitsiyalarni rag`batlantirishda va boshqalarda keng foydalaniladi.

Soliq imtiyozlari rag`batlantirish va samarali qo`llanilishiga qarab quyidagi ko`rinishlarda ifodalanishi mumkin:

- soliqlardan butunlay ozod qilish;
- yangi tashkil etilgan korxonalariga imtiyozlar berish;
- soliq to`lashdan vaqtincha ozod etish;
- soliqqa tortiladigan bazani kamaytirish;
- soliqdan qisman ozod qilish;
- xorijiy investitsiyalarga imtiyozlar berish;
- eksportga imtiyozlar berish va boshqalar.

Tayanch soʻz va iboralar

1. Soliq elementlari, soliq subʻekti, soliq obʻekti, soliq agenti, soliq predmeti, soliq bazasi, soliqqa tortish birligi, soliq stavkasi, proportsional soliq stavkasi, progressiv soliq stavkasi, regressiv soliq stavkasi, soliq imtiyozlari, soliq yuki, soliqni undirish usullari, soliq mexanizmi.

Nazorat savollari.

1. Soliq elementlarining mohiyatini ochib bering?
2. Soliq elementlari tarkibiga qanday elementlar kiradi?
3. Soliq obʻekti bilan soliq predmeti farqlarini tushuntirib bering?
4. Soliq stavkalarining qanday turlari mavjud?
5. Proportsional, progressiv va regressiv stavka deganda qanday stavkalar tushuniladi?
6. Soliq imtiyozlarini guruhlab bering?
7. Soliqni undirish usullari qanday guruhlanadi?
8. Soliq mexanizmining mohiyatini tushuntirib bering?
9. Soliq imtiyozlarini belgilash mezonlarini aniqlab bering?
10. Soliq mexanizmi tarkibiga nimalar kiradi?

7-mavzu: O'zbekiston Respublikasi soliq tizimi shakllanishining nazariy asoslari.

Reja.

1. Soliq tizimining mohiyati va ahamiyati.
2. Soliq tizimini guruhlash tartibi.
3. To'g'ri va egri soliqlar.
4. Umumdavlat soliqlari hamda mahalliy soliqlar va yig'imlar.
5. Yuridik va jismoniy shaxslardan olinadigan soliqlar va yig'imlar.
6. O'zbekiston Respublikasi soliq tizimining shakllanish va rivojlanish bosqichlari.

1. Soliq tizimining mohiyati va ahamiyati.

Yuridik va jismoniy shaxslardan olinadigan soliqlar, yig'imlar, bojlar va boshqa majburiy to'lovlar hamda ularning tuzilish tamoyillari, usullari, soliq nazoratining yig'indisi soliq tizimini tashkil etadi. Bu ta'rif soliq tizimini keng ma'noda tushunishdir. Soliq qonunchiligida soliq tizimi tor ma'noda talqin qilinib, bir xil mohiyatga ega bo'lgan va markazlashgan pul fondini tashkil etadigan soliq, yig'im, boj va boshqa majburiy to'lovlarning yig'indisi soliq tizimi deb ataladi. Soliq tizimiga nisbatan bunday yondashuvni ayrim adabiyotlarda ham keltirilganligini ta'kidlash o'rinli. Qayd etilgan ta'rifda soliq va yig'imlar yagona mohiyat, ya'ni «majburiy xarakterga ega bo'lgan munosabat» va ularning bir-biri bilan bog'liqligi va nihoyat byudjetga tushishligini ko'rsatadi. Bu O'zbekiston Respublikasi soliq Kodeksi mazmuniga mos keladi. Shu erda bahsli masala ham mavjud, ya'ni davlatning byudjetdan tashqari fondlariga (pensiya, ijtimoiy sug'urta, bandlik, yo'l fondlari va boshqalar) to'lovlarni ham majburiylik nuqtai nazardan soliq tizimiga kiritish muammosi mavjud.¹

Soliqlar bo'yicha izlanishlar olib borgan ayrim mualliflarning soliq tizimiga yondashuvi boshqacha. Soliq tizimiga xususan soliqlar yoki ularga tenglashtirilgan to'lovlar tizimi (majmui) sifatida qarash mumkin emas. Soliq solishning muhim shart-sharoitlariga quyidagilar kiradi: soliqlarni belgilash va amalga kiritish tartibi,

---

¹ Яхёев Қ. «Солиққа тортиш назарияси ва амалиёти». Т. «Ғафур Ғулом» 2000. й. 31 бет.

solliqlarning turlari, ularni byudjet darajalari o`rtasida taqsimlash tartibi, soliq nazoratini amalga oshirish shakllari va uslublari, soliq to`lovchilarning huquqlari, majburiyatlari, ular manfaatlarini himoya qilish usullari, soliq munosabatlari ishtirokchilarining javobgarligi¹ va shu birga ushbu elementlar soliq tizimining tarkibiy unsurlari ekanligini ta`kidlaydi va soliq tizimi deganda ana shu elementlarning majmuasidan iborat bo`lgan va ular o`rtasidagi munosabatlar majmuasidan kelib chiqib ifodalash mumkin.

Umuman olganda soliq tizimini tarkiban soliqqa tortish tamoyillari, soliq siyosati, soliqqa tortish tizimi, soliq mexanizmi kabilarga ajratish mumkin. Ushbu elementlar bevosita mamlakatda amal qilayotgan solliqlarning tarkibini belgilab beradi.

2. Soliq tizimini guruhlash tartibi.

Soliq tizimining asosi bo`lgan solliqlar o`ziga xos xususiyatlariga, bir qator belgilariga ko`ra guruhlanadi. Solliqlarning guruhlanishi ularning ob`ektiga, xo`jalik yurituvchi sub`ektlar moliyaviy faoliyatiga ta`sir etishiga, undirilish usullari, paydo bo`lishiga (sub`ektiga), byudjetga yo`naltirilishiga va boshqa belgilariga ko`ra ularning tasniflanishidir.

Solliqlarni bunday tartibda guruhlarga ajratishdan maqsad ularni taqsimlash tamoyillarini belgilashda, ularning soliq funktsiya va vazifalarini qay darajada bajarayotganligini baholashda, umuman olganda davlat byudjetini doimiy ravishda va muntazam daromadlar bilan ta`minlashda, shuningdek xo`jalik yurituvchi sub`ektlarning tadbirkorlik faoliyatini cheklab qo`ymasdan faoliyat ko`rsatishi uchun solliqlarning har tomonlama ilmiy-nazariy jihatdan o`rganish, tahlil qilishdan iborat.

Tarixan solliqlar ijtimoiy-iqtisodiy tuzilishiga qarab yoki boshqacha qilib aytganda undirib olish manbasiga qarab ikki guruhga to`g`ri va egri solliqlar guruhlariga bo`linadi. Solliqlarni belgilaydigan va ulardan tushgan mablag`ni tasarruf etishiga, ya`ni byudjetga o`tkazish nuqtai-nazaridan solliqlar umumdavlat va mahalliy

---

¹ Хван Л.Б. “Солиқ ҳуқуқи”, Т.: “Консаудит информ” 2001 й. 47 бет.

solixlarga bo`linadi. Shuningdek, solixlar paydo bo`lish manbaiga ko`ra yuridik va jismoniy shaxslardan olinadigan solixlarga bo`linadi. Solixlarning qayd etilgan guruhlariga ajartib o`rganishni alohida savol sifatida kengroq yoritishga harakat qilamiz.

Shu o`rinda solixlarni guruhlashning ayrim turlarini ko`rib chiqamiz. Solixlarni ob`ekti va iqtisodiy mohiyati bo`yicha guruhlash iqtisodiyotga ijobiy va salbiy ta`sir ko`rsatishni o`rganishning ilmiy va amaliy uslubidir.

Solixlar solixqa tortish ob`ektiga qarab uch guruhga bo`linadi:

1. Oborotdan olinadigan solixlar. Bunda solixlar xo`jalik yurituvchi sub`ektlarning bevosita oborotidan undiriladi, ularga qo`shilgan qiymat solig`i, aktsiz solig`i, jismoniy shaxslardan transport vositalariga benzin, dizel yoqilg`isi va suyultirilgan gaz ishlatganlik uchun olinadigan soliq, bojxona bojlari, yig`imlari va boshqalar kiradi.

2. Mol-mulk qiymatlaridan olinadigan solixlar. Bunday solixlar soliq to`lovchi sub`ektlar tasarrufida mavjud bo`lgan mol-mulkdan, erdan va boshqalarga nisbatan belgilanadigan solixlardan iborat.

3. Daromaddan olinadigan solixlar. Bunga yuridik shaxslardan olinadigan daromad (foyda) solig`i, infratuzilmani rivojlantirish solig`i, jismoniy shaxslarning daromad solig`i va boshqalar kiradi.

Mamlakatimizda amal qilayotgan solixlarning ayrimlari koxonalar ho`jalik faoliyatining oxirgi moliyaviy natijasidan byudjetga to`lanadigan aksariyat solixlar va majburiy to`lovlar kelgusi davr xarajatlari orqali ishlab chiqarilgan mahsulot tannarxiga qo`shiladi (er solig`i, mol-mulk solig`i, ekologiya solig`i va boshqalar). Shu o`rinda solixlarni guruhlashning asosi hisoblangan, ularni xo`jalik yurituvchi sub`ektlar moliyaviy faoliyatiga ta`sir etishiga qarab quyidagilarga ajratishimiz muhin:

1. Tovar (ish, xizmat) lar oborotidan to`lanadigan solixlar. Bunday solixlarga asosan egri solixlar kiradi, ya`ni qo`shilgan qiymat solig`i, aktsiz solig`i, jismoniy shaxslardan transport vositalariga benzin, dizel yoqilg`isi va suyultirilgan gaz ishlatganlik uchun olinadigan soliq, bojxona bojlari.

2. Ishlab chiqarish tannarxiga kiritiladigan soliqlar: pensiya fondiga ajratmalar, kasaba uyushmalari federatsiyasiga ajratmalar, bandlik fondiga ajratmalar va boshqalar.

3. Davr xarajatlariga kiritiladigan soliqlar: mol-mulk solig`i, er solig`i, ekologiya solig`i, suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq, yer osti boyliklaridan foydalanganlik uchun soliq va boshqalar.

4. Korxonalar foydasidan to`lanadigan soliqlar: daromad (foyda) solig`i, infratuzilmani rivojlantirish uchun soliq va boshqalar.

3. To`g`ri va egri soliqlar

Soliqlarni to`g`ri va egri soliqlarga guruhlanishi soliqqa tortish ob`ektiga, to`lovchi bilan davlatning o`zaro munosabatlariga bog`liq bo`ladi. To`g`ri soliqlar to`g`ridan-to`g`ri daromadga va mol-mulkka qaratiladi (soliqqa tortishning bevosita shakli). Tovarining bahosida to`lanadigan yoki tarifga kiritiladigan tovarlar va xizmatlardan olinadigan soliqlar egri soliqlarga kiradi. Tovar va xizmatlarning egasi ularni sotishda soliq summalarini olib, ularni davlatga o`tkazadi.

Daromadlar oladigan (mol-mulkka va shu kabilarga egalik qiladigan) xo`jalik yurituvchi sub`ektlar to`g`ri soliqlarning pirovard to`lovchisi hisoblanadi, narxlarga ustamalar orqali soliq yuki yuklab qo`yiladigan tovarning iste`molchisi esa, egri soliqlarning pirovard to`lovchisi hisoblanadi.

Amaliyotda nafaqat egri soliqlar, shu bilan birga to`g`ri soliqlarni ham iste`molchilar zimmasiga o`tkazish imkoniyati mavjuddir. Masalan, korxonalar to`laydigan soliqlar yuki inflyatsiya davrida ko`pincha narx-navoni oshirib yuborish orqali iste`molchilar zimmasiga yuklab boriladi.

To`g`ri soliqlarga tortishda mablag`larning safarbar qilinishi yangi qiymatni taqsimlash paytida boshlanadi. Davlat daromad olingan paytdayoq uning bir qismiga o`z huquqlarini da`vo qiladi.

Soliq to`lovchining daromadi (ish haqi, foyda, foizlar va hokazo) va uning mol-mulkingining (er, uylar, qimmatli qog`ozlar va hokazo) qiymati to`g`ri soliqlar ob`ekti bo`ladi. Soliqqa tortishning bu shakli egri soliqlarga nisbatan birmuncha

progressivdir, chunki u soliq to'lovchining daromadlilikini, oilaviy ahvolini hisobga oladi, soliq daromadni olish bosqichida undiriladi. Bundan tashqari, to'g'ri soliq'larga tortishda soliq to'lovchi o'z solig'ining summasini aniq biladi.

Tarixiy jihatdan olganda to'g'ri soliq'lar XVIII asrda va XIX asrning birinchi yarmida shakllandi, ular faqat XX asrda keng ommalashdi.

To'g'ri soliq'lar real va shaxsiy soliq'larga bo'linadi.

Real soliq'lar soliq to'lovchi mol-mulkinging ayrim turlaridan (er, uylardan) kadastr asosida undiriladi, to'lovchining haqiqiy daromadlilikini emas, balki o'rtacha daromadlilikini hisobga oladi. Soliqqa tortish ob'ektiga qarab quyidagilar real soliq'larga kiradi: erga oid, uy-joylarga doir, kasb-hunarga tegishli, qimmatli qog'ozlardan olinadigan soliq'lar. Real soliq'lar tashqi belgilarga asoslanadi, soliqqa tortish mol-mulkning kadastr bo'yicha aniqlanadigan o'rtacha daromadliliigi bo'yicha amalga oshiriladi. O'z mohiyatiga ko'ra bunday soliq'lar regressiv tusga egadir.

Ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishi, davlat faoliyatining kengayishi shaxsiy soliq'larga o'tilishini taqozo etdi, chunki real soliq'lar fiskal jihatdan ham, ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan ham foydali bo'lmay qoldi. Real soliqqa tortishning ayrim unsurlari, odatda, mahalliy soliq'lar tizimida asosan sanoat jihatdan taraqqiyot etgan mamlakatlarda saqlanib qolgan. Shaxsiy soliq'lar ravnaq topmoqda, bular daromadlar manbaida yoki deklaratsiya bo'yicha undiriladigan jismoniy va yuridik shaxslarning daromadlari va mol-mulkidan olinadigan soliq'lardir. Real soliqdan farqli ravishda shaxsiy soliqqa tortishda ob'ekt (daromad, mol-mulk) har bir to'lovchi uchun yakka tartibda hisoblab chiqiladi, uning moliyaviy ahvoli (oilasi soni, qarzdorlik va hokazo) e'tiborga olinadi. Rivojlangan mamlakatlarda soliqqa tortish ob'ektiga qarab shaxsiy soliq'larning quyidagi turlari farqlanadi: daromad solig'i, pullik sarmoyalardan tushadigan daromadlardan olinadigan soliq, sarmoyaning o'sishidan olinadigan soliq, korporatsiyaning foydasidan olinadigan soliq, merosdan va sovg'a qilishdan olinadigan soliq, mol-mulkdan olinadigan soliq, jon boshiga olinadigan soliq va hokazo.

Egri soliq'lar bahoga yoki tarifga ustama sifatida belgilanadigan tovarlar va xizmatlardan olinadigan soliq'lardir. Egri soliq'larga tortishda davlat tovar yoki

xizmatlarning sotilishi paytida ushbu qiymatning bir qismiga o'z huquqlarini da'vo qilish bilan aslida yangi qiymatning taqsimlanishining ishtirokchisi bo'lib qoladi. Egri soliqlar to'g'ri soliqlardan farqli ravishda to'lovchining daromadi yoki mulki bilan bevosita bog'liq bo'lmaydi. Tovarlar, odatda, shaxsiy iste'mol tovarlari, shuningdek xizmat ko'rsatish sohasining (sartaroshxonalar, hammomlar, kimyoviy tozalash xizmatlari) pullik aylanmasi, tomosha ko'rsatadigan va transport korxonalarining pattalari va shu kabilar soliqqa tortish ob'ekti bo'ladi. Egri soliqlarga tortiladigan tovarlar va xizmatlar soni muntazam kengayib bormoqda.

Xaridor-iste'molchi egri soliqlarning to'lovchisi bo'ladi. Tovarining sohibi yoki xizmatlar ko'rsatadigan shaxs aslida soliqni yig'uvchi hisoblanadi. Egri soliqlarning anchagina qismi mulkdor tomonidan tovarning yoki xizmatlarning narxiga qo'shiladi. Davlat korxonalari va monopoliyalar soliqning butun summasiga narxlarni oshirish bo'yicha juda katta imkoniyatlarga egadir. Tarmoq ichidagi raqobat yuksak bo'lganida va talab barqaror bo'lmagan holda soliqning muayyan hissasi tovarning ishlab chiqaruvchisi va sotuvchi tomonidan to'lanadi. Egri soliqlarning asosiy to'lovchisi pirovard oqibatda iste'molchilar bo'ladilar.

Egri soliqlar daromadlilikni, oilaviy ahvolni hisobga olmaydi. Hamma fuqarolar o'z daromadlarining miqdoridan qat'iy nazar, bunday soliqlarni to'laydilar, chunki egri soliqlarga tortiladigan turmush uchun zarur bo'lgan tovarlarni iste'mol qilishadi va xizmatlardan foydalanishadi.

Egri soliqlarning stavkalari qat'iy (tovar o'lchamining birligiga) va foizli (tovarining narxiga muayyan hissada) bo'ladi. Foizli stavkalar davlat uchun ko'proq foydalidir, chunki narxlar oshganida soliq tushumlari ham ko'payadi. Soliq stavkalarining oshirilishi ularning tovarlarning narxidagi hissasining ortishiga olib keladi.

Egri soliqlar aktsizlarni, davlatning fiskal monopoliyalarini va bojxona bojlarini o'z ichiga oladi. Aktsizlar undirilish usuliga qarab yakka tartibdagi (pivoga, shakarga, benzina va hokazo) va universal (qo'shilgan qiymat solig'i va boshqalar) turlarga bo'linadi.

Ular asosan xo`jalik aktlaridan va aylanmalardan, moliyaviy operatsiyalardan kelib chiqadi.

Soliqlarning ayrim turlarining nisbati jamiyatning rivojlanishiga qarab o`zgardi. XIX asrda va XX asr boshida undirilishining soddaligi bilan ajralib turadigan egri soliqlar asosiy ahamiyat kasb etgan edi. 20-yillardan boshlab ko`pgina mamlakatlarda to`g`ri soliqlar ko`proq ahamiyat kasb eta boshladi. Ikkinchi jahon urushidan so`ng rivojlangan mamlakatlarning soliq tizimida to`g`ri soliqlar alohida ahamiyatga ega bo`lib qoldi, daromad solig`i va korporatsiyalarning foydasidan olinadigan soliq ular ichida asosiy o`rin tutardi.

Yuqoridagilardan kelib chikib, xulosa kilganimizda, to`g`ri soliqlarni to`g`ridan to`g`ri soliq to`lovchilarning o`zi to`laydi, ya`ni soliqning huquqiy va haqiqiy to`lovchisi ham bitta shaxs hisoblanadi.

Egri soliqlarning huquqiy to`lovchisi mahsulotni ortuvchilar, ish, xizmatni bajaruvchilar hamda xizmat ko`rsatuvchilar, haqiqiy to`lovchisi esa iste`molchilar hisoblanadi.

Respublikamizda amal kilayotgan soliqlar hozirgi kunda yalpi ichki maxsulotning qariyb uchdan bir qismini taqsimlab, byudjetga jalb etadi va u orqali davlatning ijtimoiy zaruriy xarajatlari moliyalashtirishga yunaltiriladi. So`nggi yillarda to`g`ri soliqlarning salmog`i yalpi ichki mahsulot qiymatida bir oz kamayib, egri soliqlar salmog`i oshgan. Bu erda hozirgi sharoitda to`g`ri tendendiya mavjuddir, chunki egri soliqlar to`g`ridan- to`g`ri korxonaning investitsion faoliyatining susayishiga olib kelmaydi. To`g`ri soliqlar salmog`i YaIM qiymatida pasayishi korxonalarining moddiy-texnikaviy bazasini kengayishiga, qo`shimcha mahsulot ishlab chiqarishiga imkon yaratadi.

Keyingi yillarda resurs soliqlarining salmog`i ham ancha oshmoqda. Ular er, suv, va boshqa resurslardan samarali foydalanishni ta`minlaydi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida davlat o`zining ichki va tashqi vazifalarini, har xil ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy chora-tadbirlarni amalga oshirish uchun zarur bo`lgan mablag`larning asosiy qismini soliqlar orqali to`playdi. Jumladan, soliqlar respublika va mahalliy byudjetlar daromadlarini shakllantiradi, davlat ijtimoiy dasturlari uchun

moliyaviy negiz yaratadi, soliq to'lovchi shaxslarning tadbirkorlik faoliyatini boshqaradi, ularning tabiiy resurslardan unumli foydalanishga bo'lgan intilishini rag'batlantiradi, narx belgilashga ta'sir ko'rsatadi, aholining turmush darajasini tartibga solib turadi, imtiyozlar yordamida esa aholining kam ta'minlangan qatlamlarini ijtimoiy himoya qilishni tashkil etishga yordam beradi.

Soliq tizimi mohiyati jixatdan bir xil bo'lgan va markazlashgan pul fondiga tushadigan soliq turlarining yig'indisidir.

Umuman olganda iqtisodiyot tarmoqlaridan va aholining mehnatga layoqatli qismidan undiriladigan soliqlarning aksariyat qismi umumiylik xususiyatiga egadir. Lekin ayrim soliqlar va to'lovlar ham mavjudki, ular maqsadli xarakterga egadir. Shu nuqtai nazardan olib qaralganda soliqlar, ulardan foydalanish xususiyatiga ko'ra ham ikki guruhga bo'linadi:

1. Umumiy soliqlar-respublika hamda mahalliy byudjetlarga tushadi va qayta taqsimlanadi;

2. Maqsadli soliqlar-bevosita biror bir soha, tarmoq yoki ob'ektni rivojlantirish uchun sarflanadi va taqsimlanadi.

O'zbekiston Respublikasi davlat byudjeti daromadlari tarkibida soliqlarning o'rnini va ahamiyatini quyidagi jadval ma'lumotlari orqali ifodalash mumkin.

Yagona davlat byudjeti daromadlari tarkibida ularning salmog'i yuqoridagi ma'lumotlar bilan ifodalanadi.

Yuqoridagi ma'lumotlar tahlil qilinganda yuridik shaxslar soliqlari va boshqa to'lovlari byudjet daromadlarining asosiy qismini tashkil etishi ko'rinadi. Bu soliqlar davlat byudjeti xarajatlarini moliyalashtirishda mustahkamlikni, uzviylikni ta'minlaydi. Bu soliqlarsiz byudjetni rejali moliyalashtirishning iloji yo'qdir. Shuning uchun ularning ahamiyati byudjet daromadlarini shakllantirishda beqiyosdir.

4. Umumdavlat soliqlari hamda mahalliy soliqlar va yig'imlar

Respublikamizda asosan soliqlar byudjet tizimi daromadlarini shakllantiradi. Davlat byudjeti tizimi mamlakatning ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy va ma'naviy hayotini moliyaviy mablag` bilan ta'minlaydi va bu O'zbekiston Respublikasining byudjet tizimida umumrespublika byudjeti etakchi bo'g'indir. U umumdavlat resurslarining bir qismi bevosita davlat hokimiyatining ijro etuvchi va farmoyish beruvchi oliy organi - O'zbekiston Respublikasi hukumatida markazlashuvini ta'minlaydi. Markazlashgan resurslar umumdavlat ahamiyatiga molik bo'lgan, umuman olganda jamiyat manfaatlarini ifodalaydigan tadbirlarni (xalq xo'jaligi ahamiyatidagi qurilishlarni, eng muhim ijtimoiy tadbirlarni, mudofaa, boshqaruv, davlatning tashqi iqtisodiy aloqalari, davlatning moddiy va moliyaviy zaxiralarini) mablag` bilan ta'minlashga ishlatiladi. Umumrespublika byudjeti orqali milliy daromadni Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar, Toshkent shahriga taqsimlash va qayta taqsimlash jarayoni izga solib turiladi. Davlat umumrespublika byudjetidan davlat byudjetining bu bo'g'ini ijrosi yuzasidan respublikadagi hamma ishlarni muvofiqlashtirish uchun foydalanadi.

Qoraqalpog'iston Respublikasining byudjeti pul mablag`larini respublikaning tegishli davlat hokimiyati va boshqaruv organlari amalga oshiradigan ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish tadbirlarini moliyalashtirish uchun markazlashtiradi.

Mahalliy byudjetlar O'zbekiston Respublikasi byudjet tizimining muhim tarkibiy qismini tashkil etadi. Ular davlat hokimiyatining har bir mahalliy organi o'z faoliyatini amalga oshirishi uchun uning ixtiyorida aniq moliyaviy baza yaratadi. Mahalliy byudjetlar tizimi mahalliy talab-ehtiyojlarni to'laroq hisobga olish hamda davlat tomonidan markazlashgan tartibda amalga oshiriladigan tadbirlar bilan to'g'ri olib borish imkonini beradi, mahalliy hokimiyat organlari mahalliy byudjet daromadlarining ko'payishi va resurslarning tejamkorlik bilan sarflanishi to'g'risida tinmay g'amxo'rlik qiladi, chunki joylarda iqtisodiyot va madaniyatning yuksalish sur'atlari to'g'ridan-to'g'ri mahalliy xo'jalik zahiralari safarbar qilish, mablag`larni tejab ishlatish borasidagi ishlarni tashkil etish bilan bog'liq bo'ladi, bu esa o'z navbatida umuman O'zbekiston Respublikasi davlat byudjetining muvaffaqiyatli

bajarilishiga yordam beradi. Mahalliy byudjetlardan uy-joy-kommunal xo`jaligi va obodonlashtirish, maorif va sog`liqni saqlash muassasalari (maktablar, kasalxonalar, maktabgacha tarbiya muassasalari va boshqalar), ijtimoiy ta`minot sohasidagi tadbirlar mablag` bilan ta`minlanadi.

Respublikamizda soliqlar byudjet tizimi daromadlarini shakllantirishiga qarab asosan ikki guruhga bo`linadi:

O`zbekiston Respublikasi Soliq Kodeksining 6 moddasiga muvofiq umumdavlat soliqlariga quyidagilar kiradi:

- 1) yuridik shaxslardan olinadigan daromad (foyda) solig`i;
- 2) jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig`i;
- 3) qo`shilgan qiymat solig`i;
- 4) aktsiz solig`i;
- 5) yyer osti boyliklaridan foydalanganlik uchun soliq;
- 6) suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq.

Umumdavlat soliqlari har yili qonuniy tartibda belgilanadigan normativlar buyicha tegishli byudjetlar o`rtasida taqsimlanadi.

O`zbekiston Respublikasi Soliq Kodeksining 7 moddasiga muvofiq mahalliy soliqlar va yig`imlarga quyidagilar kiradi:

- 1) mol-mulk solig`i;
- 2) yer solig`i;
- 3) obodonlashtirish va infratuzilmani rivojlantirish solig`i;
- 4) jismoniy shaxslardan transport vositalariga benzin, dizel yoqilg`isi va gaz ishlatganlik uchun olinadigan soliq;
- 5) ayrim turlardagi tovarlarni sotish huquqini beruvchi litsenziya yig`imlari;
- 6) yuridik shaxslarni, shuningdek tadbirkorlik faoliyati bilan shug`ullanuvchi jismoniy shaxslarni ro`yxatga olganlik uchun yig`im.

Umumdavlat soliqlari asosan respublika byudjeti daromadlarini shakllantirishga qaratilgan bo`lsa, mahalliy soliqlar va yig`imlar mahalliy byudjetlar daromadlarini shakllantiradi.

Qoraqalpog'iston Respublikasida mahalliy soliqlar va yig'imlar soliq Kodeksi, O'zbekiston Respublikasining boshqa qonun hujjatlari, shuningdek Qoraqalpog'iston Respublikasining qonun hujjatlari bilan ham tartibga solinadi.

Ta'kidlab o'tish lozimki, umumdavlat soliq tushumlari har yili qonuniy tartibda belgilanadigan normativlar bo'yicha tegishli byudjetlar o'rtasida taqsimlanadi.

5. Yuridik va jismoniy shaxslardan olinadigan soliqlar va yig'imlar

Soliq munosabatlari mavjud bo'lishining asosiy shartlaridan biri - bu davlatning mavjudligi bo'lsa, ikkinchi sharti bo'lib soliqlarni to'lashga qobil bo'lgan soliq to'lovchilarning mavjudligidir. O'zbekiston soliqlar tizimi manbaiga qarab soliqlar yuridik va jismoniy shaxslardan olinadigan soliqlarga ajratiladi.

Soliq solish maqsadida yuridik shaxslar deganda mulkida, xo'jalik yuritishi yoki tezkor boshqaruvida mol-mulki bo'lgan va o'z majburiyatlari bo'yicha ushbu mol-mulk bilan javob beradigan, shuningdek mustaqil balansga va hisob-kitob varag'iga ega bo'lgan alohida bo'linmalar ham tushuniladi.

Yuridik shaxslardan olinadigan soliqlarga hamma egri soliqlar, korxonada daromadiga soliq, yer osti boyliklaridan foydalanganlik uchun, suv resurslaridan foydalanganlik uchun, ekologiya, savdo tashkilotlarini yalpi daromad solig'i, er solig'i, mol-mulk solig'i, kichik biznes uchun yagona soliq va boshqalar kiradi. Ba'zi soliqlarni (QQS, aktsiz) yuridik shaxslar ham jismoniy shaxslar ham to'laydilar. Jismoniy shaxslar to'laydigan soliqlarga daromadga soliq, er, mol-mulk soliqlari kiradi. Huquqiy shaxslardan olinadigan soliqlar davlat byudjeti daromadlarining hal qiluvchi qismini tashkil etadi. Bu soliqlarning muhim xususiyati naqd pulsiz shaklda korxonalar hisob (joriy) schyotlaridan byudjet schyotlariga ko'chirib qo'yiladi. Uni undirish oson va arzonga tushadi. Jismoniy shaxslardan olinadigan ba'zi soliqlar naqd pulga undirilganligi uchun uni to'lash qiyin kechadi. Bunday soliqlarga er, mol-mulk soliqlari, va qator yig'imlar kiradi. Soliq yig'ish xarajati ko'payib ketadi. Chunki, bu ish bilan maxsus tajribaga ega bo'lgan inspektorlar shug'ullanadi, hujjatlar (deklaratsiya, xabarnomalar, chaqiriqlar va boshqalar) ko'p yoziladi.

Jismoniy shaxslar soliqlari ichida eng yirigi fuqarolar jami daromadiga soliqdir. Bu soliq orqali fuqarolarning guruhlari daromadlarini boshqarib borish imkoniyati yaratiladi.

Yuqorida aytganimizdek, yuridik shaxslarning byudjetlarga to'laydigan soliqlari to'g'ri va egri soliq'larga bo'linadi.

To'g'ri soliq'lar daromad (foyda) soliqlari va resurslar soliqlaridan tashkil topadi. Egri soliq'lar esa qo'shilgan qiymat solig'i, aktsiz solig'i, bojxona bojidan iboratdir. Yuridik shaxslarning bu soliqlari byudjet daromadlarini asosiy qismini tashkil etishi quyidagi jadval ma'lumotlarida ko'rinadi.

Yuqoridagi ma'lumotlar ko'rsatadiki, yuridik shaxslar soliqlari ichida egri soliq'lar salmog'i ortib borishi tendentsiyasiga ega, to'g'ri soliq'lar salmog'i esa pasayib borish yo'nalishidadir. Bunday holat mahsulot ishlab chiqaruvchilarning hissasiga tushadigan soliq yukini kamaytirib, ularning ishlab chiqarish faoliyatini kuchaytiradi. Shu bilan birga to'g'ri va egri soliq'lar byudjetning mustahkam manbasiga aylanib uning o'ta ijtimoiy zarur bo'lgan xarajatlarini o'z vaqtida va uzluksiz moliyalashtirish imkonini yaratadi. Bularning ahamiyati beqiyos kattadir. Bu soliq'larsiz byudjetlarni rejali moliyalashtirish iloji yo'q.

Yuridik shaxslar soliqlari pul muomalasini mustahkamlashda ham katta ahamiyatga ega. To'g'ri soliq'lar yuridik shaxslarning xarajatlarga mo'ljallangan mablag'larini qisqartirib muomalaga oz pullarni chiqarishga olib keladi. Egri soliq'lar esa, tovarlar (ishlar, xizmatlar) tarkibida bo'lib, baho hisobiga muomaladagi ortiqcha pullarni muomaladan oladi. Shunday qilib soliq'lar pul muomalasini mustahkamlashda katta ahamiyatga ega bo'ladi.

Soliqlarning oshishi tovar (xizmat, ish) taklifini oshiradi, talabni kamaytiradi. Bu esa, pul emissiyasini kamaytiradi. Ammo taklifda real qiymati past bo'lganligidan inflyatsiyani paydo qilishi mumkin.

Yuridik shaxslar o'zlariga yuklatilgan soliq'larni hisoblash va byudjetga o'z vaqtida, to'liq to'lash javobgarligini olganlar. Ularning to'laydigan soliqlari asosan naqd pulsiz, ya'ni korxonalar, tashkilot, birlashmaning bankdagi hisob schyotlaridan mablag'ni ko'chirib, respublika yoki mahalliy byudjet schyotlariga o'tkazish yo'li

bilan amalga oshiradi. Qoida bo'yicha har qanday yuridik shaxs o'z soliq va boshqa majburiy to'lovlarni belgilangan vaqtda byudjetga to'liq o'tkazishga majburdir. Buning uchun ular soliq va boshqa to'lovlarning muddati kelgan kungacha pullarni o'tkazish hujjatlari bo'lmish to'lov topshirig'i, cheklarni yozib banklarga topshirgan bo'lishlari kerak.

Agar to'lov topshiriqlari o'z muddatida yozilib banklarga topshirilmagan bo'lsa soliq idoralari o'zlarining inkasso-to'lov talabnomalari orqali undirib oladilar. Har bir o'z vaqtida byudjetga o'tkazilmagan kun uchun o'tkazilishi kerak bo'lgan soliq summasi hisobidan 0,07 foiz penya hisoblanib soliqqa qo'shimcha ravishda byudjetga majburiy undiriladi. Albatta penya summasining ko'payishi korxonaning moliyaviy holatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Penya korxonaga uchun qo'shimcha soliqdir.

Shuning uchun har qanday xo'jalik sub'ektlari hisobchilari soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarni ularda belgilangan to'lov muddatigacha o'z vaqtida to'lab borishlari shart. Bunda ayniqsa bo'nak (avans) to'lovlarga ko'proq e'tibor qaratilishi lozim, chunki QQS, daromadga (foydaga) soliq va boshqalarda bo'nak to'lovlar soni ko'p bo'lganligidan boqimandaning ko'payishiga olib keladi. Hozirgi kunda bu boqimanda bilan kurash iqtisodiyotni barqarorlashtirishda muhim davlat tadbirlariga aylanmoqda.

Yuridik shaxslarning hamma soliqlari naqd pulsiz to'lanadi. Biroq, ayrim yig'imlar (davlat va bojxona bojlari) naqd pulli bo'lishi mumkin. Yuridik shaxslar soliqlarini naqd pulsiz to'lanishi juda katta iqtisodiy ahamiyatga ega. Pul o'tkazishlar tezlashadi, ijtimoiy xarajatlar tejaladi.

Jismoniy shaxslar deganda O'zbekiston Respublikasining fuqarolari, chet el fuqarolari va fuqaroligi bo'lmagan shaxslar tushuniladi. Moliya yilida soliq solinadigan daromad, mol-mulk, er, maydoni, transport vositalari va shu kabi boshqa predmetlarga ega bo'lgan jismoniy shaxslar ularga belgilangan soliqlarni to'laydilar.

O'zbekiston Respublikasida doimiy yashab turgan yoki moliya yilida boshlanadigan yoxud tugaydigan o'n ikki oygacha bo'lgan istalgan davr mobaynida 183 kun yoki undan ko'proq muddatda O'zbekistonda turgan jismoniy shaxs O'zbekiston Respublikasining rezidenti deb qaraladi. O'zbekiston Respublikasining

rezidenti bo'lgan jismoniy shaxslarga ularning O'zbekiston Respublikasidagi, shuningdek undan tashqaridagi faoliyati manbalaridan olingan daromadlari bo'yicha soliq solinsa, O'zbekiston Respublikasining rezidenti bo'lmagan jismoniy shaxslarga O'zbekiston Respublikasi hududidagi faoliyatdan olingan daromadlar bo'yicha soliq solinadi.

Umuman olganda mamlakatimiz soliq qonunchiligidan kelib chiqib soliqqa tortish nuqtai-nazaridan yuridik shaxslarni shartli ravishda quyidagicha guruhlashimiz mumkin:

1. Umumiy tartibda soliq to'lovchi yuridik shaxslar;
2. Mikrofirmalar va kichik korxonalar;
3. Qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqaruvchilari;
4. Savdo va umumiy ovqatlanish korxonalari;
5. Lotereyalar, totalizatorlar va tavakkalchilikka asoslangan boshqa o'yinlar o'tkazishga ixtisoslashgan yuridik shaxslar;
6. Tadbirkorlik faoliyatining ayrim turlari bilan shug'ullanuvchi yuridik shaxslar.

Umumiy tartibda soliq to'lovchi yuridik shaxslar quyidagi soliqlarni to'laydi:

- Foyda solig'i;
- Qo'shilgan qiymat solig'i;
- Aktsiz solig'i;
- Mol-mulk solig'i;
- Yer solig'i;
- Yer osti boyliklaridan foydalanganlik uchun soliq;
- Suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq;
- Obodonlashtirish va infratuzilmani rivojlantirish uchun solig'i.

Soddalashtirilgan soliq tizimiga o'tgan kichik korxonalar va mikrofirmalar quyidagi soliqlarni to'laydi:

- Yagona soliq to'lovi;
- Aktsiz osti tovarlarini ishlab chiqargan holda aktsiz solig'i;

– Yer solig`i osti boyliklaridan foydalanganda yer osti boyliklaridan foydalanganlik uchun soliq.

Qishloq xo`jaligi tovar ishlab chiqaruvchilari quyidagi soliqni to`laydi:

– Yagona er solig`i.

Savdo va umumiy ovqatlanish korxonalarini quyidagi soliqlarni to`laydi:

– Yalpi daromad solig`i;

– Mol-mulk solig`i.

Tadbirkorlik faoliyatining ayrim turlari (sartaroshxona, billiardlar, o`yin avtomatlari) bilan shug`ullanuvchi yuridik shaxslar quyidagi soliqni to`laydi:

– Qat`iy soliq.

Shuningdek yuqoridagi barcha yuridik shaxslar quyidagi yig`imlar, bojlar va boshqa majburiy to`lovlarni ham to`laydilar:

– Bojxona to`lovlari (bojxona bojlari va yig`imlari, aktsiz solig`i va tovarlarni import qilishda qo`shilgan qiymat solig`i);

– Davlat bojlari;

– Ayrim turlari bilan savdo qilish huquqi uchun yig`imlar;

– Davlat maqsadli fondlariga ajratmalar (byudjetdan tashqari pensiya fondi, respublika yo`l fondi, bandlik fondi);

– Ro`yxatga olganlik uchun yig`im.

Jismoniy shaxslar to`laydigan soliqlar va yig`imlar tarkibi quyidagilardan iborat:

– Jismoniy shaxslarning daromadiga solinadigan soliq;

– Mol-mulk solig`i;

– Yer solig`i;

– Jismoniy shaxslardan transport vositalariga benzin, dizel yonilg`isi va gaz ishlatganlik uchun olinadigan soliq;

– Suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq;

– Yer osti boyliklaridan foydalanganlik uchun soliq;

– Yagona bojxona to`lovi (import boji, qo`shilgan qiymat solig`i va yig`im o`rniga joriy etilgan);

- Import uchun aktsiz solig`i;
- Davlat boji;
- Savdo huquqini beruvchi yig`im, shu jumladan tovarlarning ayrim turlari bilan savdo qilish huquqi uchun yig`imlar;
- Tadbirkorlik faoliyati bilan shug`ullanuvchi jismoniy shaxslarni ro`yxatga olganlik uchun yig`im.

Yuqorida qayd etilganlardan xulosa qilib aytishimiz mumkinki, mamlakatimiz soliq qonunchiligiga muvofiq soliq to`lovchilar ikki katta guruhga, ya`ni yuridik va jismoniy shaxslar guruhiga bo`linadi va ularning faoliyat ko`rsati xususiyatidan kelib chiqib yana tarkibiy qismlarga ajratish mumkin. Respublikamiz davlat byudjeti daromadlarini shakllantirishda yuridik shaxslar to`laydigan soliqlar katta ahamiyatga egaligini yuqoridagi ma`lumotlardan bevosita ko`rishimiz mumkin.

6. O`zbekiston Respublikasi soliq tizimining shakllanish va rivojlanish bosqichlari

Mustaqillik yillarida soliq tizimi islohoti rivojlanishini yaqqol ko`rsatish uchun shu davrni uch bosqichga bo`lib ko`rsatish mumkin.

Birinchi bosqich 1991-1994 yillar - O`zbekistonning o`z soliq tizimini tashkil etish va soliqlarning xazinaviy ahamiyatini oshirish bosqichidir.

Respublikamizning o`z soliq tizimini yaratishda 1991 yil 15 fevralda qabul qilingan “Korxonalar, tashkilotlar va birlashmalardan olinadigan soliqlar to`g`risida”gi qonun birinchi qonun bo`ldi. U o`zida birinchi marta soliq tizimining tuzilishi va ishlashining umumiy asoslarini aniqlab berdi, soliqlarni hisoblash va undirish tartibini o`rnatdi.

1992 yil 9 dekabrda qabul qilingan “O`zbekiston Respublikasi fuqorolari, chet el fuqorolari va fuqoroligi bo`lmaganlardan olinadigan daromad solig`i to`g`risida”gi qonunga bir qancha o`zgarishlar bilan qabul qilindi. Bu qonunga binoan, soliq ob`ekti kengaytirildi, ya`ni ilgari daromad solig`ini jamoa xo`jaligi orqali to`lab yurgan jamoa a`zolari to`g`ridan to`g`ri o`zlari to`laydigan bo`ldilar.

1993 yil 7 mayda O`zbekiston Respublikasining “Mahalliy soliqlar va yig`imlar

to'g'risida" gi qonuni qabul qilindi. Bunday soliqlarga jismoniy shaxslarning mulk solig'i, er solig'i, kurort zonalarida ishlab chiqarish ob'ektlari qurilish solig'i, reklama solig'i, avtomobil vositalarini qayta sotish solig'i, transport vositalarini egalardan soliqlar va 13-ta har xil yig'imlar kiritildi.

Korxonalar soliqlari to'g'risidagi qonunga 1993 yil 7 mayda o'zgarishlar kiritilib chet el valyutasida olinadigan tushumdan soliq joriy etildi. Bu soliqdan Respublika valyuta fondiga ajratma avval 25%, keyinchalik 10% qilib belgilandi. Demak, soliq islohotining birinchi bosqichida soliqlarning xazinaviy samaradorligiga erishish chora tadbirlari keng amalga oshirildi, O'zbekistonning o'z soliq tizimi joriy etildi.

Korxonalardan undiriladigan o'rmondan olinadigan daromad solig'i va bir qator boshqa soliqlar bekor qilindi. Daromad (foyda) solig'i; qo'shilgan qiymat solig'i; aktsiz solig'i; mol-mulk solig'i; respublikadan tashqariga olib chiqiladigan mahsulotlar va xom ashyo resurslariga soliq joriy etildi.

1993 yilda ishlab chiqilgan tartibga ko'ra asosiy vositalar hisoblangan amortizatsiyaning 30 foizi byudjetga o'tkazildi.

Xazinani to'ldirish, shuningdek resurslardan oqilona foydalanishini ta'minlash maqsadida 6 foizli resurslar solig'i joriy etildi. Shuningdek, 1991 yil 15 fevraldagi «O'zbekiston Respublikasi fuqarolari, xorijiy fuqarolar va fuqaroligi bo'lmagan shaxslardan olinadigan daromad solig'i to'g'risida»gi qonunga bir qator o'zgartishlar kiritildi.

1993 yil 7 may kuni «Mahalliy soliqlar va yig'imlar to'g'risida»gi qonun qabul qilindi va ushbu qonunda ularga ta'rif berildi. Jismoniy shaxslar mol-mulkiga solinadigan soliq, er solig'i, kurort zonalaridagi ishlab chiqarish maqsadlaridagi ob'ektlar qurilishiga solinadigan soliq, reklama solig'i, avtotransport vositalarni olib sotganlik uchun soliq, ularning egalari solinadigan soliq-jami 19 turdagi har xil soliqlar va yig'imlar mahalliy soliqlar guruhiga kiritildi. 1993 yilning 7 mayida «Korxonalar, birlashmalar va takshkilotlardan olinadigan soliqlar to'g'risida»gi qonunga qo'shimchalar kiritildi.

Soliq islohotlarining ikkinchi bosqichi soliqlarni bozor iqtisodi talablariga moslashtirish va korxonalarining ishlab chiqarishni rag'batlantirishga qaratish

davridir. Bu davrga 1995 —1997 yillar to`g`ri keladi.

Bu davrda soliqlar ishlab-chiqarish samaradorligini oshirishga ta`sirini kuchaytirishga bag`ishlandi. Ularga soliqlardan xilma-xil imtiyozlar berildi. Ayniqsa, yuridik shaxslarning foydaga (daromad) solig`idan imtiyozlar ko`p edi, 1995 yildan boshlab korxonalar har bir foiz maxsulot ishlab chiqarish hajmini ko`paytirgani uchun 0,3 %dan foydaga soliq stavkasi kamaytirildi.

Xalq xo`jaligini iqtisodiy jihatdan barqarorlashtirish va tuzilmaviy jihatdan qayta qurish soliq tizimini isloh qilishni talab etdi va ko`plab korxonalar va tashkilotlarning foyda solig`ini daromad solig`i to`lashga o`tishi amalga oshirildi. Uning o`rtacha stavkasi 37 foiz etib belgilandi. Soliq to`lovchilar uchun imtiyozlar ko`zda tutildi. 1995 yildan boshlab soliq tizimini birxillashtirish boshlandi. Bir qator kam samarali soliqlar: respublika tashqarisiga olib chiqiladigan xom ashyo resurslari uchun soliq, hisoblab yozilgan amortizatsiyadan byudjetga 30 foiz unidirish va boshqalar bekor qilindi. Jamoa xo`jaligi a`zolari va xalq xo`jaligining boshqa sohalarida ishlayotganlar uchun soliqqa tortishning yagona tartibi o`rnatildi. Ya`ni, jamoa xo`jaligi a`zolari mehnatiga haq to`lash jamg`armasini soliqqa tortish bekor qilindi va ularga nisbatan fuqarolar daromad solig`i to`g`risidagi qonunchilik tatbiq etildi. Fuqarolar daromadiga solinadigan soliq shkalasi o`zgartirildi.

Sarmoyadorlar uchun rag`batlantirishlar soliq tizimining barqarorlashuviga ko`mak beradi. 1996 yilning 1 yanvarigacha ro`yxatdan o`tkazilgan xorijiy sarmoya ishtirokidagi korxonalarga soliqqa tortish tizimida daromad yoki foydani soliqqa tortishni tanlash huquqi taqdim etildi, boshqa barcha xo`jalik yurituvchi sub`ektlar esa, daromad solig`iga o`tkazilgan.

Soliqlarni bozor munosabatlarida qatnashishini kuchaytirish uchun ularning hammasi uchun yagona huquqiy asos O`zbekiston Respublikasining Soliq kodeksi 1997 yil 24 aprelda qabul qilindi.

Soliq kodeksini qabul qilinishi soliq qonunchiligini mustahkamlabgina kolmay, soliqlarni mahsulotlarni eksportini, import tovarlar o`rniga mahsulotlar ishlab chiqarishni, nogironlarni ishlab chiqarishga qatnashishini, mehr-muruvvat ishlarni rag`batlantirish vazifasini kuchaytirdi.

Soliq islohotining uchinchi bosqichi 1998 yildan hozirgi vaqtgacha davom etmoqda. Bu bosqichni soliq tizimida soliqlarni ixchamlashtirish kontseptsiyasining boshlanish davri deb atash mumkin.

Bu bosqichda soliq to'lovchi yuridik shaxslarga imkoni boricha soddalashgan, ixchamlashgan soliq tizimi joriy etilib, ularning soliq hisoblari, hisobotlarini, soliq tulashtirish muddatlarini ixchamlashtirildi.

Ixchamlashtirilgan soliq to'lashga o'tishning huquqiy asoslari qishloq xo'jalik tovar ishlab chiqaruvchilar uchun yagona er solig'i O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqaruvchilar uchun yagona er solig'ini joriy etish to'g'risida"gi 1998 yil 10 oktyabrdagi PF-2086-son Farmoni bilan 1999 yildan boshlab, kichik korxonalar uchun yagona soliq to'lash O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Kichik korxonalar uchun ixchamlashtirilgan soliqqa tortish tizimiga o'tishni qo'llash to'g'risida"gi qarorga asosan (1998 yil 15 aprel 159-son) 1998 yildan boshlab va O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Savdo va ijtimoiy ovqatlanish korxonalarini soliqqa tortish tizimini takomillashtirish to'g'risida"gi Farmoni (1153-son 10 aprel 1998 yil) bilan savdo va umumiy ovqatlanish korxonalarini 1998 yildan boshlab yalpi daromaddan soliq va mulk solig'ini to'laydigan bo'ldi.

Soliq tizimini ixchamlashtirish soliq hisoblovchi xodimlar, davlat soliq idoralari va bank xodimlarining ko'p minglab soat vaqtlarini iqtisod qilishga, ularni korxonalar faoliyati tahliliga bag'ishlashga imkoniyat yaratmoqda.

Mustaqillik yillarida soliq tizimini rivojlantirish o'zining natijasini asta-sekin berib bormoqda. Kichik korxonalarining mamlakat ichki mahsuloti ishlab chiqarishdagi salmog'i ortib bormoqda.

Mustaqillik yillarida O'zbekiston o'zining mustaqil soliq tizimiga ega bo'ldi va uni takomillashtirish borasida yangi izlanishlar davom etmoqda.

Shuni ta'kidlab o'tish joizki, Respublika iqtisodiyotida soliqlarning tutgan muhim o'rnini borligini nazarga olgan xolda Respublikada olib borilayotgan soliq islohotlariga katta e'tibor berish lozim. Toki bu islohotlar Respublikamiz iqtisodini ravnaq topishiga, aholi turmush darajasini ko'tarishga doimo xizmat qilsin.

1997 yil 24 aprelida o'zbekiston Respublikasi Soliq Kodeksining tasdiqlanishi soliq tizimini isloh qilishning hozirga qadar amalga oshirilayotgan uchinchi bosqichining boshlanishi ifodasi ekanligi tamoman qonuniy holdir.

Soliq kodeksi amalga kiritilishi bilan soliqqa tortishning barcha asos bo'luvchi me'yorlarini yagona hujjatga jamlash; soliq imtiyozlarini tizimlashtirish; foyda, mulk, qo'shilgan qiymatni hisobga olish va soliqqa tortishning xalqaro tizimini joriy etishga imkon yaratildi.

Uchinchi bosqichda yuridik shaxslarga, birinchi navbatda kichik va o'rta korxonalar uchun soliqqa tortish, hisobga olish va hisobotning soddalashtirilgan tizimi barpo etildi. Kichik tadbirkorlik sub'ektlari ixtiyoriy asosda umumdavlat va mahalliy soliqlar hamda yig'imlar jamlanmasi o'rniga yagona soliq to'lay boshladilar. Vazirlar Mahkamasining 1998 yil 15 apreldagi 159-son qarori bilan Kichik korxonalar uchun soliqqa tortishning soddalashtirilgan tizimini qo'llash tartibi tasdiqlandi.

Yagona soliqning soliqqa tortiladigan oborotlarga nisbatan foizlarda quyidagi stavkalari belgilandi:

Savdo (xarid, vositachi, ulgurji sotish, ta'minot korxonalari)- 25 foiz;

qishloq xo'jaligi korxonalari – 5 foiz;

xalq xo'jaligining boshqa sohalari korxonalari – 10 foiz;

Agar ilgari aktsizlanadigan tovarlarni ishlab chiqaruvchi korxonalar soddalashtirilgan soliqqa tortish tizimi kirmagan bo'lsa, 1999 yilning 1 oktyabridan boshlab ular aktsiz solig'ini to'lash sharti bilan mazkur tizimni qo'llashlari mumkin.

Vazirlar Mahkamasining 1998 yil 10 apreldagi 153-son qarori bilan tasdiqlangan Savdo va umumiy ovqatlanish korxonalarini soliqqa tortish tartibiga muvofiq yalpi daromad savdo korxonalari uchun yagona soliqqa tortish ob'ekti bo'ldi.

1999 yildan boshlab qishloq xo'jalik kooperativlari (shirkatlari), fermer xo'jaliklari, agrofirmalar, qishloq xo'jalik mahsulotlarining boshqa ishlab chiqaruvchilari Prezidentning «Qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqaruvchilari uchun yagona er solig'ini amalga kiritish to'g'risida»gi Farmoni hamda Vazirlar Mahkamasining 1998 yil 26 dekabrda 539-son qarori asosida ishlab chiqilgan

byudjet bilan hisob-kitoblar mexanizmiga ko`ra yagona er solig`i to`lovchilari bo`ldilar. U amaldagi barcha umumdavlat (alkogolli mahsulotlarga aktsiz solig`idan tashqari) hamda mahalliy soliqlar va yig`imlar jamini to`lash o`rniga amalga kiritildi. Shuningdek, ushbu soliq turiga doir imtiyozlar ham belgilandi. Bu qishloq mehnatkashlariga hisobot hujjatlarini qisqartirish imkonini beruvchi soliqqa tortishning soddalashtirilishiga yana bir yorqin misoldir.

2002 yildan boshlab davlat soliq siyosatida mahsulot ishlab chiqaruvchi korxonalaridan soliq og`irligini yanada kamaytira borish, chetga qat`iy almashtiriladigan valyutada mahsulotlarni eksport qilganlarga ham daromadga (foydaga) soliqdan, ham mol-mulk solig`idan pasaytirilgan regressiv soliq stavkasi qo`llash siyosatini yurgizish joriy etila boshlandi. Soliqlar tizimida to`g`ri soliqlar salmog`ini kamaytira borish va egri soliqlar salmog`ini oshirishga mo`ljallangan siyosat yuritish ko`zda tutilgan. Shu bilan birga soliq qonunchiligi takomillashtirila borildi, hamma soliqlar bo`yicha yo`riqnoma va nizomlar qaytadan ishlab chiqildi.

2003 yildan boshlab samarasiz, byudjetga tushushini qiyinlashtiradigan quyidagi soliqlar va to`lovlar bekor qilindi. Bular: reklama solig`i, avtotransport vositalarini olib sotish solig`i, me`yoridan ortiq sotilmagan tayyor maxsulot qoldig`i uchun 2 foizli haq hamda tabiatni ifloslantiruvchi chiqindilarni joylashtirish uchun haqlardir. 2003 yildan boshlab 2002 yilda joriy etilgan chakana savdo sohasida faoliyat ko`rsatuvchi mikrofirmalar va kichik korxonalar uchun belgilangan daromaddan yagona soliq, savdo va umumiy ovqatlanish korxonalari uchun yalpi tushumdan yagona soliq solish davom ettirildi. Soliq bazalari va stavkalariga ham o`zgartishlar kiritilgan.

2004 yilda ham qator soliq islohotlari amalga oshirilib, bunda, yuridik shaxslardan olinadigan daromad (foyda) solig`i va jismoniy shaxslar daromad solig`i stavkalari bir necha darajaga kamaytirilgan bo`lsa, resurs soliqlari stavkalari oshirildi. Yagona soliq tizimiga o`tgan mikrofirma va kichik korxonalar foydali qazilmalar qazib olganida yagona soliq bilan birgalikda yer osti boyliklaridan foydalanganlik uchun soliqni ham to`laydigan bo`ldilar. Shuningdek, ayrim soliq imtiyozlari bekor qilindi. Soliq tizimidagi islohotlar xo`jalik yurituvchi sub`ektlarning investitsion

faolligini oshirishga, ularning import o`rnini bosuvchi va eksport faoliyatini rag`batlantirishga, shuningdek, ularning resurslardan samarali va oqilona foydalanishini rag`batlantirishga qaratildi.

Tayanch so`z va iboralar

1. Soliq tizimi, egri soliqlar, to`g`ri soliqlar, umumdavlat soliqlari, mahalliy soliqlar va yig`imlar, yuridik shaxslar to`laydigan soliqlar, jismoniy shaxslar to`laydigan soliqlar, oborotdan olinadigan soliqlar, daromaddan olinadigan soliqlar, mol-mulk qiymatidan olinadigan soliqlar.

Nazorat savollari.

1. Soliq tizimiga ta`rif bering?
2. Soliq tizimining iqtisodiy mohiyati va ahamiyati nimada?
3. O`zbekiston Respublikasi soliq tizimini guruhlab bering?
4. Ob`ektiga qarab soliqlar necha guruhga bo`linadi?
5. To`g`ri va egri soliqlarni farqlarini aniqlab bering?
6. Egri soliqlarga qaysi soliqlar kiradi?

8-mavzu: Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida soliqlar va makroiqtisodiy holatning uzviy bog`liqligi.

Reja.

1. Soliq siyosatining makroiqtisodiy samarasi.
2. Soliq yuki, uni aniqlash tartibi.
3. Laffer egri chizig`i va uning elastlikligi.
4. Soliqlarni yalpi talab va yalpi taklifga ta`siri.
5. Soliqlar va investitsiyalarning o`zaro bog`liqligi.

1. Soliq siyosatining makroiqtisodiy samarasi

Iqtisodiyotning samarali rivojlanishi ko`p darajada davlat tomonidan iqtisodiy jarayonlarni boshqarishni to`g`ri tashkil etishga bog`liq bo`lib qolmoqda. Shu tufayli ham O`zbekiston Respublikasining bozor munosabatlariga o`tish xususiyatlaridan biri davlatning iqtisodiy o`zgarishlarning tashabbuskori va bosh islohotchisi qilib belgilanganidir.

Bozor munosabatlariga o`tishning qiyin davrida aholining manfaatlarini faqat kuchli qayta taqsimlash vositasiga ega bo`lgan davlatgina himoya qilishga qodirdir. Bozor iqtisodiyotiga o`tishning dastlabki yillaridanoq davlat iqtisodiyotni tartibga solishda soliqlardan ushbu kontseptsiyaga asoslangan holda foydalanib kelmoqda.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida mamlakat iqtisodiyotining rivojlanish darajasi, boshqa ko`pgina omillar bilan bir qatorda, unga nisbatan yurgizilayotgan soliq siyosatiga ham bevosita bog`liqdir. Davlat soliq siyosatini ishlab chiqib va uni hayotga tatbiq etib, iqtisodiy rivojlanishga ijobiy yoki salbiy ta`sir ko`rsatadi. Shu boisdan davlat soliq siyosati orqali makroiqtisodiy samaradorlikka erishishi mumkin.

Soliq siyosatini amalga oshirishda xizmat qiladigan soliq dastaklari (imtiyozlar, stavkalar, soliqqa tortiladigan bazani shakllanishi va boshqalar) kuchli ta`sir etuvchi va qiyin boshqariladigan soliq qurollaridir. Masalan, soliq to`lovchilarga keng soliq imtiyozlarini berish byudjetning daromadlarini shakllantirish nuqtai nazaridan butunlay teskari oqibatlarga olib kelishi mumkin.

Boshqa tomondan esa, soliq imtiyozlarining har tomonlama bekor qilinishi tadbirkorlik faolligiga salbiy ta'sir ko'rsatishi va korxonalarining ishlab chiqarish hamda noishlab chiqarish sohaslariga kapital qo'yilmalarning sezilarli kamayishiga sabab bo'ladi. Buning oqibatida ba'zi tarmoqlardagi mavjud muvozanat buziladi.

O'zbekiston Respublikasida mustaqillik yillarida yurgizilayotgan iqtisodiy siyosatning tarkibiy qismi bo'lgan soliq siyosati mustaqil ravishda yurgizilayotgan soliq siyosati hisoblanib, uning markaziy vazifalaridan biri sifatida respublikamizda bozor munosabatlarini qaror toptirish va uni rivojlantirishga xizmat ko'rsatish qaralmoqda. Bozor iqtisodiyoti sharoitida tadbirkorlik muhitini yaratish va uni rivojlantirish alohida ahamiyat kasb etganligi uchun soliq siyosati ham bizning respublikamizda tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlashga qaratilganligi, shakshubhasizdir.

Bir vaqtning o'zida puxta ishlab chiqilgan soliq siyosatining hayotga qanday tadbiq etilishi shu siyosatni amalga oshirishda qo'llanilishi lozim bo'lgan soliq mexanizmiga uzviy bog'liqdir.

Soliq siyosatining makroiqtisodiy holatga ta'siri juda katta bo'lib, mamlakatda yaratiladigan yalpi ichki mahsulot va milliy daromadning o'zgarishi soliq siyosatining samarasiga bevosita bog'liqdir. Soliq siyosatining makroiqtisodiy holatga ta'sirini soliqlarning yalpi talab va yalpi taklifga, investitsion muhitga, iste'molga, iqtisodiy barqarorlikka ta'siri kabilar bilan baholash mumkin.

Soliq siyosatini amalga oshirishda muhim bir mezon bo'lib soliq stavkalari hisoblanadi.

Soliq stavkalarining o'zgartirilishi bevosita talablar yig'indisiga ta'sir qiladi. Iste'molning ham, investitsiyalarning ham hajmi soliqlarning katta-kichikligiga bog'liq bo'ladi. Masalan, byudjetga soliq tushumi kamayib, davlat xarajatlari avvalgicha qolgan paytda iste'mol va investitsiya xarajatlarining o'sishi rag'batlantiriladi.

Yalpi talab qanchalik ko'paygani bilan u iqtisodiyotni ishlab chiqarish imkoniyatlari (mavjud resurslar va texnologiyalarning shartli miqdori va sifati) doirasidan tashqariga «surib qo'yishga» qodir bo'lmaydi. Ishlab chiqarish imkoniyatlari chegarasiga yaqinlashganda yig'ma talabning o'sishi asosan real ishlab

chiqarishning emas, balki narxlarning ko'tarilishi hisobiga ro'y beradi. Binobarin, rag'batlantiruvchi soliq-byudjet siyosati iqtisodiyot pasayish vaziyatida bo'lgandagina chinakam ijobiy samara beradi. Soliq siyosati olib borilayotganda qisib chiqarish deb ataladigan vaziyat bilan to'qnashuv ro'y beradi. Masalan, davlat xarajatlari o'zgarmay turgan sharoitda soliq tushumlari kamaydi (yoki aksincha, davlat xarajatlari ko'payib, soliq tushumlari esa avvalgi darajasida qoldi). Davlat xarajatlari va daromadlari o'rtasidagi farqning ortishini (byudjet kamomadining o'sishini) davlat qarzlar hisobiga qoplashga majbur. Bunda davlat obligatsiyalar chiqarishi mumkin, bu obligatsiyalarning sotilishi moliya bozori mablag'laridan foydalanish imkonini beradi. Bunday sa'y-harakat moliya bozorida milliy jamg'armalar taklifi kamayishiga olib keladi. Natijada foiz stavkalari ko'tariladi va xususiy investitsiyalar hajmi tushib ketadi. Biz ko'rgan holatda soliqlarning kamayishi tufayli kelib chiqqan byudjet kamomadining o'sishi xususiy investitsiyalarni «surib chiqaradi»ki, buning natijasi o'laroq, yalpi talab darajasi o'zgarmay qoladi. Binobarin, qisqa muddat ichida surib chiqarish samarasi amal qilmaydi yoki sezilmaydigan darajada ro'y beradi: moliya bozori takomillashmagani (korxonalar kapital mablag' sarflash uchun pul oladigan kredit haqidagi bitimlar ilgari tuzib qo'yilgani) sababli investitsiyalar va jamg'armalar uzoq istiqboldagina tenglashadi.

Soliq siyosatining samaradorligi sof eksport samarasi bilan cheklanadi. Biz aniqlaganimizdek, soliqlarning kamaytirilishi milliy jamg'armalar miqdorini kichraytiradi hamda ichki foiz stavkalarini kattalashtiradi. Bunday vaziyat oqibatda faqat ichki (milliy) investitsiyalarning qisqarishigagina emas, balki mamlakatga chet el kapitalining oqib kirishi tezlashishiga ham olib keladi. Mazkur holatda xorij investitsiyalari o'sib borayotgan ichki foizli stavkalar bilan rag'batlantiriladi. Chet el kapitalining oqib kelishi milliy valyutaga talabni oshiradi. Natijada valyuta kursi ko'tariladi, sof eksport miqdori qisqaradi. Valyuta kursi ko'tarilganida milliy tovarlar jahon bozorida ancha qimmatlashadi, xorij tovarlari esa ichki bozorda arzonlashadi. Shunday qilib, soliqlarni kamaytirish tufayli jamiyat xarajatlarining kengayib ketishi eksportning qisqarishi va importning o'sishi bilan bog'liq yalpi talabning pasayishi hisobidan qisman tekislanadi. Bunday samara qayd etilgan valyuta kurslari sharoitida amal qilmaydi: soliqlar

kamaytirilganida valyuta kursi avvalgi darajasida qoladi hamda sof eksport tegishli ravishda o`zgarmaydi.

Yuqoridagilardan xulosa qilib aytish mumkinki, rag`batlantiruvchi soliq siyosati faqat qisqa muddatli turkumiy tebranishlar oqibati bo`lgan iqtisodiy pasayish sharoitida, faqat qayd etilgan valyuta kurslari paytida sezilarli makroiqtisodiy samara beradi. Vaqtning uzoq oraliqlarida esa u ta`sirli bo`lmaydi.

Endi soliqlarni qisqartirish oqibatlarini yalpi taklifga ta`sirini ko`rib chiqaylik. Mazkur tadbirning samarasi shundan iboratki, bunda taklifning egri chizig`i o`ngga qarab siljiydi - soliqlarning pasaytirilishi xarajatlarning qisqarishini (bu holat tadbirkorlarni ishlab chiqarishni kengaytirishga rag`batlantiradi) hamda «sof» ish haqining o`shirishini (bu holat esa yollanma xodimlarni mehnat taklifini ko`paytirishga rag`batlantiradi) anglatadi. Bunda (soliqlarning kamaytirilishi oqibatida) yalpi talab odatda yalpi taklifga nisbatan ko`proq o`sib boradi. Shuning uchun ham ishlab chiqarishning kengayishi bilan bir qatorda narxlarning umumiy darajasi ko`tarilishi kuzatiladi.

Biroq yig`ma taklif darajasining o`zgarishi uzoq davom etadigan murakkab jarayondir. Shuning uchun ham makroiqtisodiy barqarorlik maqsadiga erishish uchun davlat eng avvalo yalpi taklifga emas, balki yalpi talabga ta`sir ko`rsatishga intiladi. Buning ustiga, hozirgi zamon iqtisodchilarining aksariyati hisoblashicha, makroiqtisodiy beqarorlik (iqtisodiy turkumlar) asosan yig`ma talab beqarorligining oqibatidir. Masalan, iqtisodiyot yalpi talabning salbiy o`zgarishi ta`siri tufayli pasayish jarayonini boshdan kechirmokda. Bunday holatda davlat jamiyatning yig`ma xarajatlarini soliqlarni kamaytirish va davlat xarajatlarini kengaytirish vositasida rag`batlantirishga intiladi. Agar hukumat iqtisodiyotning «zo`riqishi»dan xavotirlansa yoki pulning qadrsizlanish sur`atlarini sekinlashtirishni istasa, u holda o`zining moliya siyosatini qattiq olib borishda soliqlarni oshirishi va davlat xarajatlarini qisqartirishi lozim bo`ladi.

2. Soliq yuki, uni aniqlash tartibi

Soliqqa tortish nazariyasi va amaliyotida soliq yukining eng qulay holatini aniqlash muammosi doimo mavjud bo`lib kelgan.

Soliq tushumlarining darajasi nafaqat ijtimoiy-iqtisodiy omillar ta`sirida yuzaga keladi, balki soliq tizimidan samarali foydalanishga va uning o`z vazifalarini qay darajada bajarishiga ham bog`liq bo`ladi. Bu funktsiyalarning ta`siri haqida xo`jalik sub`ektlaridagi soliq yuki orqali mulohaza qilish mumkin.

Soliq yukining umumiy darajasini belgilash orqali iqtisodiyotni tartiblashning ham ahamiyati tobora ortib bormoqda.

Iqtisodiyotni tartiblashga soliqlar orqali ta`sir o`tkazishda soliq yuki darajasi, uning iqtisodiy taraqqiyot jarayoniga aholining turmush darajasiga ta`siri ko`pgina iqtisodchi olimlar tomondan o`rganib chiqilgan. Soliq yukining muayyan davr uchun asoslangan, adolatli va real variantlarining qo`llanilishi ko`pgina rivojlangan davlatlarda iqtisodiyotning samarali rivojlanib borishini ta`minlamoqda. Iqtisodiyotni soliqlar orqali boshqarishda, xususan, tarmoqlar o`rtasidagi muvofiqlikni ta`minlashda soha va tarmoqlarda soliq yukining tegishli holatini o`rganish lozim bo`ladi.

Xo`jalik sub`ektlariga soliq yuki davlat soliq siyosatining natijasi bo`lib, har qanday soliq tizimining sifat tavsifini ko`rsatadi. Shu bilan bir qatorda, olinayotgan soliqlar darajasi, bir tomondan, ijtimoiy ishlab chiqarishning samaradorligi, boshqa tomondan esa, davlatning moliyaviy resurslarga bo`lgan ehtiyoji miqdori bilan belgilanadi. Shu sababli, soliq yukining og`irligini kamaytirish, birinchi navbatda, davlat xarajatlarini qisqartirish va ijtimoiy xizmatlarning to`lovlilik darajasiga bog`liq bo`ladi.

Ayrim mutaxassislar soliq tizimining samaradorligini YaIMda soliqlarning hissasi bilan bog`laydilar. Boshqa bir guruhdagi mutaxassislar esa soliq yukini to`lovlarning barchasini birlashtirish yo`li bilan hisoblashni tavsiya etadilar. Bunda byudjetdan tashqari fondlarga va mahsulotni sotish hajmiga ajratmalar ham soliq yukining tarkibiga kiritiladi.

Jamiyat a`zolariga soliq og`irligining taqsimlanish darajasini tavsiflab aytish mumkinki, ishlab chiqarishdagi aksariyat soliqlar, xususan, egri soliqlar tovar tannarxi tarkibiga kiritiladi va pirovard natijada iste`molchi zimmasiga tushadi. Aholining soliq yukini, jon boshiga soliq salohiyatini olinadigan o`rtacha boshiga daromadga nisbatan aniqlash mumkin.

Shu asosda butun mamlakatning soliq salohiyatini hisoblashda, barcha soliq summasi va sug`urta badallarining majmui sifatida hisoblash soliq yukini hisoblashda yollangan xodimlar mehnatiga haq to`lashda har bir so`miga barcha soliqlar summasining, shuningdek, soliq yuki salmog`ini, yalpi qo`shilgan qiymat salmog`i ulushi bilan aniqlanib, uni aholining soliq yuki koeffitsientiga tuzatish (ko`paytirish) kiritish taklif etiladi.

Yuqorida ko`rib chiqilgan soliq yukini YaIMdagi soliq ulushi sifatida hisoblash metodologiyasi juda oddiy va tushunarlidir. Shuning uchun u chet mamlakatlarda keng qo`llaniladi. Ayni paytda, bu metodologiya turli ishlab chiqarish tarmoqlariga va iqtisodiyotning turli sektorlariga mansub bo`lgan korxonalar uchun, uni taqqoslab mikrodarajadagi soliq yuki darajasini tadqiq etish imkonini bermaydi.

Hozirgi paytda O`zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi va Davlat soliq qo`mitasi yuridik shaxslarga soliq yukini hisoblashning metodologiyasini tavsiya etgan. Unda soliq yuki barcha hisoblangan soliqlar, yig`imlar va boshqa majburiy to`lovlar, byudjetdan tashqari fondlarga to`lovlarning hisobga olingan summasi, mahsulot sotish hajmiga va boshqa sotuvdan tushumni o`z ichiga olgan nisbat orqali aniqlanadi.

Ish haqini to`lash bo`yicha xarajatlarning ortishi byudjetdan tashqari fondlarga to`lovning ko`payishiga ta`sir etadi. Soliq yukining ortishiga, shuningdek, soliq to`lovlarning byudjetga o`z vaqtida o`tkazilmasligi natijasida to`langan jarimalar ham ta`sir etishi mumkin.

Soliq yukini aniqlashda absolyut va nisbiy soliq yukini farqlash lozim. Absolyut soliq yuki - bu jami to`langan soliqlar, yig`imlar va boshqa majburiy to`lovlar bo`lib, byudjet va byudjetdan tashqari fondlarga o`tkaziladi, ya`ni xo`jalik yurituvchi sub`ektlar soliq majburiyatlarining absolyut miqdoridir. Statistik hisobotlarda bu

ko`rsatkichga haqiqatda soliq to`lovlarining byudjetga o`tkazilganini va byudjetdan tashqari fondlarga o`tkazilgan majburiy sug`urta badallarini, shuningdek, bu to`lovlar bo`yicha boqimandalik kiritiladi.

Tadbirkorlik sub`ektlari tomonidan byudjetdan tashqari fondlarga to`lanadigan sug`urta badallari majburiy to`lovlar bo`lib, soliq xarakteriga egadir. Shu sababli, soliq yukini hisoblashda ularni hisobga olish zarur.

Biroq, absolyut soliq yuki soliq majburiyatlarining ziddiyatini ifodalamaydi. Bu ko`rsatkich soliq to`lovchilar miqdori bilan to`lash manbalarining mosligini aks ettirmaydi. Shu sababli, nisbiy soliq yuki ko`rsatkichidan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Nisbiy soliq yuki deb uning absolyut miqdorining yangidan yaratilgan qiymatga munosabati tushuniladi, ya`ni soliqlar, yig`imlar va boshqa majburiy to`lovlar hissasi hamda yangi yaratilgan qiymatdagi boqimandalik ham bunga qo`shiladi.

Soliq to`lovlarini to`lash manbai bo`lib qo`shilgan qiymat hisoblanadi. Qo`shilgan qiymat - tovar va xizmatlar qiymati bo`lib, oraliq iste`molga kamaytiriladi, ya`ni keyingi ishlab chiqarish nuqtai-nazaridan iste`molga kamaytiriladi. Soliqlarni undirishning turli usullari bir maqsadni, ya`ni qo`shilgan qiymatning bir qismini olishni nazarda tutadi.

Shunday qilib, tadbirkorlik faoliyatining rivojlanishida soliq yukining ta`sirchanligi shubhasizdir. Uning ta`siri, umumiy ko`rinishda, salbiy yoki ijobiy bo`lishi mumkin. Soliq yuki og`irlashgan paytda tadbirkorlik faoliyati susayadi va hatto, umuman to`xtab qolishi ham mumkin. Aksincha, soliq yukining nisbatan engillashuvi tadbirkorlik faoliyatining faollashuviga olib keladi. Lekin soliq yukini engillashtirishni tadbirkorlikni rivojlantirishning yakka-yu yagona sababi sifatida talqin etish maqsadga muvofiq emas. Undan tashqari soliq yukini engillashtirish ham o`zining mantiqiy chegarasiga ega bo`lib, bu chegara ko`p jihatdan davlat byudjetidan qilinishi lozim bo`lgan xarajatlarning hajmi bilan bog`liqdir. Shu munosabat bilan hozircha bizning nazarimizda O`zbekiston sharoitida tadbirkorlik faoliyatini yanada faollashtirish uchun soliq yukini yanada engillashtirish emas, balki

mavjud tarkib topgan soliq yukini iqtisodiyotning tarmoqlari o`rtasida qayta taqsimlashni dolzarb masala sifatida qaramoq lozim.

Bizga aniq bo`ldiki, soliq yuki ham ishlab chiqaruvchilar, ham iste`molchilar zimmasiga tushadi. Biroq yo`qotish hajmi odatda bir xil bo`lmaydi (yuqorida keltirib o`tilgan hisob-kitoblar faqat bizning shartli misolimizga xos). Soliq yukining xususiyati bozor talabi va bozor taklifining egiluvchanligiga bog`liq bo`ladi.

Ortiqcha soliq yuki jamiyatning soliqqa tortiladigan tovarni ishlab chiqarish va iste`mol qilishni ularning maqbul darajasidan qisqartirish oqibatida ko`rgan zarari hajmidir. Bu qoidadan kelib chiqadigan xulosa shuki, davlat iqtisodiyotni haddan tashqari katga soliqlar bilan qiynab qo`ymaslik uchun o`zining qayta taqsimlash siyosatini haqiqiy «zarur minimum» bilan cheklashi lozim. Nega deganda, daromadlarni qayta taqsimlash, biz aniqlaganimizdek, jamiyat uchun muayyan yo`qotishlarga sabab bo`ladi.

Respublikamiz soliq siyosatida mahsulot ishlab chiqaruvchi sohalar va jismoniy shaxslar uchun soliq og`irligini tobora kamaytirib borish tadbirlari ko`rilmoqda. Prezidentimiz Islom Karimov “2001 yilda Respublikani ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari, iqtisodiy islohatlarning borishini baholash hamda 2002 yilgi vazifalar”ga bag`ishlangan Vazirlar Maxkamasining yig`ilishida so`zlagan nutqida ta`kidlab o`tganidek:“ ...yildan-yilga, avvalo ishlab chiqarish tarmoqlari va korxonalarimiz bo`yniga tushayotgan soliq og`irligi tobora kamayib bormoqda”. Masalan, 2001 yilda yalpi ichki mahsulotga nisbatan davlat byudjetiga undirilgan soliq ulushi 26 foizgacha qisqardi. Ko`pgina xorijiy davlatlarda bu ko`rsatkich hozir o`rtacha 30-33 foizni tashkil etadi. Eng muhimi, soliq og`irligini bundan buyon ham kamaytirish siyosatini yurgizish, soliqlarning rag`batlantiruvchi rolini oshirib borish, ayniqsa, tabiiy va mineral xom ashyolardan foydalanish borasida korxonalar faoliyatiga ta`sir doirasini kuchaytirish lozimligi ta`kidlab o`tildi. Soliqlar og`irligini faqat yuridik shaxslargagina emas, balki jismoniy shaxslarga nisbatan ham kamaytirish tadbirlari belgilangan.

Soliq og`irligini kamaytirish iqtisodiyotimizda yuridik shaxslarning o`z ixtiyorida qoladigan daromadlarini ko`paytirish va shu orqali ishlab chiqarishni

kengaytirish, kreditorlik qarzlarni kamaytirish va nihoyat, boqimandalar bo'lmashligiga olib keladi. Bu esa soliqlarning iqtisodiyotga ta'sirini yanada kuchaytiradi, tadbirkorlikning erkin rivojlanishiga sharoit yaratadi.

3. Laffer egri chizig'i va uning elastikligi

Jahon iqtisodiy taraqqiyotida o'zining muayyan o'rniga ega bo'lgan taklif iqtisodiyoti nazariyasi bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q. Taklif iqtisodiyoti nazariyasi soliqlarni kamaytirish va korporatsiyalarga soliq imtiyozlarini berishni nazarda tutadi. Ushbu nazariyaga ko'ra yuqori soliq stavkalari tadbirkorlik qiziqishini kamaytiradi va investitsiya siyosati, ishlab chiqarishni yangilash va kengaytirishni cheklab qo'yadi. Bu nazariyaning asosiy g'oyalardan biri davlat xarajatlarini kamaytirishdir. Ularning shiorlaridan biri tartiblovchi kuch - bu bozorning o'zidir, davlat boshqaruvi va yuqori soliqlar faqatgina uni normal amal qilishiga xalaqit beradi.

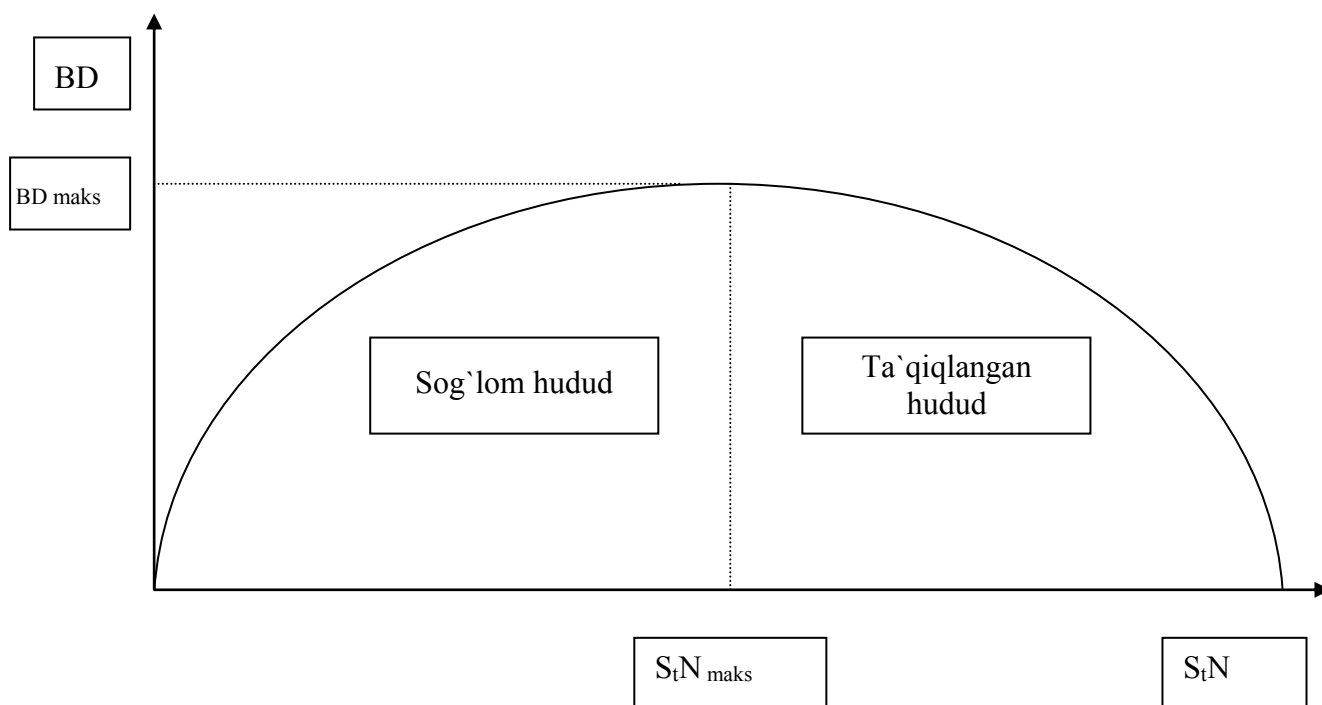
Soliq stavkalari shkalalarini shakllanish darajasi bo'yicha umumiy qonun bor. Keng soliqqa tortiladigan bazaga nisbatan kamroq soliqqa tortish stavkasini qo'llash, etarli darajada kam bo'lgan soliq bazasiga nisbatan esa, buning teskarisi, alohida soliq turlarini yuqori stavkada qo'llash kerak. Ko'rinib turibdiki yuqori va past soliq stavkalari xo'jalik faoliyatiga va tadbirkorlarni ish faolligiga har hil ta'sir ko'rsatadi.

A.Smitning fikricha soliq yukini kamaytirilishi natijasida davlat ko'proq yutadi, ya'ni soliqdan ozod bo'lgan summadan ortiqcha daromad olish mumkin va natijada olingan daromad soliqqa tortish uchun qo'shimcha soliqqa tortish ob'ekti bo'ladi. Shu bilan birga soliq to'lovchilar soliq summasini o'z xohishlari va engillik bilan byudjetga o'tkazib berishadi. Bu esa davlatni ortiqcha xarajatlardan, ya'ni soliqlarni undirish, soliq bo'yicha jinoyatlarni topish va unga nisbatan jazolarni qo'llash xarajatlarini kamaytiradi. A.Smitning bu g'oyalari uning davomchilariga emas, balki keyingi iqtisodchi olimlar uchun aksioma bo'lib qoldi.

1980 yillarda AQShda iqtisodiy taklif nazariyasini rivojlanishiga salmoqli hissa qo'shgan olimlar M.Bernson, G.Stayn va A.Laffyerlardir. Bu olimlar soliq stavkalarini pasaytirish orqali soliqni progressivligini kamaytirishga erishish, bu esa

korxonalarni kelajakda investitsiya qilishlari uchun jamg'arma manbalarini ko'payishiga olib keladi deb hisoblashgan.

Neoklassik nazariyaning zamonaviy vakillari ingliz iqtisodchisi A.Laffer o'zining ilmiy izlanishlarida soliq stavkalarini pasaytirish va soliqa tortishning progressivligini kamaytirish orqali Keynes nazariyasidan farqli o'laroq davlat tomonidan investitsiyalarni ko'paytirishni emas, balki korxonalariga investitsiya uchun o'z jamg'armalarini ko'paytirish imkonini berish lozim, degan fikrni ilgari suradi. Uning ilmiy tahlillari tasdiqlaydiki, soliqa tortishning shunday optimal chegarasi mavjud bo'lib, soliq stavkasi undan yuqoriga qancha ko'tarilmasin, soliq tushumlarini ko'paytirishga erishib bo'lmaydi. Soliq yukining ortib borishi soliq bazasining kamayishiga olib keladi. Uning natijasida esa, tadbirkorlar korxonalarni yopib qo'yadilar, yoki soliq bazasini yashirishga urinadi va shu tariqa yashirin iqtisodiyotni rivojlanishiga olib keladi. Bu holatni Laffer tomonidan ilmiy jihatdan asoslangan quyidagi egri chiziq asosida ko'rib chiqishimiz mumkin.

BD – byudjet daromadlari;
S_tN- soliq stavkasi;

D_{maks}– maksimal byudjet daromadlari;
S_tN_{maks}– maksimal soliq stavkasi.

A.Laffer progressiv soliq stavkasi va byudjet daromadlarini parabola

ko`rinishidagi egri chiziq bilan ifodaladi va u quyidagi fikrga keldi: soliq stavkasini pastligi xususiy sektorning investitsiya faoliyatiga ijobiy ta`sir ko`rsatadi. Ko`plab iqtisodchilar soliq to`lovchilarning daromadini byudjetga olishning chegarasi borligi va soliq og`irligini ko`paytirib yubormaslik haqida yozib o`tganlar. Davlat milliy ishlab chiqarishni o`sishi yoki pasayishiga soliq stavkalarini o`zgartirish va byudjet xarajatlari orqali ta`sir ko`rsatadi.

A.Lafferning hisobiga ko`ra soliqlarni kamaytirish natijasida iqtisodiyotning o`sishi va davlat daromadlarining o`sishini isbotlab bergan. Bu tarixda Laffer egri chizig`i deb ataladi. Soliq stavkasi ma`lum darajaga etishi soliq tushumlarini ko`paytiradi, uning yanada oshirilishi aksincha soliq tushumlarini kamaytiradi.

Iqtisodiyot sub`ektlarining soliq stavkasi dinamikasiga ta`siri bir ondayoq sezilmaydi, balki ma`lum bir vaqt o`tganidan so`ng seziladi. Laffer egri chizig`i davlat daromadlarining o`sishi soliq stavkalarining kamayishiga ob`ektiv bog`liq ekanligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Bu egri chiziqda yotuvchi fundamental g`oya shundaki, soliq stavkasining chegarasi qancha yuqori bo`lsa, individlarni soliqni to`lashdan chetlashlari shuncha ko`p bo`ladi. Chunki odamlar soliq to`lash uchun ishlamaydilar. Sof foyda, ya`ni daromadlardan soliqlarni ayirib tashlagan summa individlarni ishlamayaptimi yoki yo`qligini ko`rsatadi. Agar tadbirkor o`zining ishlab chiqarish faoliyatidan daromad olish kelajagiga ishonmasa, ya`ni uni daromadlari yuqori progressiv stavkali soliqlar bilan olib qo`yiladigan bo`lsa, tadbirkor bozorda normal faoliyat ko`rsatmay qo`yadi. Daromadning ko`p qismi soliqlar orqali tortib olib qo`yiladigan bo`lsa, tadbirkorni ishlab chiqarishni kengaytirishga, yangilashga va yangi ishlab chiqarishga investitsiya qilishga qiziqishi yo`qoladi.

Soliq stavkasining o`sishi faqatgina ma`lum darajaga etgunicha byudjetga tushadigan daromadlarni o`sishiga olib keladi, keyin bu o`sish sekinlashadi va yana oshgan sari byudjet daromadlari uning oshishiga nisbatan tezroq kamayadi. Shunday qilib soliq stavkasi ma`lum darajaga etganidan tadbirkorlik initsiativasi o`ladi, ishlab chiqarishni kengaytirishga bo`lgan rag`bat kamayadi, soliqqa tortiladigan daromadlar kamayadi, natijada soliq to`lovchilarning bir qismi iqtisodiyotni “qonuniy” sektordan

“yashirin” sektoriga o`tdi. Laffer nazariyasiga ko`ra iqtisodiyotning rivojlanishi soliq yukini oshishiga to`g`ri proporsionaldir, ya`ni soliqlar oshishi bilan yashirin iqtisodiyot ko`payadi, natijada olingan daromadlarning ko`p qismi deklaratsiyada ko`rsatilmaydi. Bunga aksincha, soliqlarni kamaytirilishi iqtisodiyotni rivojlantirishga rag`bat beradi. Bu esa davlat daromadlarini soliq stavkasi va yukini ko`payishi hisobiga emas, balki soliqqa tortiladigan bazani ko`payishi hisobiga oshadi.

4. Soliqlarni yalpi talab va yalpi taklifga ta`siri

Soliqlarning joriy qilinishi va mavjud soliq tizimiga o`zgarishlar kiritilishi bevosita yoki bilvosita yalpi talab va yalpi taklifga ta`sir etadi. Tovar narxi qancha yuqori bo`lsa, uni sotib olishga tayyor xaridorlar shuncha kam va uni ishlab chiqaruvchidar esa ko`proq taklif qiladilar. Bozor muvozanati talab va taklif kesishgan nuqtada to`xtaydi.

Talabning egiluvchanligi xaridorning taklif qilinayotgan tovarni sotish shartlariga bog`liq ravishda (eng avvalo narxiga qarab) sotib olishga tayyorligi darajasini ko`rsatadi. Xaridorlar kelishuvga qanchalik ko`p intilsalar, talab shunchalik kam egiluvchan bo`ladi. Talab egiluvchan bo`lmasa, sotuvchilar soliq yukini xaridorlar zimmasiga osongina o`tkazib yuboradilar.

Talabning narx egiluvchanligi asosiy omillariga quyidagilar kiradi:

1. O`rmini bosuvchi tovarlarning mavjud bo`lishi. Agar bozorda bir-birining o`rmini bosuvchi tovarlar qancha ko`p bo`lsa, talab ham shuncha egiluvchan bo`ladi: xaridorda qimmat tovarlarning o`rniga arzonrog`ini sotib olish imkoniyati tug`iladi. Lekin bozorda bir-birining o`rmini bosadigan ne`matlar mavjud bo`lmasa, xaridor belgilab qo`yilgan narxga ko`nishga majbur bo`lib, bunday holatda talab egiluvchan bo`lmaydi.

2. Tovarga ketgan xarajatlarning xaridor byudjetidagi ulushi. Ne`matlar qiymati xaridor byudjetida qanchalik katta o`rin tutsa, unga talabning egiluvchanligi shunchalik yuqori bo`ladi. Agar qalamning narxi 10 foiz ko`tarilsa, unga talab sezilarli darajada pasaymasligi mumkin: qalamning narxi shu qadar kichikki, xaridor bu tovar narxi oshganini payqamasligi ham mumkin Lekin avtomobilning narxi 10 foiz oshsa (boshqa

teng shartlar qatorida), talab ancha-muncha kamayib ketishi aniq: narxning mutlaq o`lishi xaridorning «hamyoni» uchun haddan ziyod katta bo`ladi.

3. Tovarining foydalilik darajasi. Kundalik ehtiyoj tovarlariga talab odatda egiluvchan bo`lmaydi; ziynat buyumlariga talab esa egiluvchandir. Masalan, non, gugurt, tuzga talab an`anaviy egiluvchan sanalmaydi. Aksincha, qimmatbaho, ko`ngilochar va shu kabi boshqa buyumlarga talab bir muncha egiluvchan bo`ladi.

4. Vaqt omili. Xarid qilish xususidagi qarorga kelish uchun muddat qancha ko`p bo`lsa, talab ham shu qadar egiluvchan tus oladi. Xaridorlar yangi narxga moslashishlari uchun vaqt kerak: ularning didi va iste`mol texnologiyasi asta-sekin o`zgarib boradi. Masalan, qimmatlashgan mol go`shti o`rniga ma`lum muddat mobaynida emish sifatida baliq va parrandalardan foydalaniladi. Mana, boshqa misol: 1970 yillarda g`arb davlatlarida neft narxi ko`tarilishi sababli eski texnologiyalarni energiyani tejaydigan yangi texnologiyalarga almashtirish jarayoni bir necha yil davom etdi, oqibat-natijada neft mahsulotlariga bo`lgan talab keskin kamayib ketdi.

Tovarga talab qanchalik kam egiluvchan bo`lsa soliqning katta qismi iste`molchilar zimmasiga tushadi, chunki bozordagi narx keskin ko`tariladi. Buning aksicha, xaridorlar qimmatlashgan tovarlarni olishdan osongina voz kechsalar narx deyarli ko`tarilmaydi va zararni sotuvchilarning o`zlari qoplashga majburdirlar.

Taklifning egiluvchanligi sotish sharoiti o`zgarganda taklif etilayotgan tovarlarning miqdorini sotuvchilarning ko`paytirish yoki kamaytirish imkoniyatlarini belgilab beradi. Sotuvchilar kelishuvga qanchalik ko`p intilsalar, bozor taklifi shunchalik kam egiluvchan bo`ladi. Taklif egiluvchan bo`lmaganida soliq yukini ma`lum darajada ishlab chiqaruvchilar o`z zimmalariga olishga «rozi» bo`ladilar.

Taklif egiluvchanligining asosiy omili tovar sotish sharoiti o`zgarishiga munosabat bildirish uchun ishlab chiqaruvchi ixtiyorida mavjud bo`lgan vaqt miqdoridir. Iqtisodiyotning tarmoqlari o`rtasida resurslarni (ishchi kuchi, uskunalari, xom ashyo) qayta taqsimlash ma`lum muddatni talab etadi. Binobarin, tadbirkorlar ixtiyoridagi vaqt qancha ko`p bo`lsa, ular ishlab chiqarishning tuzilishini o`zgargan bozor sharoitiga moslashtirish uchun shunchalik katta imkoniyatga ega bo`ladilar hamda taklifning egiluvchanligi ham ortadi.

Egiluvchan taklifli vaziyatda bilvosita soliq joriy etilganda ishlab chiqaruvchilar mahsulot tayyorlash hajmini osongina qisqartirib, shu hisobdan bozorda narxni ko'tarishlari ko'rsatilgan. Bunday holatda soliq yukining katta qismi xaridor zimmasiga o'tkaziladi. Aksincha, taklif egiluvchan bo'lmaganida ishlab chiqaruvchilar mahsulot tayyorlash hajmini keskin darajada qisqartira olmaydilar va bozorda narx deyarli o'zgarmaydi. Bunday holatda soliq to'lovlarining asosiy qismini tadbirkorlarning o'zlari qoplaydilar. Shunday qilib, soliq narxning o'sishi orqali iste'molchi zimmasiga o'tishi mumkin. Soliqning iste'molchi zimmasiga o'tkazilishi bozorning o'ziga xos xususiyatlariga, bozor talabi va taklifiga bog'liqdir. Agar tovarga talab barqaror bo'lsa, ya'ni kam egiluvchan vaziyatlarda soliqlarni iste'molchilar zimmasiga mahsulot bahosini ko'tarish yo'li bilan o'tkazishi mumkin. Agarda talab egiluvchan bo'lsa, bahoni ko'tarishga bo'lgan intilish tovar hajmining, shunga tegishli ravishda ishlab chiqarish, foyda va soliq hajmlarining kamayib ketishiga olib keladi. Talabning egiluvchanligi soliqqa tortishni tartibga solib turuvchi va cheklaydigan omildir.

5. Soliqlar va investitsiyalarning o'zaro bog'liqligi

Soliq tizimi - iqtisodiyotni rivojlantirish uchun investitsiya faoliyatini qo'llab quvvatlashning samarali mexanizmini o'zida mujassam etishi lozim. Mamlakatda sog'lom investitsion muhitni shakllantirish murakkab makroiqtisodiy jarayonlardan biridir.

Soliq mexanizmidagi o'zgarishlar yalpi talab va yalpi taklifning o'zgarishiga ta'sir qilishi bilan birgalikda, investitsiyalar o'zgarishiga ham ta'sir etadi. Bunday olib qaraganda soliqlar va investitsiyalar o'rtasida uzviy aloqadorlik mavjud. Soliqlar vositasida yangidan yaratilgan qiymatning davlat va soliq to'lovchilar o'rtasida taqsimlanishi soliqlar va investitsiyalar o'rtasidagi aloqadorlikni ta'minlaydi. Soliqlar bo'yicha engilliklar berilishi ko'p jihatdan soliq to'lovchilarni ishlab chiqarishga rag'batini kuchaytiradi, ularda ishlab chiqarishni kengaytirish, yangi texnika va texnologiyalarni joriy qilish moyilligini kuchaytiradi. O'z navbatida soliqlar vositasida investitsiyalarning rag'batlantirilishi kelajakda davlat byudjetiga undiriladigan soliq bazasini kengayishiga xizmat qiladi. Masalan, bu holatni birgina

misol bilan izohlashimiz mumkin. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Bozorni iste'mol tovarlari bilan to'ldirishni rag'batlantirish hamda ishlab chiqaruvchilar va savdo tashkilotlarining o'zaro munosabatlarini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida» gi 2002 yil 13 noyabrdagi 390-son Qaroriga muvofiq yuqori sifatli, raqobatbardoshli iste'mol tovarlari ishlab chiqarishni ko'paytirishni va ularning assortimentini kengaytirishni rag'batlantirish, ichki iste'mol bozorini ular bilan yuqori darajada to'ldirish maqsadida 2003 yildan 2008 yilga qadar yuridik shaxslardan olinadigan daromad (foyda) solig'i, kichik korxonalar va mikrofirmalar uchun yagona soliq, ayrim turdagi tovarlarga nisbatan belgilangan aktsiz solig'i, er solig'i bo'yicha bir qator imtiyozlar belgilanganki, ushbu imtiyozlar vositasida korxonalarining investitsiya mablag'lari kengaytirilishiga erishishi asosiy maqsad qilib qo'yilgan. Ushbu qayd etilgan imtiyozlarning eng xususiyatli tomoni shundan iboratki, imtiyozlar berilishi munosabati bilan bo'shaydigan mablag'lar korxonalar tomonidan faqat ishlab chiqarish hajmlarini ko'paytirish, ishlab chiqarilayotgan iste'mol tovarlarining assortimentini kengaytirish va raqobatbardoshligini oshirish bilan bog'liq tadbirlargagina sarflanishi mumkin yoki boshqacha qilib aytganda bo'shaydigan mablag'lar yuqoridagi tadbirlargagina investitsiya qilinishi mumkin. Aks holda, ya'ni bo'shaydigan mablag'lardan boshqa maqsadlarda foydalanilgan hollarda ushbu mablag'lar, amaldagi qonun hujjatlarida nazarda tutilgan jarimalarni hisobga olgan holda to'liq hajmda byudjetga undiriladi.

Soliqlar bilan investitsiyalar o'rtasidagi bog'liqlikni yoritir ekanmiz, shuni alohida qayd etishimiz lozimki, investitsiyalarning o'sishi ham o'z navbatida soliqqa tortiladigan bazaning oshishiga olib keladi. Yuqoridagi misolimizga qaytadigan bo'lsak, malakatimiz soliq tizimida amal qilayotgan ushbu imtiyozlar investitsiyalarni o'sishiga olib kelishi bilan birgalikda kelajakda soliq bazasini ham kengayishiga xizmat qiladi.

Soliqlar vositasida yangidan yaratilgan qiymat ko'proq miqdorda davlat tomonidan o'zlashtirilsa korxonalarining ishlab chiqarishni kengaytirish imkoniyatlarini cheklaydi. Lekin bunda shuni ham ta'kidlash o'rinliki, buning ham ayrim ijobiy jihatlari mavjud. Ma'lumki, davlat siyosatining muhim yo'nalishlaridan

biri norentabel sohalarga investitsiya kiritishdan iborat. Ishlab chiqaruvchilarga qanchalik imtiyozlar berilgan bilan ularda norentabel sohalarni investitsiya qilishga moyillikni kuchaytirmaydi. Chunki, ularning bunday faoliyati ularga kelajakda foyda bermaydi. Ana shuning uchun davlat soliqlar hisobiga shakllantirilgan mablag`lar hisobidan ana shunday sohalarga investitsiya kiritishini ham qaysidir ma`noda soliqlar va investitsiyalar o`rtasidagi aloqadorlikning bir ko`rinishi sifatida izohlash mumkin.

Tayanch so`z va iboralar

1. Makroiqtisodiy ko`rsatkichlar, soliq yuki, taklif iqtisodiyoti nazariyasi, Laffer egri chizig`i, Laffer egri chizig`ining elastikligi, yalpi talab, yalpi taklif, soliqlarning yalpi talabga ta`siri, soliqlarning yalpi taklifga ta`siri, investitsion muhit.

Nazorat savollari.

1. Soliq siyosatining makroiqtisodiy samarasi deganda nimani tushunasiz?
2. Soliq yuki deganda nimani tushunasiz?
3. Soliq yukini ifodalovchi ko`rsatkichlarga qanday ko`rsatkichlar kiradi?
4. Soliq yukini qanday ko`rinishlarda ifodalash mumkin?
5. Laffer egri chizig`i mohiyatini tushuntirib bering?
6. Soliqlarning yalpi talab va yalpi taklifga ta`siri deganda nimalarni tushunasiz?
7. Soliqlar va investitsiyalarning bog`liqligini izohlab bering?

9-mavzu: Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida soliq ishini tashkil etish asoslari.

Reja.

1. Soliq xizmati va bojxona organlari faoliyatining huquqiy asoslari.
2. O`zbekiston Respublikasi soliq xizmati organlarining tarkibiy tuzilishi.
3. Davlat soliq qo`mitasining vazifalari va funktsiyalari.
4. Soliq xizmati organlarining boshqa organlar va tashkilotlar, moliya-kredit muassasalari bilan o`zaro hamkorligi.

1. Soliq xizmati va bojxona organlari faoliyatining huquqiy asoslari

O`zbekiston Respublikasining mustaqillikka erishishi va bozor iqtisodiyotiga o`tilishi iqtisodiy rivojlanishning yangicha shart-sharoitlari soliqqa tortishning mutlaqo yangi tizimini joriy qilishni talab qildi va bunday tizimning birmuncha optimal darajada amal qilishini ta`minlaydigan mexanizmning yangi tuzilmasini yaratishni taqozo etdi.

Respublikamizda hozirda amal qilayotgan soliq va bojxona idoralari tizimi o`zining muayyan tarixiga ega. Soliq idoralari sobiq Ittifoqda 60-yillarda ham mavjud edi va ularning tuzilmasi, tabiiyki, O`zbekiston hududida ham amal qilardi. Keyinchalik ular faoliyati to`xtatib qo`yildi va faqat 1990 yil 12 mayda qabul qilingan «Davlat soliq inspeksiylarining huquqlari, vazifalari va mas`uliyati to`g`risida»gi Qonunga muvofiq, 1990 yilning 1 iyulidan boshlab qayta tiklandi. Biroq bu tuzilmalar moliya organlari tizimida amal qilar edi.

Respublikamizda soliq idoralari faoliyati 1990 yilning oxirida O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «O`zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi qoshida Davlat moliya-soliq bosh boshqarmasini tashkil qilish to`g`risida»gi Qarori (1990 yil 17 dekabrda 383-sonli) qabul qilinganidan so`ng faollasha boshladi va O`zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining «O`zbekiston Respublikasining davlat soliq idoralari to`g`risida»gi 1991 yil 14 iyundagi Nizomi va O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «O`zbekiston Respublikasining davlat soliq idoralari to`g`risida»gi 1991 yil 12 avgustdagi 217-sonli Qarori qabul qilinganidan

keyin davlat nazorati va boshqaruvining mustaqil tuzilmasi sifatidagi soliq idoralarining shakllanishi va faoliyat ko'rsatishiga asos solindi. Respublika davlat boshqaruvining mazkur tuzilmasi 1994 yilgacha, ya'ni O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoniga muvofiq Vazirlar Mahkamasi qoshidagi Davlat bosh soliq boshqarmasi O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasiga aylantirilgunga qadar faoliyat ko'rsatdi.

O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasining maqomi, asosiy vazifalari, funktsiyalari vakolat doirasi va faoliyatining tashkiliy asoslari O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qoshidagi Davlat bosh soliq boshqarmasini O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasiga aylantirish to'g'risida»gi 1994 yil 18 yanvardagi Farmoniga muvofiq va O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasini tashkil etish va faoliyat ko'rsatishi masalalari to'g'risida»gi 1994 yil 18 martda qabul qilgan Qarori bilan tasdiqlangan «O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasi to'g'risida»gi Nizomga binoan belgilandi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining ushbu qaroriga binoan Davlat soliq qo'mitasi soliq va bojxona siyosatini amalga oshirish, shuningdek davlatning iqtisodiy manfaatlari va mulkiy huquqlari himoyasini ta'minlash sohasida davlat nazorati organi ekanligi belgilab qo'yildi.

1997 yil bojxona ishini tashkil etishni takomillashtirish, yagona bojxona siyosatini olib borish, respublika bojxona organlari faoliyatining tezkorligi va ta'sirchanligini oshirish, ularning mamlakat iqtisodiy xavfsizligini mustahkamlashdagi rolini kuchaytirish, shuningdek, bojxona ishi sohasida xalqaro hamkorlikni yanada kuchaytirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «O'zbekiston Respublikasi Davlat Bojxona Qo'mitasini tashkil etish to'g'risida»gi 1997 yil 8 iyuldagi PF-1815-son Farmoniga va O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «O'zbekiston Respublikasi Davlat bojxona qo'mitasi faoliyatini tashkil etish to'g'risida»gi 1997 yil 30 iyuldagi 374-son Qaroriga muvofiq Davlat Bojxona Qo'mitasi tashkil etildi, ya'ni soliq va bojxona faoliyatining funktsiyalari bir biridan ajratildi. Shu munosabat bilan O'zbekiston Respublikasining «Davlat soliq

xizmati to`g`risida»gi 1997 yil 29 avgustdagi Qonuni va O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «O`zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo`mitasi faoliyatini tashkil etish masalalari to`g`risida»gi 1998 yil 12 yanvardagi Qaroriga muvofiq soliq organlarining asosiy funktsiya va vazifalari belgilandi.

O`zbekiston Respublikasining «Davlat soliq xizmati to`g`risida»gi Qonuniga muvofiq Davlat soliq qo`mitasi, Qoraqalpog`iston Respublikasi va Toshkent shahrining davlat soliq boshqarmalari, viloyat davlat soliq boshqarmalari, shuningdek, tumanlar, shaharlar va shaharlardagi tumanlar davlat soliq inspeksiyalari davlat soliq xizmatining quyi organlari hisoblanadi.

Davlat soliq xizmati organlari o`z faoliyatlarida O`zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, «Davlat soliq xizmati to`g`risida»gi Qonun va boshqa qonun hujjatlariga, Vazirlar Mahkamasining qarorlari, Prezident farmonlari va boshqa me`yoriy hujjatlar, shuningdek, O`zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalariga amal qiladi.

Davlat soliq xizmati organlari o`z faoliyatini davlat hokimiyati va boshqaruvi mahalliy organlaridan mustaqil ravishda, qonun hujjatlariga muvofiq amalga oshiradi. Davlat soliq xizmati organlari tomonidan o`z vakolatlari doirasida qabul qilinadigan qarorlar barcha yuridik va jismoniy shaxslar uchun majburiy hisoblanadi.

2. O`zbeksiton Respublikasi soliq xizmati organlarining tarkibiy tuzilishi

Davlat boshqaruvi organining tashkiliy tuzilishi (ichki tuzilmasi) deganda uning huquqiy va tashkiliy jihatdan nisbatan mustaqil va alohida tusdagi bir-biriga o`zaro bog`langan bo`linmalarining uyushmasi tushuniladi, ularning har biri alohida tarzda va barchasi birgalikda davlat vakolatlarining amalga oshirilishini ta`minlaydi.

Organning tuzilishi unga yuklangan vakolatlarning samarali tarzda bajarilishini, har bir tarkibiy bo`linmaning vakolatlari va mas`uliyatining aniq chegaralab qo`yilishini, hammaning yagona bir butun mexanizmning unsurlari sifatida kelishilgan holda ish olib borishini ta`minlashi lozim. Davlat soliq qo`mitasi tuzilmasi va faoliyatini tashkil etish O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «O`zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo`mitasi faoliyatini tashkil

etish masalalari to'g'risida»gi 1998 yil 12 yanvardagi 14-son Qarori bilan tasdiqlangan «Davlat soliq qo'mitasi to'g'risida»gi Nizomga va unga kiritilgan o'zgarishlarga asosan belgilangan.

Respublika soliq idoralarining tuzilishi bu uch darajali ierarxiya bo'lib, u markaziy idora, ya'ni Davlat soliq qo'mitasi, Qoraqalpog'iston Respublikasi, Toshkent shahri, viloyatlar soliq boshqarmalarini hamda tumanlar va shaharlardagi soliq inspektsiyalarini o'z ichiga oladi.

Viloyat davlat soliq boshqarmasi soliq qonunlariga rioya qilinishini ta'minlash, davlatning iqtisodiy va mulkiy huquqlarini himoya qilish sohasidagi davlat nazoratining hududiy organi hisoblanadi.

Viloyat davlat soliq boshqarmasi O'zbekiston Respublikasining Davlat soliq qo'mitasi to'g'risidagi Nizomning bajarilishini ta'minlashda mahalliy bojxona idoralari bilan bahamjihat harakat qilinishini amalga oshiradi.

Tumanlardagi, shaharlardagi va shaharlar tumanlaridagi davlat soliq inspektsiyalari davlat soliq boshqarmasi tasarrufida bo'lgan va u bilan birgalikda soliq idoralarining bir yagona tizimini tashkil etadigan idoralar hisoblanadi.

Davlat soliq boshqarmasi o'zining faoliyati to'g'risida faqat O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasi oldida javob beradi. Soliq inspektsiyasi esa o'zining bevosita rahbari bo'lgan O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasi, Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahar davlat soliq boshqarmalari oldida javob beradi.

Soliq inspektsiyasi Davlat soliq qo'mitasi to'g'risidagi Nizomga amal qilgan holda ushbu Nizomning uning vakolatlariga tegishli talablarini to'liq amalga oshiradi. Tuman (shahar) soliq inspektsiyasi idorasining tuzilishi va xodimlar soni Qoraqalpog'iston Respublikasining Davlat soliq boshqarmasi, viloyatlar va Toshkent shahar davlat soliq boshqarmalari tomonidan Davlat soliq qo'mitasi belgilagan ish haqi fondi va xodimlar soni doirasida tasdiqlanadi.

Davlat soliq qo'mitasining tuzilmaviy bo'linmalari, odatda, funktsional asosda tashkil etiladiki, uning mohiyati rahbarlikning mustaqil funktsiyalarga taqsimlanishi

va har bir ana shunday funktsiyani maxsus tuzilmaviy bo`linmaning (boshqarma, bo`lim, sektor) amalga oshirishidan iboratdir.

O`zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo`mitasi tuzilishining negizini quyidagicha uchta tamoyil tashkil etadi.

Nazorat-muvofiqlashtiruvchi - tarmoqli tamoyil (savdo, xizmat ko`rsatish sohasi korxonalarini nazorat qilish, umumiy ovqatlanish korxonalarini nazorat qilish bo`limlarini o`z ichiga oladigan savdo va xizmat ko`rsatish sohasi korxonalarini nazorat qilish boshqarmasi; dehqonchilik - sanoat majmui korxonalarini taftish qilish bo`limi) nazorat-muvofiqlashtiruvchi - funktsional tamoyili (jismoniy shaxslarni, yuridik shaxslarni soliqqa tortish boshqarmalari) bilan birga qo`shib olib boriladi.

Nihoyat, tuzilmaviy bo`linmalar funktsional bo`linmalar (ular orasida mablag` bilan ta`minlash, buxgalterlik hisobi va hisoboti bo`limi va shu kabilar bor) va markaziy idoraga xizmat ko`rsatadigan bo`linmalar kotibiyati, rais huzuridagi inspeksiya va shu kabilar bilan to`ldiriladi.

Davlat soliq qo`mitasining tuzilmaviy bo`linmalari ushbu boshqaruv organining ishchi idorasi hisoblanadi. Ularning faoliyati rang-barang bo`lib, mazkur organ funktsiyalarining o`ziga xos xususiyatlariga bog`liq bo`ladi. Bu bo`linmalar turli materiallarni tayyorlaydi, Davlat soliq qo`mitasining boshqaruviga taalluqli o`zga faoliyatni bajaradi, shu jumladan muvofiqlashtirish tusidagi funktsiyalarni bajaradi, maslahatlar beradi, fikr-mulohaza va xulosalar taqdim etadi, loyihalarning ekspertizasini o`tkazadi, hujjatlarning loyihalarini, yuqori hokimiyat va boshqaruv organlariga takliflarni tayyorlaydi.

Boshqaruv organlarining butun faoliyati, barcha tashkiliy munosabatlari va huquqiy munosabatlari organning o`z vakolatlarini amalga oshirishining natijasi hisoblanadi. Idoraning vakolatida boshqaruvning irodaviy mazmuni hammadan ko`prok namoyon bo`ladi. Davlat huquqiy normalarni chiqarish yo`li bilan boshqaruv idorasining vakolatini belgilar ekan ushbu organning har qanday sohadagi hatti-harakatlarining chegaralarini belgilab beradi.

3. Davlat soliq qo`mitasining vazifalari va funksiyalari

Davlat soliq qo`mitasining huquqlari uning boshqaruv faoliyati to`g`risida tasavvur beradi. Davlat idorasining huquqlari – biron bir vazifani amalga oshirish mumkinligi me`yoridir, uning burchi esa - mazkur vazifani tegishlicha amalga oshirish me`yoridir. Davlat idorasining funksiyasi tegishlicha hatti-harakat me`yori sifatida biron-bir boshqaruv harakatini ko`rsatish chog`ida kamroq konkretlashtirilgan burchdan farq qiladi, me`yoriy tarzda umumiy ko`rinishda ifodalangan bir qator tipik burchlarning umumlashgani sifatida qaraladi.

Huquqlar bilan majburiyatlar o`rtasidagi farq ularni amalga oshirishning o`ziga xos xususiyatlarida namoyon bo`ladi. Huquqlar davlat organiga u yoki boshqa masalalarni hal etishda tanlash erkinligini beradi. Majburiyatlar organning faoliyat yuritishini qat`iy tartibga solib turadi, ularni amalga oshirish shart-sharoitlari esa, qonunda aniq ifodalangan bo`lishi lozim.

Davlat soliq xizmati organining asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- soliq qonun hujjatlariga rioya etilishi, soliqlarning to`g`ri hisoblanishi, soliqlar to`liq va o`z vaqtida to`lanishi ustidan nazoratni amalga oshirish;
- soliq qonun hujjatlariga rioya etishda zarur shart-sharoitlarni ta`minlash, soliq majburiyatlarini bajarishda soliq to`lovchilarga yordam ko`rsatish;
- soliq siyosatini amalga oshirishda bevosita ishtirok etish;
- soliq solish sub`ektlari va ob`ektlarini to`liq va o`z vaqtida hisobga olishni ta`minlash;
- soliqqa doir xuquqbuzarliklarni aniqlash, oldini olish va bartaraf qilish;
- nazorat qiluvchi organlar tomonidan xo`jalik yurituvchi sub`ektlar moliya-xo`jalik faoliyatini tekshirish va taftish qilishlarni muvofiqlashtirish.

O`ziga yuklatilgan vazifalarga muvofiq Davlat soliq qo`mitasi quyidagi funksiyalarni bajaradi:

1. Qonun hujjatlariga rioya qilinishi, soliqlar to`g`ri hisoblangani, to`liq va o`z vaqtida to`lanishi ustidan davlat nazoratini amalga oshiradi, ana shu maqsadda:

- soliq solish ob`ektlari va sub`ektlarini hisoblangan va to`langan soliqlarni to`liq hamda o`z vaqtida hisobga olishni, jismoniy shaxslar tadbirkorlik faoliyati

bilan shug'ullanishining qonun hujjatlarida belgilangan tartibga rioya qilinishi ustidan nazoratni ta'minlashga doir;

- soliq qonun hujjatlarini buzish faktlarini to'plash, tahlil qilish va baholashga hamda soliqqa oid huquqbuzarliklarga imkon beruvchi sabab va sharoitlarni bartaraf etish bo'yicha takliflar kiritishga doir;

- yuridik va jismoniy shaxslarga qonun hujjatlarida belgilangan tartibda ularni ro'yxatga olish (identifikatsiya) raqamlarini bergan holda soliq to'lovchilar sifatida ularni hisobga qo'yish haqida hujjatlarni berishga doir;

- soliqlar tushimini ta'minlash ishida topshiriqlarni bajarish natijalarini tahlil qilishga doir;

- jismoniy shaxslar daromadlarini yalpi deklaratsiyalash tizimini bosqichma-bosqich joriy etishga doir;

- xorijiy investorlarning investitsiya faoliyatini soliqlar yordamida tartibga solish choralarini ishlab chiqishga, hukumatlararo bitimlar va shartnomalarni tayyorlash va tuzishga, soliq siyosatini, shuningdek, ikki tomonlama soliq solishni bartaraf etish bo'yicha bitimlarni muvofiqlashtirishga doir;

- muddatida to'lanmagan soliqlarni undirishga, musodara qilingan, egasiz mol-mulk, xazinalarni, shuningdek, meros qoldirish huquqi buyicha davlatga yoki fuqarolarning o'zini- o'zi boshqarish organlariga o'tgan mol-mulkni hisobga olish, baholash va sotish ustidan nazorat qilishga doir ishlarni tashkil etadi.

2. Yagona umumdavlat soliq siyosatini amalga oshirishda ishtirok etadi, ana shu maqsadda:

- soliq qonun hujjatlarini takomillashtirish bo'yicha uslubiy ishlarni olib boradi;
- O'zbekiston Respublikasining Moliya vazirligi va O'zbekiston Respublikasining boshqa vazirlik hamda idoralari bilan hamkorlikda O'zbekiston Respublikasi hududida ijro etish uchun majburiy bo'lgan soliq qonun hujjatlarini qo'llash masalalari bo'yicha yo'riqnoma va boshqa me'yoriy hujjatlarni belgilangan tartibda e'lon qiladi;

- byudjetga soliqlar tushishi prognozini ishlab chiqishda ishtirok etadi;

- soliqlarni hisoblab yozish va to'lash bilan bog'liq hisob-kitoblar, deklaratsiyalar va boshqa hujjatlar shakllarini ishlab chiqadi;

- soliq qonun hujjatlari bo'yicha me'yoriy hujjatlar to'plamlarini tayyorlaydi va nashr etadi. O'z qo'l ostidagi organlarni qonun va yo'riqnomaviy materiallar, soliq to'lovchilarni hisobga olish shakllari bilan ta'minlash bo'yicha choralar ko'radi.

3. Yuridik va jismoniy shaxslarning huquqlari va qonunlarda muhofazalanadigan manfaatlarini himoya qiladi, soliq solish masalalari va soliq qonun hujjatlarini buzishlar bo'yicha shikoyat va arizalarni belgilangan tartibda ko'rib chiqadi, ana shu maqsadda:

- soliq qonun hujjatlari masalalari bo'yicha me'yoriy hujjatlarni soliq to'lovchilarga o'z vaqtida etkazilishini ta'minlaydi;

- soliq qonun hujjatlari to'g'risidagi axborotni nashr etish, ko'paytirish va qo'l ostidagi tashkilotlarga etkazish uchun servis markazlar faoliyatini, soliq to'lovchilarni soliqlarni to'g'ri hisoblash, hisobot va deklaratsiyalarni taqdim etishga o'rgatishni, shuningdek, maslahat xizmatlari ko'rsatishni tashkil etadi.

4. O'zbekiston Respublikasini iqtisodiy rivojlantirish yo'nalishlaridan kelib chiqib va davlat soliq xizmati organlari tomonidan soliq qonun hujjatlari qo'llanishi amaliyotini hisobga olib, davlat soliq xizmati organlari ishining ustun yo'nalishlarini belgilaydi, ular faoliyatini takomillashtirishga doir kompleks dasturlarni ishlab chiqadi va amalga oshiradi, davlat soliq xizmati organlari faoliyatini tartibga soluvchi qonun hujjatlari va boshqa me'yoriy hujjatlar loyihalarini ishlab chiqadi hamda belgilangan tartibda kiritadi.

5. Xuquqni muhofaza qilish organlari bilan hamkorlikda soliqqa doir huquqbuzarliklarga qarshi kurashning uzoq muddatli va joriy dasturlarini ishlab chiqadi va amalga oshiradi.

6. Soliq qonun hujjatlarini buzishlar to'g'risidagi arizalar, xabarlar va boshqa ma'lumotlarni tekshiradi.

7. Xizmat vazifalarini bajarayotganida davlat soliq xizmati organlari mansabdor shaxslari faoliyatining xavfsizligini ta'minlaydi.

8. Qonun hujjatlariga muvofiq soliq to'lovchi to'g'risidagi ma'lumotlar sir saqlanishiga doir ishlarni tashkil etadi.

9. Qo'l ostidagi bo'linmalar faoliyati ustidan nazoratni amalga oshiradi.

10. Davlat soliq xizmati hududiy organlarining kadrlarni tanlash va joy-joyiga qo'yish bo'yicha ishini tashkil etadi, kadrlarni tayyorlash, qayta tayyorlash va ular malakasini oshirishni yo'lga qo'yadi, ana shu maqsadda davlat soliq xizmati organlari idoralarini tayyorlash, qayta tayyorlash va ular malakasini oshirish bo'yicha markazlar tashkil etadi.

11. Davlat soliq xizmati organlari xodimlari lavozimlarining tavsifnomalarini ishlab chiqadi, rahbarlar va mutaxassislarni attestatsiyalashni, ularga belgilangan tartibda maxsus unvonlar berilishini amalga oshiradi.

12. Davlat soliq xizmati organlari ishining samarali bo'lishini ko'zlab:

- soliq axborotini qabul qilish, qayta ishlash, uzatish va saqlashning eng sermehnat jarayonlarini avtomatlashtirish maqsadida soliq, tushumlari, barcha soliq to'lovchi yuridik va jismoniy shaxslar to'g'risidagi ma'lumotlarga ishlov berishning yagona kompyuter tizimini yaratadi va undan foydalanadi, soliq to'lovchi yuridik va jismoniy shaxslarning yagona reestrini shakllantiradi va yuritadi;

- davlat soliq xizmati organlarining moddiy-texnika ta'minotini, materiallar va uskunalarga ajratilgan fondlardan foydalanish ustidan nazoratni amalga oshiradi;

- davlat soliq xizmati organlarining ijtimoiy rivojlanish va moddiy-texnika ta'minoti maxsus fondini to'g'ri shakllantirish, taqsimlash va ishlatish ustidan nazorat qiladi;

- soliqlar va soliq to'lovchilarni hisobga olishning yagona kompyuter tizimini yaratish, davlat soliq xizmati organlarini moddiy-texnikaviy ta'minlash, kadrlar malakasini oshirish va qayta tayyorlash maqsadida tashqi iqtisodiy faoliyatni amalga oshiradi va xorijiy soliq organlari bilan hamkorlikni rivojlantiradi.

13. Yuridik va jismoniy shaxslarning moliya-xo'jalik faoliyatini tekshirish hamda taftish qilishni belgilangan tartibda muvofiqlashtiradi, nazorat qiluvchi organlar tomonidan xo'jalik sub'ektlari moliya-xo'jalik faoliyati tekshirilishi va

taftish qilishini to'xtatish to'g'risida takliflar kiritadi. Qonun hujjatlariga muvofiq boshqa funktsiyalarni ham bajaradi.

4. Soliq xizmati organlarining boshqa organlar va tashkilotlar, moliya-kredit muassasalari bilan o'zaro hamkorligi

Davlat soliq idoralari o'z oldilariga qo'yilgan vazifalarni bajarish va o'z funktsiyalarini amalga oshirish davomida davlatning boshqa idoralari bilan doimiy hamkorlik qiladilar. Davlatning boshqa idoralari bilan o'zaro munosabatlarda aniq soliq idoralari mazkur vazifa va funktsiyalarni qanday darajada bajarishini ham belgilab beradi.

Davlat idoralari tizimi umumiy vakolatli, funktsional va tarmoq idoralariining bir butun holda o'zaro hamkorlik qiluvchi tizimini ifodalaydi. Shu sababli, davlat soliq idoralari davlatning boshqa tashkilotlari bilan o'zaro aloqalari xarakterini o'rganish mustaqil tahlil va doimiy takomillashish ob'ekti sifatida qaralishi kerak. Soliq idoralariining respublika iqtisodiyotiga huquqiy ta'sirining ko'lami kengligini, mazkur idoralar ish shakllari va faoliyat mazmunining o'ziga xosligini hisobga olsak, ushbu muammoga katta e'tibor berish juda muhimligi to'g'risida xulosa kelib chiqadi.

Soliq qonunlari so'zsiz ravishda o'zgartirishlarga muhtoj bo'lgan bir sharoitda davlatning soliq tizimi soliqlarning to'g'ri hisoblanishi va ularning byudjetga to'liq miqdorda kiritilishi, soliq idoralari tashkil etish paytida ular oldiga qo'yilgan maqsadlarga erishishi, soliq to'lovchilarning munosabatlari, soliq qonunlariga rioya qilinishi ko'p jihatdan respublikadagi coliq, huquqni muhofaza qilish, davlat hokimiyati va boshqaruvining boshqa organlarining muvofiqlashtirilgan tarzdagi amaliy, operativ ravishdagi bahamjihat harakatiga bog'liqdir. O'zbekiston Respublikasining Davlat soliq qo'mitasi davlat organlari bilan birgalikda soliq qonunlarining ko'llanilish amaliyotini muntazam tarzda tahlil etadi va umumlashtiradi, ular asosida amaldagi me'yoriy hujjatlarga respublikadagi iqtisodiy vaziyatning rivojlanishini talab qiladigan o'zgartirishlar va qo'shimchalarni kiritish yuzasidan tegishli takliflarni beradi.

Davlat soliq qo`mitasining ishtirokida amalga oshiriladigan ma`muriy-huquqiy munosabatlarni ko`rib chiqarkanmiz, ularning ichida Davlat soliq qo`mitasi davlat boshqaruvining mustaqil sub`ekti sifatida namoyon bo`ladigan munosabatlarni ajratib ko`rsatish mumkin.

Davlat soliq qo`mitasi bilan ijrochilik hokimiyatining rahbari O`zbekiston Respublikasining Prezidenti, shuningdek hokimiyatning oliy vakillik organi - O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi va respublika ijrochilik xokimiyati organi - O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi o`rtasida vujudga keladigan munosabatlardir. Davlat soliq qo`mitasining respublikadagi davlat va ijrochilik hokimiyati rahbari Respublika Prezidenti bilan munosabatlari O`zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi normalarida belgilab berilgan.

Konstitutsiyaning 89-moddasiga muvofiq O`zbekiston Respublikasi Prezidenti ayni vaqtda Vazirlar Mahkamasining Raisi hisoblanadi, bunda u o`ziga yuklangan vakolatlarga muvofiq ravishda ijro etuvchi hokimiyat devonini tuzadi va unga rahbarlik qiladi, respublika oliy hokimiyati va boshqaruv organlarining bahamjihat ishlashini ta`minlaydi, O`zbekiston Respublikasi vazirliklarini, davlat ko`mitalarini hamda davlat boshqaruvining boshqa organlarini tuzadi va tugatadi, shu masalalarga doir farmonlarni Oliy Majlis tasdig`iga kiritadi.

Prezident, shuningdek, O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi a`zolarini lavozimlarga tayinlaydi va bo`shatadi, respublika boshqaruv organlarining qabul qilgan hujjatlarini to`xtatadi va bekor qiladi, O`zbekiston Respublikasining qonunlarini imzolaydi. Prezidentning respublika Konstitutsiyasi va qonunlari asosida va ularni ijro etish yuzasidan chiqaradigan farmonlari ko`pincha direktivalar va aniq vazifalardan iborat bo`ladiki, bunda hukumatning va Davlat soliq qo`mitasining harakatlarining uyg`unligi ta`minlangan bo`ladi.

O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi bilan O`zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo`mitasining o`zaro munosabatlari masalasiga kelganda quyidagilarni ajratib ko`rsatish mumkin.

Bunday huquqiy munosabatlar uchun quyidagilar asosiy omil hisoblanadi: birinchidan, Oliy Majlis O`zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga muvofiq

uning vakolatlariga kiritilgan har qanday masalani, shu jumladan, soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarni joriy qilishga doir masalani o'zining ko'rib chiqishi uchun qabul qilishga haqlidir.

Ikkinchidan, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 78-moddasi 19-bandiga va «O'zbekiston Respublikasining Oliy Majlisi to'g'risida»gi Qonunga muvofiq Oliy Majlis Prezidentning vazirliklar, davlat qo'mitalari va davlat boshqaruvining boshqa organlarini tashkil etish va tugatish to'g'risidagi farmonlarini tasdiqlaydi. Bundan tashqari, O'zbekiston Respublikasining ijro etuvchi hokimiyat organlarining tizimini va vakolatlarini belgilash Oliy Majlisning favqulodda vakolatlariga kiradi.

Agar respublika Prezidenti davlat boshqaruvi organlarining hujjatlariga nisbatan ularni bekor qilish huquqiga ega bo'lsa, Oliy Majlis bunday yuridik vakolatlarga ega emas. Oliy Majlis o'zining doimiy amal qiluvchi qo'mitalari va komissiyalari orqali Davlat Soliq Qo'mitasiining faoliyatiga jiddiy ta'sir ko'rsatib turadi.

Shunday qilib, Davlat soliq qo'mitasi bilan Oliy Majlisning bahamjihat harakati avvalo uning qonunchilik funktsiyalarini amalga oshirishi jarayonida namoyon bo'ladi.

Davlat soliq qo'mitasi bilan respublika hukumati, Vazirlar Mahkamasi o'rtasida juda mustahkam o'zaro munosabatlar mavjud. Vazirlar Mahkamasi - O'zbekiston Respublikasining ijro etuvchi hokimiyat organi hisoblanadi va butun davlat boshqaruv organlari tizimiga ularning kelishilgan tarzdagi faoliyatini ta'minlagan holda rahbarlik qiladi. O'zbekiston Respublikasining «O'zbekiston Respublikasining Vazirlar Mahkamasi to'g'risida»gi Qonuniga muvofiq respublikaning faoliyat doirasiga tegishli bo'lgan O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga va u to'g'risidagi Qonunga binoan Mahkamasining vakolatlariga kiradigan davlat va xo'jalik boshqaruvining hamma masalalarini hal etishga haqlidir.

Aynan Vazirlar Mahkamasi vazirliklar va davlat qo'mitalarining, idoralar va davlat boshqaruvining boshqa organlarining faoliyatini muvofiqlashtirib turadi va yo'naltiradi, shuningdek, vazirliklar, davlat qo'mitalari to'g'risidagi tegishli Nizomlarni tasdiqlaydi, ya'ni davlat organining tuzilishini va uning vakolatlarini

belgilaydi. Qonunning ushbu normalari boshqa barcha davlat boshqaruvi organlari singari Davlat soliq qo`mitasini ham Vazirlar Mahkamasiga bo`ysunishini va uning oldida mas`uliyatli ekanligini bildiradi.

Vazirlar Mahkamasining Davlat soliq qo`mitasiga bevosita rahbarlik qilishi Davlat soliq qo`mitasi amal qiladigan me`yoriy hujjatlar, umumiy direktivalar yoki aniq (yakka tartibdagi) ko`rsatmalar chiqarish shakli orqali ham namoyon bo`ladi

Davlat soliq qo`mitasining hujjatlari xususida shuni aytish mumkinki, agar ular amaldagi qonunlarga zid bo`ladigan bo`lsa, Vazirlar Mahkamasi ularni bekor qilishi mumkin. Davlat soliq qo`mitasi soliq qonunlarini takomillashtirishga doir takliflarni belgilangan tartibda O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasiga kiritish bo`yicha to`liq huquqqa ega.

Davlat soliq qo`mitasi o`ziga yuklatilgan asosiy vazifalarga muvofiq ravishda, shuningdek, Qoraqalpog`iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahar byudjetlariga soliqlar va boshqa to`lovlarning kelib tushishiga doir toshpirlarning bajarilishi natijalarini tahlil etish va keyinchalik bu borada Vazirlar Mahkamasiga axborot berish vazifasini ham bajaradi.

Davlat soliq qo`mitasi xorijiy investorlarning investitsiya faoliyatini soliqlar orqali tartibga solish yuzasidan chora-tadbirlarni ishlab chiqishda, soliq siyosatini muvofiqlashtirish masalalari bo`yicha xorijiy davlatlar bilan hukumatlararo bitimlar va shartnomalarni tayyorlash va imzolashda, ikkiyoqlama soliq solinishini bartaraf qilish yuzasidan Vazirlar Mahkamasining topshirig`iga binoan hukumatlararo bitimlarni tasdiqlash va imzolashda ishtirok etadi.

Vakillik hokimiyatining mahalliy organlari davlat boshqaruvi organlari bilan turli yo`nalishlar bo`yicha bahamjihat hamkorlik qiladilar.

Davlat soliq organlarining mahalliy hokimiyat organlari bilan hamkorlikdagi harakati ularning O`zbekiston Respublikasida olib borilayotgan yagona soliq siyosatini amalga oshirishda, Qoraqalpog`iston Respublikasi, viloyatlar va tumanlar byudjetlariga soliqlar va boshqa to`lovlarning kelib tushishini ta`minlash borasidagi topshiriqlarning bajarilishi natijalarini tahlil etishda qatnashishida namoyon bo`ladi.

Davlat soliq inspeksiylarining tegishli ma'muriy-hududiy birlikda markazlashtirilgan idora usuli va qonunchilik rejimida ish olib borishi ham ko'rib chiqilayotgan organlarning munosabatlarini tavsiflash uchun muhim ahamiyatga ega.

Hamkorlikdagi harakatning ayni shunday darajasida umumdavlat va hududiy manfaatlarning qo'shib olib borishning mahalliy hokimiyat organlari hududlarini kompleks tarzda rivojlantirishning turli xildagi muammolari vujudga keladi. Ularning muvaffaqiyatli tarzda hal etilishi, hamkorlik masalalarining birgalikda muhokama qilinishi, vakillik hokimiyati mahalliy organlari vakillarining ishtirokini taqozo etadi.

Davlat soliq qo'mitasi kundalik faoliyat jarayonida davlat boshqaruvining boshqa organlari bilan tez-tez munosabatlarga kirishadiki, bunday munosabatlar davlat nazoratining ushbu markaziy organi faoliyati tusini aniq-ravshan ajratib ko'rsatadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida soliqlar uning asosiy tartibga soluvchi omili bo'ladi. Hokimiyat va boshqaruvning deyarli barcha organlari bu jihatni u yoki bu darajada hisobga olishi kerak bo'ladi va aynan shu holat Davlat soliq qo'mitasining ushbu organlar bilan ko'p turdagi munosabatlarining ob'ektiv zarurligini belgilaydi.

Shu jihatdan olganda, davlat boshqaruvining Davlat soliq qo'mitasi va Moliya vazirligi singari organlar tizimining hamkorlikdagi harakati birmuncha muhim ahamiyat kasb etadi. Avvalo mazkur organlar oldida turgan vazifa va maqsadlarning umumiylikini ta'kidlab o'tish kerak bo'ladi. Moliya vazirligi moliya tizimi tarkibiga kiradigan organlarni boshqarish jarayonida O'zbekiston Respublikasi moliya tizimi mexanizmining yaxlitligini, bozor munosabatlarining shakllanishi va aholini ijtimoiy himoyalash sharoitida narxlarni tartibga solishning iqtisodiy usullarining ahamiyatini kuchaytirishni ta'minlay borib davlatning moliyaviy, valyuta, narx-navo, monopoliyaga qarshi siyosatiga muvofiq keladigan soliq siyosatini belgilaydi.

O'zbekiston Respublikasining soliq va moliya organlari korxonalarining xorijiy valyutadagi mablag'larini majburiy tartibda sotilishi lozim bo'lgan summalarini, shuningdek korxonalarining to'laydigan soliqlarining to'g'riligi va o'z vaqtida amalga oshirilishi ustidan nazoratni amalga oshiradilar.

Davlat soliq qo'mitasi bilan respublikaning bank tizimi o'rtasida g'oyat mustahkam hamkorlik qaror topgan. Ular o'tkaziladigan valyuta operatsiyalarining

amaldagi qonunlarga muvofiqligini va buning uchun zarur ruxsatnomalarning mavjuddigini, rezidentlarning byudjetga soliqlar va boshqa to'lovlarni to'lashga oid majburiyatlarini, shuningdek, xorijiy valyutani O'zbekiston Respublikasining Markaziy bankiga sotishiga doir majburiyatlarini bajarishlarini, valyuta mablag'laridan maqsadli va samarali foydalanilishni, xorijiy valyutadagi to'lovlarning asosliligini, nihoyat, valyuta operatsiyalari bo'yicha hisob va hisobotning to'liqligini va ob'ektivligini birgalikda tekshiradi.

O'zbekiston Respublikasining barcha bank muassasalariga soliq boshqarmalari va inspektsiyalarining taqdimnomalariga binoan korxonalar, muassasalar va tashkilotlarning hisobvaraqlaridan soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarga oid qarzlar summasini muddati o'tkazib yuborilgan har bir kun uchun 0,07 foiz miqdoridagi penyani hisoblagan holda undirib olish huquqi berilgan.

Bank yoki kredit muassasasining aybiga ko'ra soliq to'lovchining to'lov topshiriqnomasi ijro qilinmagan hollarda esa ushbu bank yoki kredit muassasasidan soliq to'lovchining yoki soliq idorasining topshiriqnomasi kelib tushgan kundan keyingi uchinchi kundan boshlab to'lov muddati o'tkazib yuborilgan har bir kun uchun soliqning to'lanmagan summasidan belgilangan tartibda penya undirib olinadi. Penyaning undirilishi bank yoki kredit muassasasini soliqqa oid topshiriqlarni bajarishdan ozod qilmaydi.

Davlat soliq qo'mitasi asosiy faoliyatini O'zbekiston Respublikasining amaldagi soliq'larga oid qonunlariga rioya qilinishi, soliqlar, yig'implar va boshqa majburiy to'lovlarning to'g'ri hisoblanishi, to'liq hamda o'z vaqtida to'lanishi ustidan nazoratni amalga oshirish jarayonida respublika huquqni muhofaza qilish organlari tizimi bilan hamkorlikda faoliyat ko'rsatish zarurati paydo bo'ladi.

Davlat soliq qo'mitasining O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi, O'zbekiston Respublikasi Bosh Prokuraturasi, O'zbekiston Respublikasi Milliy xavfsizlik xizmati va va ularning joylardagi bo'linmalari bilan amaliy hamkorligi ularda davlatning iqtisodiy manfaatlarini himoya qilish yuzasidan qator umumiy vazifalarning mavjudligi bilan bog'liqdir. Ularning har biri o'z vakolatlari doirasida tegishli vosita va usullar orqali iqtisodiyotdagi jinoiy vaziyat xususida zarur

axborotlarni yig`ishni amalga oshiradi, ularni tahlil qiladi va aniqlangan huquqbuzarliklarga nisbatan choralar ko`radi.

Bunday chora-tadbirlar orasida O`zbekiston Respublikasi Prokuraturasi bajaradigan chora-tadbirlarga katta ahamiyat beriladi, bu organ soliq va bojxona idoralaridan huquqni muhofaza qilish organlariga beriladigan materiallarni ko`rib chiqilishi ustidan amaliy nazorat yuritilishini ta`minlashi va ushbu materiallar yuzasidan qo`zg`atiladigan jinoiy ishlar bo`yicha tekshiruvlarning borishi, to`liqligi, sifati va muddatlari ustidan kat`iy nazorat yuritishi, sudlarning bunday ishlarni ko`rib chiqishida prokurorlarning albatga ishtirok etishlarini ta`minlashlari lozim bo`ladi.

Soliq idoralarining rahbarlari o`z xizmatlari va bo`linmalarining O`zbekiston Respublikasining soliqqa oid qonunlari buzishlarini o`z vaqtida aniqlash va ularga barham berishga, shuningdek o`zaro manfaatli bo`lgan boshqa masalalarni hal etishga oid harakatlarini doimiy ravishda muvofiqlashtirib turishlari shart. Shu maqsadlarda ishchi guruhlari tashkil etilishi, kelishilgan harakatlar uchun manfaatdor bo`linmalar vakillarining muntazam tarzda uchrashuvlar o`tkazilishi, eng muhim muammolar esa hay`atlarning birgalikdagi yig`ilishlarida ko`rib chiqilishi mumkin.

Birgalikdagi ishlar bo`yicha yagona dalolatnoma tuziladi va uni bir tomondan, ushbu tekshirishni o`tkazgan xodimlar, ikkinchi tomondan esa, tekshirilgan korxonalar, muassasa, tashkilotning rahbari va bosh hisobchisi yoki tadbirkorlik faoliyati bilan shug`ullanadigan fuqaro imzolaydi.

Xulosa qilib aytganda, respublikamizda soliq xizmati organlari o`z oldiga qo`yilgan vazifa va funktsiyalarga muvofiq bir qancha organlar va tashkilotlar, moliya-kredit muassasalari bilan o`zaro hamkorlikda faoliyat ko`rsatadi. Bunday hamkorlik respublikaning barcha hokimiyat idoralari, jumladan, respublika prezidenti, Oliy Majlis, Vazirlar Mahkamasi, sud organlari bilan birgalikda amalga oshiriladi. Davlat soliq qo`mitasining ushbu idoralar bilan hamkorligi ko`pincha qonuniy aktlarni ishlab chiqish, ijrosini ta`minlash kabi masalalarda ifodalansa, uning moliya-kredit muassasalari bilan hamkorligi bevosita soliqlarni undirib olishga qaratilgan vazifalarni hal etishda muhim ahamiyat kasb etadi

Tayanch soʻz va iboralar

1. Davlat soliq xizmati, Davlat soliq qoʻmitasi, Davlat soliq boshqarmasi, Davlat soliq inspeksiyasi, Davlat bojxona qoʻmitasi, Davlat soliq qoʻmitasining funksiyalari, Davlat soliq qoʻmitasining vazifalari.

Nazorat savollari.

1. Davlat soliq xizmati organlarining huquqiy bazasi qanday qonun hujjatlari bilan belgilanadi?
2. Davlat bojxona xizmati organlarining huquqiy bazasi qanday qonun hujjatlari bilan belgilanadi?
3. Davlat soliq qoʻmitasi qanday tarkibiy tuzilishga ega?
4. Davlat soliq boshqarmasi qanday tarkibiy tuzilishga ega?
5. Davlat soliq inspeksiyasi qanday tarkibiy tuzilishga ega?
6. Soliq xizmati organlarining boshqa tashkilot, muassasalar bilan hamkorligi deganda nimalarni tushunasiz?
7. Soliq xizmati organlarining bojxona xizmati idoralari bilan hamkorligini tushuntirib bering?
8. Soliq xizmati organlarining bank massasalari bilan hamkorligini tushuntirib bering?

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

Darsliklar va o'quv qo'llanmalar ro'yxati

Asosiy

1. Karimov I.A. Asosiy vazifamiz – vatanimiz taraqqiyoti va xalqimiz farovonligini yanada yuksaltirishdir – T.: “O'zbekiston”, 2010. 80 bet.
2. Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari.-T.: «O'zbekiston», 2009yil. 56 bet.
3. O'zbekiston Respublikasi soliq kodeksi. O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari to'plami-52(1)-son, 2007 yil dekabr.
4. Vahobov A., Jo'raev A. Soliqlar va soliqqa tortish. Darslik- T.:Sharq, 2009. 448 bet.
5. Tuxliev B.K., Yusupov O.A., Agzamov A.T, To'xsanov Q.N. Soliqlar va soliqqa tortish: O'quv qo'llanma. – T.: 2007. -320 b.
6. Alimardonov M.I., To'xsanov Q.N. Soliq nazariyasi. –T.: O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 2005, - 175 b.
7. Jidkova E.Yu. Nalogi i nalogooblojenie: ucheb. posob. – M.: Eksmo, 2009. – 480 s.
8. Nikulkina I.V. Obщaya teoriya nalogooblojeniya: ucheb. posob. – M.: Eksmo, 2010. – 176 s.
9. Nalogi i nalogooblojenie: Uchebник. – 5-e izd., pererab. i dop. – M.: INFRA-M, 2006, – 509 s.
10. Kochergov D.S., Ustinova E.E. Упрощенная система nalogooblojeniya, -M.: «Omega», 2006. – 270 s.
11. Aleksandrov I.M. Nalogi i nalogooblojenie: Uchebник. – 3-e izd., prerab. I dop. – M.: Izd-ko-torgovaya korporatsiya «Dashkov i K», 2005. – 314s.
12. Zavalishina I.A. «Soliqlar: nazariya va amaliyot» «Soliqlar va bojxona xabarleri» gazetasi kutubxonasi turkumi –Toshkent.: «Iqtisodiyot va huquq dunyosi» nashriyot uyi, 2005, - 544 b.
13. Yutkina.G.F. «Nalogi i nalogooblojeniya».-M: INFRA-M, 2004,- 429 s.
14. Yahyoev K.A. "Soliqqa tortish nazariyasi va amaliyoti.-Toshkent: 2003. – 240 b.

Qo`shimcha

15. Xodiev B.Yu., Bekmurodov A.Sh., G`ofurov U., Tuxliev B.K. O`zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning «Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O`zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo`llari va choralari» nomli asarini o`rganish bo`yicha o`quv qo`llanma. – T.: Iqtisodiyot, 2009. – 120 b.
16. Tuxliev B.K., Qurbonov X.A., Bauetdinov M.J., Bijanova M.B. Davlat byudjeti: O`quv qo`llanma. – T.: TDIU, 2007. – 199 b.
17. Mualliflar guruhi. O`zbekistonda biznes keyslar: O`zbekiston Respublikasidagi biznes ta`limotida “Key - Stadi” uslubining qo`llanilishi.–T.: Akademiya, 2006, - 645 b.
18. Goncharenko L.I., Praktikum po nalogam i nalogooblojeniyu. -M.: «KnoRus», 2006, - 188 s.
19. Morozova L.L. Nalog na pribыл organizatsiy: Analiz tipichnyx nalogovyx oshibok. –M.: "Aktiv", 2006, - 213 s.
20. Praktikum po distsipline «Nalogooblojenie organizatsiy finansovogo sektora ekonomiki»: Uchebnoe posobie / Pod red. L.I.Goncharenko. – M.: Finansi i statistika, 2005, – 144 s.
21. Xodov L.G., Popov V.I. Podxodnoe nalogooblojenie fizicheskix lits (zarubejnyy opyt, rossiyskie problemy): - M.: TEIS, 2004, - 132 s.
22. Poshliny, aktsizy. – M.: OOO firma «Blo-go vest –V», 2004. – 160 s.
23. Xodov P.G. Nalogi i nalogooblojenie ekonomiki: Uchebnoe posobie. – M.: TEIS, 2003, – 253 s.
24. Spetsialnye nalogovye rejimy. Metodicheskie ukazaniya i razdatochnye materialy (dlya st. Ins. Nalogov i nalogooblojeniya i IPPK, obuchayushixsya po spets. 351200 «Nalogi i nalogooblojenie». – M.: Finansovaya akad. Pri Pravitelstve RF, kaf. «Nalogi i nalogooblojenie», 2003. – 62 s.
25. Xodov P.G. Nalogi i nalogooblojenie ekonomiki: - M.: TEIS, 2003,-253 s.
26. Jo`raev T. «Soliq siyosatini takomillashtirish yo`lida». // “Xalq so`zi” gazetasi, 2003 yil 20 sentyabr.
27. Iqtisodiyotni erkinlashtirish sharoitida byudjet-soliq tizimining dolzarb

masalalari. Respublika ilmiy amaliy anjumani materiallari.-T.:TDIU, 2005 yil 14-15- dekabr.

28. «Soliqlar va bojxona xabarlari» gazetasi.

29. «Soliq to`lovchining jurnali» jurnali.

30. «Bozor, pul va kredit» jurnali.

31. «O`zbekiston iqtisodiy axborotnomasi» jurnali.

32. O`zbekiston Respublikasi soliq organlari faoliyatining 2008 yilgi natijalari.-T.: DSQ, 2009.

33. «O`zbekiston Iqtisodiyoti» statistik ma`lumotlar to`plami.-T.: O`zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot vazirligi, 2009.

Internet ma`lumotlari quyidagi saytlardan olinadi:

www.nalog.ru,

<http://www.soliq.uz>,

<http://www.lex.uz>

<http://www.mf.uz>,

<http://www.budgetrf.ru>